

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA ERZURUM VE VAN
VİLAYETLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK DURUM (1918-1920)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tahsin AYDOĞAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haluk SELVİ

ARALIK – 2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA ERZURUM VE VAN
VİLAYETLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK DURUM (1918-1920)**

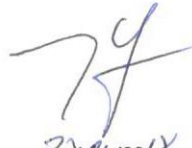
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tahsin AYDOĞAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

“Bu tez/....../201.. tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Prof. Dr. Haluk Selvi	Basarılı	
Prof. Dr. Enis SAHİN	Basarılı	
Prof. Dr. İbrahim Şimşek	Basarılı	

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1
Öğrencinin		
Adı Soyadı	:	Tahsin AYDOĞAN
Öğrenci Numarası	:	1560Y12109
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Türkiye Cumhuriyet Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Birinci Dünya Savaşından Sonra Erzurum ve Van'da Vilayetlerinde Sosyal ve Ekonomik Durum (1918-1920)
Benzerlik Oranı	:	%13
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,		
☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.		
 23.11.2018 Öğrenci İmza		
☐ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere sbtezler@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.		
Bilgilerinize arz ederim.		
/...../2018..... Öğrenci İmza		
Uygundur		
Danışman Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Haluk SELVİ Tarih: 23.11.2018 İmza: 		
☐ KABUL EDİLMİŞTİR ☐ REDDEDİLMİŞTİR EYK Tarih ve No:	Enstitü Birim Sorumlusu Onayı	

ÖNSÖZ

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişen sosyal tarihçilikle birlikte tarihi olaylara bakış ve değerlendirmelerde değişimler yaşanmıştır. Artık olayların devletler üzerindeki etkilerinden çok toplumların olaylardan nasıl etkilendiği, ne düzeyde bir refah düzeyine sahip oldukları merak edilmeye başlanmıştır. Artık yüzyıllar önceki olaylarda devletler ve yöneticilerden çok sıradan bir köylünün, çiftçinin veya ev kadının yaşamı tarihçilerin daha çok ilgilerini çekmektedir.

Benzer bir ilgilenme konusunun günümüzde Birinci Dünya Savaşı olduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nın askeri ve siyasi yönleri birçok araştırmaya konu olmuştur. Dünya savaşını hazırlayan etkenler, dünya ekonomisinin durumu ve devletlerin savaş öncesi ve sonrasında yaşadığı idari değişim ve dönüşümler araştırmacıların başlıca konuları olmuştur.

Tez konumuz bahsedilen bakış açısının dışına çıkılarak Dünya Savaşının sıradan insanlar üzerindeki etkisinin araştırılmasına dayanmaktadır. Osmanlı Doğu Cephesinde savaş nasıl bir etki meydana getirmiştir? Rus işgali nasıl başlayıp gelişmiş, nasıl bir yönetim sistemi kurulmuştur? İşgal sonrası Erzurum ve Van vilayetlerinde siyasi, iktisadi ve sosyal durum nasıldır? Çekilen acılar ve bunlara aranan çareler neler oldu? Tezimiz temelde bu sorulara cevap ararken mümkün olduğu kadar arşiv belgelerine ve diğer ana kaynaklara dayanarak, üzerinde farklı çalışmalar yapılmış ancak genel bir değerlendirmeden ve bakış açısından yoksun olan bir konuyu irdelemeyi hedeflemektedir.

Konunun belirlenmesi, kaynakların araştırılması ve tezin bütün aşamalarında yardımından dolayı hocam Prof. Dr. Haluk SELVİ'ye sonsuz müteşekkirim. Ayrıca tez sürecinde eşim Özlem AYDOĞAN'ın teşvikçi ve fedakâr tutumunun çalışmamdaki önemini teşekkürle yâd ederim.

Tahsin AYDOĞAN

13/12/2018

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
ÖZET	ii
SUMMARY	iii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU’DA RUS İŞGALLERİ VE BÖLGEDEKİ ETKİLERİ	5
1.1 Birinci Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi	5
1.1.1 Sarıkamış Harekâtı	8
1.1.2. Kafkas Cephesi’nde Erzurum ve Van	11
1.2. Doğu Anadolu’da Rus İşgalleri	13
1.2.1. Erzurum’da Rus İşgali	13
1.2.2. Van’da Rus İşgali	15
1.3. Rusların Erzurum ve Van’da Kurdukları İdari Yapı ve İşgalin Sosyal Yapıya Etkileri	17
1.3.1. Erzurum’da Rus İdaresi	17
1.3.2. Van’da Rus İdaresi	21
1.4. Rusya’da Bolşevik İhtilalinin Doğu Cephesine Etkileri	23
BÖLÜM II: KURTARILAN VİLAYETLERDE NÜFUS VE MÜLKİ YAPILANMA	28
2.1. Kurtuluşun İlk Günlerinde Erzurum	28
2.2. Kurtuluşun İlk Günlerinde Van	32
2.3. Beş Milyon Liralık Kararname Meselesi ve Serüveni	34
2.4. Vilayat-ı Müstahlasa’da (Erzurum – Van) İmar	37
2.5. Erzurum ve Van’da Nüfus	40
2.6. Vilayat-ı Müstahlasa’da (Erzurum – Van) Mülki Yapılanma	41
BÖLÜM III: ERZURUM VE VAN VİLAYETLERİNE DÖNEN MÜLTECİLERİNİN İSKÂN VE İAŞE MESELESİ	48
3.1. I. Dünya Savaşında Erzurum ve Van Mültecileri	48
3.2. Savaşın Sonunda Mültecilerin Dönüşü	50
3.3. Mültecilerin Dönüşü Sonrası İskan	55
3.4. Açlık-Yokluk-Kıtlık Üçgeninde Mültecilerin İaşe Meselesi	59

BÖLÜM IV: KURTULUŞTAN SONRA ERZURUM VE VAN VİLAYETLERİNDE İKTİSADİ DURUM VE NORMALLEŞME GAYRETLERİ	68
4.1. Finansal Zorluklar ve Destekleyici Faaliyetler	68
4.1.1. Finansal Destekler ve Teşvikler	68
4.1.2. Vergi Muafiyeti ve Diğer Muafiyetler	71
4.2. Zirai Faaliyetlerde Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Çabaları	72
4.2.1. Bölge Ziraatında Etkisi Olan Olumsuz Faktörler	72
4.2.2. Ziraatın Geliştirilmesi İçin Tedbirler ve Faaliyetler	75
4.2.3. Erzurum Ziraatında Sorunlar ve Alından Tedbirler	76
4.2.4. Van Ziraatında Sorunlar ve Alından Tedbirler	81
4.3. Ticaret ve Sanayideki Faaliyetler	84
4.3.1. İşgal Öncesi Erzurum ve Van'da Ticaret ve Sanayinin Durumu	84
4.3.2. Erzurum ve Van'da Ticaretin ve Sanayinin Gelişimi İçin Tedbirler ve Uygulamalar	86
BÖLÜM V: ERZURUM VE VAN'DA SAĞLIK- EĞİTİM- ULAŞIM FAALİYETLERİYLE YETİM VE KİMSESİZ ÇOCUKLAR MESELESİ	90
5.1. Sağlık Alında Yapılan Faaliyetler	90
5.2. Erzurum ve Van'da Eğitim Meselesi ve Darüleytamlar	96
5.3. Yol ve Nakil Vasıtaları	102
5.4. Posta ve Telgraf Haberleşmeleri	106
BÖLÜM VI: MİLLİ MÜCCADELE BAŞLARKEN ERZURUM VE VAN.....	110
6.1. Birinci Dünya Savaşına Kadar Ermeni Meselesi	110
6.2. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin Gelişimi	113
6.3. Türk Ordusunun İleri Harekâtı ve Tepkiler	117
6.4. Mütarekenin Doğu Anadolu'da Uygulanması ve Halkın Tepkisi	119
SONUÇ	129
KAYNAKÇA	133
EKLER	141
ÖZGEÇMİŞ	144

KISALTMALAR

BEO	: Bâb- 1 Âli Evrâk Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
DH. İUM	: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH. SN. THR	: Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi
DH. ŞFR	: Şifre Kalemi Belgeleri
DH. UMVM	: Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı
İ. DUİT	: İrade Dosya Usulü İdareler Tasnifi
MF. MKT	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Birinci Dünya Savaşından Sonra Erzurum ve Van Vilayetlerinde Sosyal ve Ekonomik Durum (1918-1920)			
Tezin Yazarı: Tahsin AYDOĞAN		Danışman: Prof. Dr. Haluk SELVİ	
Kabul Tarihi: 13/12/2018		Sayfa Sayısı: iii (Ön kısım) + 132(Metin kısmı)+3(Ekler)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	
Birinci Dünya Savaşı, Doğu Anadolu vilayetleri üzerinde diğer Osmanlı vilayetleriyle kıyaslanmayacak düzeyde sosyal ve ekonomik bir yıkım bırakmıştır. Bölgede Rusya ile Osmanlı İmparatorluklarının mücadelesi yaşanırken, Osmanlı İmparatorluğunun tebaası olan Ermenilerin Rusların yanında mücadeleye katılması mücadelede belirleyici rol oynamıştır. Sarıkamış Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında Erzurum, Van, Trabzon ve Bitlis gibi vilayetlerin düşman işgaline uğramış, halkın yıllar sürecek yokluk, açlık ve ölümlerle dolu yaşam mücadelesi başlamıştır. İşgaller 1918 yılında sona erse de halkın yaşadığı zorluklar ve yaşam mücadelesi devam etmiştir. 1918 öncesi ve sonrasında halkın yaşadıklarının araştırılması geçmişi sıradan insan yaşamları üzerinden anlamaya imkân vermesi yönüyle önemlidir. Bu kapsamda çalışmamız, 1915-1916 yıllarında Rus işgaline uğramış, 1918 yılı ile birlikte işgalden kurtarılan (Vilayat-ı Müstahlasa) Erzurum ve Van vilayetlerinde yaşayan halkın işgal sonrası sosyal ve ekonomik yaşamlarını konu edinmektedir. Çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte doğu vilayetlerinin işgale uğramasına neden olan Kafkas Cephesi'ndeki gelişmelere, söz konusu vilayetlerde kurulan Rus idaresine, kurtarılışı sonrası Erzurum ve Van'daki mevcut şartlara yer verilmiştir. Ayrıca her iki vilayetin 1918 öncesi ve sonrası iktisadi, ticari, ulaşım, haberleşme, durumları karşılaştırılmış, sağlık, eğitim, kimsesiz çocukların durumu ile ilgili tespitler yapılarak bölge üzerindeki Ermeni iddiaları ele alınmıştır. Sonuç olarak imar ve iskân yönünden harabe haldeki vilayetlerin sosyal yaşamını yeniden canlandırma konusunda Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarının parasal imkansızlıklar nedeniyle sonuçsuz kaldığı tespit edilmiş, halkın kendi ihtiyaçlarını kendisinin temin etmesini sağlayacak ortamın bir türlü sağlanamadığı sonucuna ulaşılmıştır.			
Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu, Sosyal Hayat, Erzurum, Van.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☐
Title of the Thesis: Social and Economic Situations in Provinces of Erzurum and Van After World War I.			
Author: Tahsin AYOĞAN		Supervisor: Prof. Dr. Haluk SELVI	
Date: 13/12/2018		Nu. of pages: iii (pretext) + 132 (mainbody) +3 (appendices)	
Department: History		Subfield: History of Turkish Republic	
World War I destroyed provinces of Eastern Anatolia socially and economically, which was incredibly higher than other Ottoman provinces. While Russia and Ottoman empires were fighting, Armenians who are one of minorities of Ottoman Empires has played determinative roles in the war by joining the war in Russians' side. After having negative results from Sarıkamış Operation, provinces such as Erzurum, Van, Trabzon, and Bitlis were occupied by enemies and public's struggle for life which continues for years and involves famine, poverty, and deaths have started. Even though occupations were done in 1918, public's struggle for life has been continuing for years. Searching what public's struggle continued experienced before and after 1918 is important because it gives opportunity to learn about history from ordinary people. In this context, our study handles with social and economic life of public who lives in Erzurum and Van provinces, whose land was occupied by Russia between 1915 and 1916, and whose land was saved from the occupation together (Vilayat-ı Müstahlasa). The study involves events in Kafkas front, which caused the occupation of Eastern Anatolia provinces, Russian administration in such provinces with the the beginning of the World War I, and existing conditions in Erzurum and Van after the emancipation of these provinces. Additionally, each of these provinces' conditions of economy, commerce, transportation, communication are compared, and health education, situation of gamins are determined after and before 1918. By this way, Armenians' claims about the region of Erzurum and Van are handled. As a consequence, it was determined that all Ottoman efforts about reviving social life of provinces which are ruined in terms of public work and housing were not enough due to the lack of money. It was concluded that public couldn't supply their own needs.			
Keywords: World War I., Ottoman Empire, Social Life, Erzurum, Van			

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu:

Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas Cephesi, Osmanlı Rus mücadelesine sahne olmuştur. 1914 yılının sonlarında başlayan bu mücadeleler sonucunda Erzurum ve Van vilayetlerinin de içinde bulunduğu doğu vilayetleri önce işgale uğramış, 1918 yılında ise işgalden kurtarılmıştır. Bu kapsamda işgalin hemen sonrası ve ilerleyen birkaç yılda Erzurum ve Van vilayetlerinin sosyal ve ekonomik durumu çalışmamızın konusunu teşkil etmiştir. Her ne kadar 1918-1920 yıllarını içine alan farklı çalışmalar mevcutsa da her iki vilayetin durumunu kapsamlı bir şekilde ele alan bir çalışmanın bulunmayışı konunun belirlenmesinde etkili olmuştur.

Bu gelişmeler ışığında çalışmamızın birinci bölümünde Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkışını, Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı Rus mücadelesini, Erzurum ve Van'ın Rus işgaline uğramasını ve Rusların bu vilayetlerde kurdukları idari yapılanmayı ele aldık.

İkinci bölümde, Bolşevik İhtilalin etkisiyle Rusların Osmanlı Devleti ile ateşkes ve barış görüşmeleri ele alınmış, Türk ordusunun bölgede bir Ermeni vahşetine izin vermemek için hızla harekete geçerek Erzurum ve Van'ı kurtarış sürecine yer verilmiştir. Yine bu bölümde kurtarılışının ilk aylarında Erzurum ve Van vilayetinin bayındırlık ve nüfus durumu geçmiş dönemlerle mukayese edilmiş, vilayetlerin ne düzeyde tahrip edildiğini anlayabilmek için imar durumu ele alınmış ve vilayetlerde tekrar kurulmaya çalışılan mülki yapılanma üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise Erzurum ve Van vilayetlerinin Rus işgali sırasında ve vilayetlerin işgalden kurtarılmasından sonra halkın mülteci yaşamına ve yaşanan problemlere yer verilmiştir. Birçok evin yakılmış ve tahrip edilmiş olmasıyla yaşanan iskân sorunları ve henüz tarımsal faaliyetin başlamamasından kaynaklı iâşe problemleri bu bölümde ele alınmıştır.

İşgalden sonra görülen iâşe meselesinin sorun olmaktan çıkarılabilmesi ise zirai faaliyetlerin bir an önce başlamasına bağlıydı. Bu nedenle dördüncü bölümde savaş nedeniyle neredeyse durma noktasına gelen zirai faaliyetlerle ilgili tespitlere ve yaşanan sorunlara yer verilmiştir. Söz konusu faaliyetlerin yeniden başlaması için mülki amirlerin, hükümetin çabaları ve yaşadıkları çaresizlikler de yine bu bölümde ele alınmış, Mondros

Mütarekesinin bölgede uygulanışı nedeniyle askerin tarımda kullanılan hayvanlara el koymasının tarımsal üretimi nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur.

Bir savaşta sorun olarak en son sırada sayılmakla beraber sosyal alanda uzun süreli sorunların kaynağı genel olarak ulaşım, haberleşme, eğitim ve sağlık olmuştur. Bu kapsamda beşinci bölümde sağlıkla ilgili olarak halkın genel sağlık durumu, hijyen şartları ve bölgede yaşamı tehdit eden hastalıkların neler olduğu, doktor azlığı gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu bölümde eğitimde öğretmen ihtiyacı, öğretmen maaşlarının temini gibi sorunlara yer verilmiş, ayrıca savaş nedeniyle anne-babasız kalan çocukların sokaklardaki perişanlığına dikkat çekilerek yetim çocuklar meselesinin çözümü için hükümetin ve mülki amirlerin çabalarına değinilmiştir. Yine Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında ulaşım ve haberleşmede yol ve araç problemlerinin etkileri, işgal sonrasında da bu vilayetlerin toparlanmasındaki rolü bu bölümde işlenmiştir.

Altıncı bölümde, bölgede Mondros Mütarekesi ile kurulması planlanan Ermeni Devleti'ne karşı yöre halkının tepkileri, Ermeni iddialarının geçmişe dayanan kökenleri üzerinde durulmuştur. Özellikle İngiltere, Rusya devletleri ile Amerikan Misyoner Teşkilatının Ermeni iddialarını desteklemesinin ve teşvik etmesinin nedenleri ele alınmıştır.

Amaç:

Savaşlar daha çok devletlerin askeri ve siyasi yapılarına etkileri üzerinden değerlendirilmektedir. Ancak savaşların, yenilgilerin ve işgallerin sıradan insanların yaşamlarında daha büyük tesirleri olduğu bilinmektedir. Savaş sırasında yaşanan sorunları, olası işgal durumunda yaşanan panik halini, yokluk ve açlığı, halkın hayatı üzerinden öğrenmenin tesiri hiç şüphesiz daha fazla olacaktır.

Konumuzun esasını teşkil eden 1918-1920 yıllarında Erzurum ve Van vilayetlerinin sosyal ve ekonomik durumu ile ilgili farklı çalışmalar mevcutsa da bu çalışmalar söz konusu yıllara ilişkin duruma kendi çalışmalarının bir bölümüne verilebilecek oranda değerlendirmişlerdir. Bu kapsamda daha detaylı, bütüncül ve müstakil bir çalışma ile halkın yaşadıklarının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu gereklilik çalışmamamızın ana amacıdır.

Önem:

Erzurum ve Van vilayetlerinin Birinci Dünya Savaşından önceki durumunu, savaş yıllarını ve savaş sonrası dönemlerini kapsayan sosyal, siyasal ve askeri konular üzerine birçok bilimsel araştırmanın varlığı bilinmektedir. Konumuza benzer yakın çerçevede yapılmış çalışmalardan ilki Fehamettin YILMAZ'ın "Vilayat-ı Müstahlasa" adıyla yapılmış bir çalışmasıdır. Ancak Fehamettin YILMAZ'ın yüksek lisans tezinde ifade edilen Vilayat-ı Müstahlasa kavramı 1918 yılındaki gibi Rus işgalinden kurtarılan yerler için değil 1922 yılından sonra Yunan işgalinden kurtarılan İzmir, Manisa gibi iller için kullanılmıştır. Dolayısıyla kastedilen Vilayat-ı Müstahlasa çalışmamızın konusuyla aynı bölgeyi kapsamamaktadır. Bunun dışında Prof. Dr. Haluk SELVİ'nin "Milli Müadelede Erzurum (1918-1923)" ve Doç Dr. Ali Servet ÖNCÜ'nün "1908-1923 Yılları Arası Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu" adlı doktora tezlerinde arşivler de dahil olmak üzere farklı kaynaklara dayanan sosyal ve ekonomik yaşama ilişkin önemli veriler bulunmaktadır. Yine Mehmet ÇEVİK'in "Milli Mücadelede Van" adlı doktora çalışmasında ise 1918 sonrası bölgede Ermeni iddialarına ve Kürt milliyetçiliğine karşı halkın tutumu ele alınmıştır.

Ancak Rus işgalinden kurtarılan vilayetler olarak adlandırılan Vilayat-ı Müstahlasa'nın sosyo ekonomik yapısından haberleşme ve ulaşımına kadar değişimini savaş öncesi, savaş dönemi ve sonrası olarak ele alan müstakil bir çalışma mevcut değildir. Bir yandan göçler, kıtlıklar, ölümler ve çaresizlikle boğuşan diğer yandan ise yurtlarını Ermenilere kaptırmama yönünde destansı mücadele sergileyen Erzurum ve Van vilayetleri ahalisinin yaşadıklarının bu çalışma ile müstakil bir şekilde ele alınması çalışmamızın en önemli ve özgün yanıdır.

Yöntem:

Erzurum ve Van'ın Rus işgalinden kurtarılmasından sonraki durum üzerine kurulu olan tez konusunun araştırılmasında tümdengelim yönteminin daha doğru olacağı düşünüldüğünden bu yöntem tercih edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi, savaş esnası ve savaş sonrası gelişmelerle ilgili elde edilen her belge ve farklı kaynakla, 1918-1920 arası yıllarda Erzurum ve Van vilayetlerinin sosyal ve ekonomik durumuna ulaşmaya çalışılmıştır.

Çalışma 1918-1920 arası yıllar ile sınırlı tutulmuştur ki bunun nedeni, işgal sonrası yaşanan sosyal ve ekonomik sorunlara daha fazla odaklanabilmektir. Böylece konu daha detaylı bir şekilde ele alınmak istenmiştir. Nitekim 1918-1920 yılları için arşivde yapılan araştırmamız sırasında savaş sonrası Erzurum ve Van ile ilgili belgelerin savaş döneminden oldukça farklı konular içerdiği, sayıca daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmada öncelikli olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki birinci elden kayıtlar taranmıştır. Benzer çalışmalarda kullanılan belgelerin yanı sıra konumuzun içeriği nedeniyle daha önce hiç kullanılmayan belgelere de ulaşılmıştır. Osmanlı Arşivlerinde 1918-1920 yılları arasında Erzurum'la ilgili beş bin, Van ile ilgili ise dört binin üzerinde belge taranmış konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz altı yüzün üzerinde belge çalışılmıştır.

Arşiv dışında ise bu yıllarda Erzurum'da basılan Albayrak gazetesi ve İstanbul gazeteleri, hatıralar, kitaplaştırılmış ya da henüz yayınlanmamış yüksek lisans, doktora tezleri taranmış ve notlar alınmıştır. Dönemin sosyo-ekonomik yapısının görülebilmesi ve problemlerin günümüz perspektifinden anlaşılabilmesi için kişisel hatırat ve aktarımlar içeren belge ve kanıtların toplanmasına öncelik verdik.

Araştırmanın yazımı aşamasında sadece 1918-1920 arası yılları değil, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve 1918-1920 sonrasındaki Erzurum ve Van vilayetlerinin durumu karşılaştırılarak yaşanan sorunlardaki benzerlik ve farklılıklara dikkat edilmiştir.

BÖLÜM I: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU'DA RUS İŞGALLERİ VE BÖLGEDEKİ ETKİLERİ

1.1 Birinci Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi

II. Abdülhamid sonrası Jön Türkler, reformlar yaparak ülkeyi farklı bir noktaya getirmek istiyordu. Bu reformları gerçekleştirmek için en az yirmi beş yıla ihtiyaçları olmasına rağmen önce Trablusgarp, sonra da Balkanlardaki savaşlar bu süreci olumsuz etkilemişti. Bu badireler sonrasında İttihatçılar, askeri harcamaları %30 azaltarak reformlar için harekete geçtiyse de yeni bir savaş daha kapıya dayanmıştı. Yaklaşan savaş için her Avrupa devletinin kendine göre planları ve öngörülleri vardı. Almanlar, Fransa işgalinin altı haftada biteceğini ve oradan da Rusya'ya yönelerek onları saf dışı bırakacaklarını varsayıyordu. İngilizler, donanmaları sayesinde İttifak güçlerinin lojistik gücünü kesmeyi, Fransızlar ise, İngiliz ve Rus desteği ile Avusturya Macaristan ve Almanya'nın yılgınlığa düşeceğini hesap ediyordu.¹

Osmanlı Devleti ise, tehlikenin varlığına yönelik olduğunu fark ettiğinden, asırlık ve açık düşmanı Ruslarla bile ittifak etmeyi düşünüyordu. Ne var ki Enver Paşa'nın Rus elçisi Sazanof'a 5 Temmuz 1914'te iletildiği teklif, karşılık bulmadı.² Endüstri devrimini kaçırmış ve kendisine zor yeten Osmanlı Devleti³, bu sıkışmışlık üzerine Almanya'nın yanında ve onun üretim gücünde geleceğini kurtarmayı tercih etti.

Osmanlı Devleti'nin harbe iştiraki elbette sadece Osmanlı Devleti'nin lehine değildir. Aslında Fevzi Çakmak'ın da belirttiği gibi Osmanlı Devleti, Doğu ve Güney Cephelele ile Çanakkale Cephesi'nde İtilaf Devletleri'nin tam 6 milyon askerini bu bölgelerde tutarak çok yararlı bir müttefik özelliği gösterecekti. Fevzi Çakmak, bu hakikate rağmen Alman arşivlerinde “*Türkiye ile bir ittifak Almanya ile Avusturya ve Macaristan'a bir yük teşkil ediyordu.*” diye yazıldığından bahseder. Benzer bir saptamayı Fransız Binbaşı Larşer'in de “*Büyük Harpte Türk Harbi*” adlı eserinde kaydeder. Laşer'in Almanya'nın Türklere, para, malzeme ve bir avuç şöhretli asker verdiğini, Osmanlı ordusunun şarkta büyük Rus ve İngiliz kuvvetlerini tutarak savaşın uzamasını sağladığını söyler. Laşer'in

¹ Emre Akıncı, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Finansmanı ve Savaşan Diğer Devletlerle Karşılaştırılması, İ.T.Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 17-18 ve 22-23.

² Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1946), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s. 57.

³ Akıncı, Birinci Dünya Savaşı, s. 27-28.

buna rağmen Almanya'nın Osmanlılardan daha fazla istifade edemediklerinden üzüldüklerini belirtir.⁴

Biz bu tartışmaları bir tarafa bırakarak harbe giden sürece döndüğümüzde, 1 Ağustos 1914'te Almanların Rusya'ya saldırılarak harbe girdiğini, 2 Ağustos'ta ise Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak imzaladığını⁵ görüyoruz. Ancak bu gelişmeye rağmen Osmanlı İmparatorluğu tarafsız devlet duruşunu korumuştur. Bu tarafsızlık tavrını, Almanlara ait iki zırhlı geminin Osmanlı Devleti'ne sığınmasına rağmen de sürdürürdü.

Ne var ki Avrupa'daki cephelerde Almanya'nın durumunu zorlaşması, yapılan ittifak anlaşmasının gereğini yapmayı mecburiyet haline getirdi. Öyle ki Liman Von Sanders, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeyi geciktirmesinden dolayı bu konuda Kazım Karabekir'e sert ifadelerle dolu serzenişte bulundu. Karabekir Paşa, teskin edici konuştuysa da Liman Paşa'nın daha da sinirlenmiş ve Goeben ve Bresleau'yı kullanılamayacak hale getirerek ordu ve donanma subayları ile ülkesine dönme tehdidinde bulundu.⁶ Enver Paşa ise, bu sıkıştırma karşısında durumun nazik olduğunu, seferberliğin ilan ettikleri için Almanlardan para alamamaları durumunda vaziyetin vahim olacağını düşünmektedir. Paşa, ayrıca Goeben ve Bresleau'nın kullanılamayacak hale getirilmesiyle hem bu güçten mahrum kalacaklarını hem de Rusların savaşı kazanması durumunda kendileriyle hesap görmeye geleceklerinden de endişe etmektedir.⁷

Sonuç olarak, "Büyük Harp" başlarken ekonomisi Batılılar tarafından denetlenen, kaynaklarının kullanımı batılı sermayenin elinde olan ve borç içinde yüzen Osmanlı Devleti'nin savaşta tarafsız kalması imkansız görülüyordu.⁸ 1.710.000 km² yüz ölçüme, 22 milyonluk nüfusa ve 2.850.000 kişilik ordusuyla⁹ Osmanlı Devleti, Goeben ve Bresleau'nın da dahil olduğu gemilerinin 29 Ekim 1914'te Rus limanlarına saldırması ile

⁴ Fevzi Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da (1935'te Akademi'de verilen Konferans) Ankara 1936, s. 20.

⁵ Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt III 1914-1922, Remzi Kitapevi, İstanbul 1972, s. 25.

⁶ Kazım Karabekir, Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik? Cilt 2 Emre yayınları, İstanbul 1995, s. 332-333.

⁷ Age, s. 337.

⁸ Akçora, Van ve Çevresinde, s. 52.

⁹ Alpekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s. 17.

dönüşü olmayan yola girmiş oldu.¹⁰ Rusların bu saldırıya karşılığı Kafkas Cephesi'nden gelecekti.

Savaş öncesinde Rusların zaten, Şark Cephesine ilişkin üç planı vardı. Birinci plan Türklerle baş başa savaş üzerine, ikinci plan Türkiye'nin bitaraf kalmasına, üçüncü plan ise hem Almanya, Avusturya ve Türkiye ile savaş haline göre düzenlenmişti. Şayet Osmanlı Devleti tarafsız kalırsa Ruslar, yalnızca bir kolordu ile Kafkasya'da kalacak, tarafsızlık devam ederse Nizamiye kolordusunu dahi çekecekti. Şayet birinci plandaki gibi Türklerle baş başa kalınırsa Osmanlılar 12 ve 13. Kolordularını Şark Cephesi'ne getirse dahi Ruslar karşısında yine de zayıf kalacak ve Ruslar tek başlarına Osmanlıları yenebilecekti. Üçüncü planda ise şarkta Almanya, Avusturya ve Türkiye birlikte olursa o zamanda bu cepheye iki kolordu ve kazakları bırakacaklardı. Belki Bakü'ye kadar çekilecek ama Gürcistan'dakiler de dahil olmak üzere petrol bulunan yerleri muhafaza edeceklerdi.¹¹ Rus ordusu, savaş öncesi yaptığı 3. plana uyarak Kafkasya'da, 1 ve 4. Kafkas Kolorduları ile II. Türkistan Kolordusundan oluşacak şekilde yapılandı. Rus ordusu'nun sağ kanadı Kars-Sarıkamış-Oltu yönünde, sol kanadı ise İran-Türk hududunun çevresinde konuşlanmıştı. Ordunun istikamet yönü ise Erzurum'du.¹² Söz konusu üçüncü plana uyarak 1 Kasım 1914'te sınırı geçen Ruslar, 4 Kasım'da Köprüköy önlerine gelmişlerdi.¹³

Aslında savaş öncesinde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da bir cephe açacaklarına pek ihtimal verilmiyordu. Paris'teki Rus sefiri İsvolsky, Fransızların kendisine Yunanistan ve Bulgaristan'ı bazı toprak vaatleriyle Türkiye üzerine saldırtarak, Türkleri meşgul etme planından bahsettiklerini aktarır. Bu durumda Türlerin Kafkasya'da bir cephe açamayacakları yolunda bir yorumun Fransızlarca yapıldığını da not eder.¹⁴

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi ise III.Ordu Komutanlığı'nın görev sahası içinde idi. Erzurum'da bulunan ve 3 kolordudan oluşan III. Ordu'nun başında Hasan İzzet Paşa vardı. X. Kolordu Sivas-Karadeniz arasında, IX ve XI. Kolordular ise Erzurum ve

¹⁰ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 25.

¹¹ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi, s.18-19.

¹² General Nikolski, Sarıkamış Harekatı, Çev. Emekli Kaymakam (Yzb) Nazmi, Genelkurmay ATESE Yay. Ankara 1990, s. 3.

¹³ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 119.

¹⁴ Kazım Karabekir, Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik? Cilt 1 Emre yayınları, İstanbul 1995, s.139.

civarında bulunuyordu. ¹⁵ İlk Rus taarruzlarını karşılayan III. Ordu'nun X. Kolordusu henüz cepheye gelmemişti. Ancak Başkomutan Enver Paşa, buna rağmen taarruz emrini vermiş ve Rusların arkasına sarkılarak çevrilmesini istemişti. Bu emirle Türk Ordusu, Köprüköy bölgesinden iki kez taarruz etti. Her iki muharebe de isteneni vermediyse de Rusların geri çekilişi Osmanlı Genelkurmayı'na cesaret vermişti. Bu cesaret, Kasım 1914'te Doğu'da başlayan muharebeler boyunca Osmanlı komutanlarındaki Rus ordusunun arkasına sarkma düşüncesini daha da güçlendirdi. Söz konusu düşünce kendisini Sarıkamış Harekâtı'nda da gösterecekti. ¹⁶

1.1.1 Sarıkamış Harekâtı

Köprüköy Muharebeleri sonrasında Enver Paşa, durumdan hiç de memnun değildir. Bu memnuniyetsizliğini de III. Ordu komutanı ve harp okulundan hocası Hasan İzzet Paşa'ya azarlar şeklinde söyler. Hasan İzzet Paşa'nın kış şartlarından hareketin mümkün olmadığını, imhayı bahar aylarında yapacağını söylemesi ise Enver Paşa'yı kızdırır ve Paşa'nın şöyle dediği iddia edilir: “- *Hocam olmasaydınız, sizi idam ettirirdim.*”¹⁷ Bu tehdit cümlesi Enver Paşa'nın ordudaki konumuyla ilgilidir. Sarıkamış Harekâtına katılan Yarbay Şerif Bey, anılarında; halkın Enver Paşa ve arkadaşlarını ilahlaştıracak düzeyde sevdiklerini, ordunu da onlardan gelen emirleri yüce bir kattan gelen fikirler hasılası olarak gördüğünü belirtir. ¹⁸

Türk ordusunun Sarıkamış Harekât planına göre IX. Kolordu Bardız, X. Kolordu Selim üzerinden bir kuşatma taarruzu yaparken Ştanke Bey'in komutasındaki 2 taburluk gönüllü birlik de Ardahan üzerinden Kars'a yürüyecek ve Ruslar imha edilecekti. 3. Ordu'nun 22.000 tüfekli XI. Kolordusu ise savunmada bırakılacaktı. Aslında Sarıkamış Harekât planı, Almanların Tanenberg'de Rusları mağlup etmesine benzer bir planın benzeriydi. Cephe komutanlarından Hafız Hakkı Paşa: “*düşman arkasında adam görünce kaçır. Rusların tabiatı budur*” şeklinde rakibini küçümseyen bir inanca sahiptir. ¹⁹ Sarıkamış

¹⁵ Hüseyin Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 26.

¹⁶ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 119-123.

¹⁷ A.g.e., s. 130.

¹⁸ A.g.e., s. 51.

¹⁹ Fevzi Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi, s. 47-48.

Harekatında yer alan Vasfi (Şensözen) Bey de planın hazırlanmasında Almanların Rusları mağlup ettiği bir planın taklit edildiği fikrini destelemektedir.²⁰

Düşmanı çevirerek yok etme esasına dayalı bu plana karşı çıkan komutanlar da mevcuttur. III. Ordu Kurmay Başkanı Alman Guze, ordunun yetersizliği, kuruluş, konuş imkânlarının darlığı, teçhizat ve ikmal vasıtalarının noksanlığı ve yollarının da karla kaplı olması nedeniyle harekate karşı çıkarken²¹ Liman von Sanders ise harekatı sorunlu bulmakta, bu manevranın yapılamayacağını, yapılırsa da çok zor olacağı kanaatine vardığını belirtir. ²² Hasan İzzet Paşa ise, IX ve X Kolorduların kol başlarının 8-9 günde ancak dağlardan çıkabileceğini ve çıktıklarında durumlarının kolay olmayacağını, külli bir taarruzu sonraya bırakmanın isabetli olacağını belirtir.²³ Ruslara gelince onlar, Sarıkamış Harekat planını oldukça cesur ve ayrıntılı olarak nitelemiştir.²⁴ Enver Paşa ise, Kafkas Cephesi'ni Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türklerini birleştirerek Turan'a giden bir araç olarak görmüştür.²⁵

Ruslar, Türklerin taarruz hazırlıklarını başlangıçta haber alamamışlardır. Ancak 7 Aralık'ta Oltu bölgesindeki General İstomin'in merkeze gönderdiği Türklerin taarruz için toplanmakta olduğu telgrafiyle Ruslar, durumdan haberdar oldu. Bir gün sonra da bir Ermeni firari bu bilgileri doğruladı.²⁶ Ne var ki harekat planlara uygun yürütülmeyecek, Hafız Hakkı ve Enver Paşalar Rusları çembere alma niyetiyle geniş kavisler çizeceklerdi.²⁷ Buna rağmen ilerleyen Türk Ordusu, galip gelme fırsatını da kaçırmıştı. Rus Kafkas ordusunun değerlendirmesine göre Türkler, 13 ve 16 Aralık 1914 taarruzlarıyla yakaladıkları fırsatları kullanamamıştır. Birincisinde birlik komutanının taarruzu durdurmasının, diğerinde ise üst komutanların gerekli desteği sağlamamasının fırsatların kaçmasında etkilidir.²⁸

²⁰ Vasfi Şensözen, I.Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları, Yayına Haz. Saro Dadyan, Okyanus Yay. İstanbul 2013, s. 133.

²¹ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s.129.

²² Nikolski, Sarıkamış Harekâtı, s.8.

²³ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi, s. 48.

²⁴ Nikolski, Sarıkamış Harekâtı, s. 63.

²⁵ Hatice Yalçın, Harp Ceridesi (I.Dünya Savaşında Kafkas Cephesi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2008, s. 5.

²⁶ Nikolski, Sarıkamış Harekâtı, s.8.

²⁷ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, s. 50.

²⁸ Nikolski, Sarıkamış Harekâtı, s. 63-64.

Sarıkamış Harekâtı 26 Aralık'ta ya çöküşün durduğu ya da her şeyin bittiği bir safhaya gelmişti. Taburların mevcudu 100-150 kişiye inmişti. Her ne kadar X. Kolordu Sarıkamış demiryolunu geçerek şehre yaklaşmışlarsa da IX ve XI Kolorduların 40-50 km geride kalması onların da çabasını akim bırakır. X. Kolordu bir alaya, IX. Kolordu 1500 kişiye kadar düşmüştü.²⁹ 29 Aralık'taki son bir taarruzla, Sarıkamış'a girilmişse de aç olan asker yiyecek arayışına girdiğinden Ruslar, dağılan birlikleri kolayca geri atmış ve toparlanarak savunmayı tekrar kurmuşlardı. Rusların savaşı çoğunlukla kapalı mekanlarda durması ve bol iâşe ile gerçekleştirmesi savunmasını kolaylaştırıyordu. 31 Aralık'ta harp tamamen Osmanlı kuvvetlerinin aleyhine dönmüştü.³⁰

Mareşal Fevzi Çakmak Sarıkamış harekâtına 112.000 askerin katıldığını, 60.000 askerin şehit olduğunu, özellikle her ay 30.000 askerin hastaneye gelmesiyle salgın hastalıklarla ölümlerin arttığını, sağlık yapılanmasının yetersiz olduğunu ifade eder.³¹ Ruslar, Enver Paşa'nın inisiyatifi kendi elini alarak birliklerin sürat ve şiddetini artırmaya çabasının yetmediğini, ayrıca doğal şartların zorluğunun da Türklerce abartıldığını düşünmektedir.³² Fevzi Çakmak ise komutanlar açısından meseleye bakar. Hasan İzzet Paşa'yı pasif, Hafız Hakkı ve Enver Paşaları ise ultra aktif bulur. Fevzi Çakmak, yönetimde normal birinin bulunmamasının felaketi getirdiği kanaatindedir.³³

İstanbul basınında Sarıkamış Harekâtı'nın başladığı günden beri gerçeğe aykırı ve propaganda yönü ağır basan yayımlar yapıldı. 23 Aralık 1914 tarihli İkdâm gazetesi 22 Aralık'ta başladığı bildirilen harekâtla Rusların baskına uğradığı ve büyük kayıplar verdiğini haber veriyordu. Bu harekât nedeniyle Rusların Güney Kafkasya'da bir isyan bekledikleri yönünde bir habere de yer veriliyordu. Yine İkdâm gazetesi 25 Aralık'ta bu kez büyük bir zafer kazanıldığını müjdeliyordu. 4 Ocak 1915 tarihli Sabah gazetesi ise gerçeklikle en ufak bağlantısı olmayan, tamamen manipülasyon bir haber yaparak Sarıkamış'ta büyük bir muvaffakiyet kazanıldığını yazıyordu. Oysa Osmanlı ordusu bu tarihte büyük kayıplar verdiği savaş alanından çekilmekle meşguldü.³⁴

²⁹ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 143.

³⁰ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi, s. 60-63.

³¹ A. g. e., s. 80.

³² Nikolski, Sarıkamış Harekâtı, s. 63.

³³ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi, s. 48-49.

³⁴ Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesinde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınında Yankıları", Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi, C.IV, S.4 Temmuz 2005, Erzurum, s.81-85.

1.1.2. Kafkas Cephesi'nde Erzurum ve Van

Doğu Anadolu Bölgesi Rumeli gibi Balkan savaşlarında yıpranmış değildi, I. Dünya Harbi başlarken 93 Harbi dönemindeki zenginlik ve servet birikiminin ise çok gerilerinde bulunuyordu. 93 Harbinde ambarlar zahire, halkın ise keseleri para ile dolu idi. Ancak I. Dünya Harbi öncesinde kudret ve azamet kimsede kalmamıştı.³⁵

Erzurum savaş günlerinde Doğu bölgelerinde rastlanmayan bir hareketliliğe şahit oluyordu. Şehirde gerek asker gerekse halktan gruplar halinde insan kitleleri toplanıyor, halkın hareketliliği askeri faaliyetleri engelliyordu. Sokak ve çarşıların içi kalabalıkların gürültüsüyle doluyordu.³⁶ Erzurum'da savaşın tesirlerini azaltabilmek için Hilal-i Ahmer Cemiyeti bölgede faaliyete geçmişti. Hilal-i Ahmer heyeti 1914-1916 arasında kaldığı Erzurum'da 8.958 kişiyi tedavi etmiş, bir fırın açarak 2000'e yakın kişiye ekmek sağlamış, 500 kişilik bir Darüleytam kurmuş, her gün 300'e yakın hastaya bakmış ve 200 çuval erzak dağıtımını yapmıştır. Ayrıca Ilıca'da bir nekahathane de kurmuştur.³⁷ Heyet Erzurum'dan ayrılırken Sarıkamış faciası sonrası mülteci durumuna düşen halk Erzurum'a doğru geliyorlardı.

Enver Paşa'nın komutayı devrettiği Hafız Hakkı Paşa 16 Ocak 1915'te günlüğüne muhacirlerin Rus elinde şehit olmayı yeğleyen bir ruh hali içinde olduğunu, nakil vasıtasız kalan halkın durumunun felaket durumda bulunduğunu nakleder. Hafız Hakkı Paşa birkaç gün sonra soğuktan perişan haldeki halkın durumunu görerek yaşanan felakette kendi payının olmadığını, işgale sebep olan harekâtı ertelemeye çalıştığını da defterine not eder.³⁸

Erzurum vilayetinde hastaneler hastaları alamaz hale gelmiş, hastalıklarda patlama yaşanmıştır. Ahalinin hali ise daha perişandır. Günde 20-30 kişi lekeli tifodan ölmektedir. Hastalık Erzincan, Elazığ ve Diyarbakır'a yayılıyordu.³⁹ Sarıkamış'ta çemberden

³⁵ Tuncay Öğün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği, Ankara 1999, s. 11.

³⁶ Rafael de Nogales, Osmanlı Ordusunda Dört Yıl, Çeviren Vedii İlmen, Yaba Yay. İstanbul 2008, s. 46-47.

³⁷ Nuriye Oran Aslan, "Birinci Dünya Harbinde Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Erzurum'daki Faaliyetleri", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003, s. 779-784.

³⁸ Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies XVI/32 (2016-Bahar/Spring), s. 45.

³⁹ Ali Kurt, "Kongre Strasında Erzurum'da Sağlık", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003, s. 759-760.

kurtulan Rusya'nın tek hedefi ise artık Erzurum'dur. 1916 Ocak ayından itibaren Ruslar, General Yudenich'in komutasında bu hedefi ele geçirmek için harekete geçmişti.⁴⁰ Erzurum'un işgalinde önemli rol oynayan Köprüköy Muharebesi, III. Ordunun, 15 bin şehit, 5 bin esir vermesiyle sonuçlanır.⁴¹

II. Azap Muharebelerindeki Rus muvaffakiyeti sonrası halk göç için yoğun bir çaba içine girmişti. Halk göçün uzun olacağını düşünüyor ve halihazırda evlerde bulunan undan ekmek yapıyordu. Bir yandan çarıklarının onaran halk, diğer yandan hayvanlarının karnını yol öncesi doyuruyordu. Ordu halkın elinden araba, at, katır ve eşek gibi taşıma araç ve hayvanlarını aldığından vasıta sorunu yaşanıyor. Aşağı yukarı bir ailenin taşınması için üç-beş araba ile 10 ata ihtiyaç vardı, ancak bu sayıda nakil hayvan ve aracına kimse sahip değildi. Yolculuk mecburen yaya yapılacaktı.⁴² Göçlerse sağlıklı bir ortamda yapılıyordu. Halk samanlıklar, bazen de evlerde dinleniyor; kısa sürede uzun mesafeler kat etmek zorunda kalıyordu. Kış göçü zorlaştırmış, açlık ve tifo da birer belalı gibi halkı takip etmişti. Erzurum Ovası asker ve muhacir dolmuştu.⁴³

III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın, Rusların Karagapazarı dağlarındaki Tafta geçidinden gerebileceklerine ihtimal vermiş olması 14 Şubat'taki Deveboynu muharebelerinin kaybı ile Doğu'daki en önemli direnek merkezi Erzurum 16 Şubat 1916'da Rusların eline geçti. Ruslar, Erzurum'u hem çok hızlı hem de çok az zayıyla ele geçirmişti.⁴⁴

Erzurum'un düşüşü sonrası göreve gelen Vehip Paşa'nın Tercan'ı kurtarması ile Rus ilerleyişi durduruldu. Ancak Rusların Gümüşhane- Bayburt istikametinden yaptıkları taarruz neticesinde Türk ordusu geri çekildi ve Temmuz 1916'da Erzincan Rus işgaline uğradı.⁴⁵

Van bölgesinde ise durum biraz daha farklılık göstermekteydi. Bu bölgede tek problem Ruslar değildi. Van bölgesinde Ermeni komitelerinin isyanları, Rus ordusu karşında Türk ordusunu zor durumda bırakıyordu. Yine Ermenilerin söz konusu isyanları Doğu Anadolu ile cephele arasındaki bağlantının kopmasına neden olduğu gibi cephelelerdeki askerin bir

⁴⁰ Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 37 Erzurum 2008, s. 260.

⁴¹ Erol Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskanları, Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993, s. 27.

⁴² Tekir, Birinci Dünya Savaşı Doğu Anadolu, s. 47.

⁴³ Yüksel, I. Dünya Savaşında Erzurum, s.264.

⁴⁴ Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s.79-80.

⁴⁵ Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s. 26-27.

kısımının bu bölgeye kaymasına ve cephelerin zayıflamasına neden oluyordu.⁴⁶ Nitekim Ruslar henüz taarruza geçmeden Ermeniler Antranik adında bir Ermeni komitacı etrafında Ermeni katliam alaylarını Tiflis'te kurdular. Onlara Osmanlı Mebusan Meclisi Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan'da katıldı. Ermeni komiteleri Rus taarruzu sırasında Van'a doğru yönelecek ve Doğu Anadolu şehirlerindeki Ermeni komitelerde isyan ederek işgali kolaylaştıracak bir rol oynayacaklardı.⁴⁷ Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Talat Bey'in kişisel inisiyatifi ile Ermenilerin bölgelerinden zorunlu göçünü başlattı. Ancak 24 Mayıs 1915'te İtilaf Devletleri Ermenilerin Müslümanlarca öldürüldüğünü iddia ettiler ve Ermeniler lehine tedbir alınması istediler. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, kişisel inisiyatif yerine zorunlu göçü yasal düzenleme haline getirdi ve 27 Mayıs'ta bir kanunun kabul edilmesini sağladı. Kanunun ikinci maddesi ordu ve fırka komutanlarına askeri gereklilik ve casusluk ile ihanet gerekçeleriyle kişi ve ya bölge ahalisini sevk ve iskan ettirebileceklerini belirtiyordu.⁴⁸

Ermeni tehciri üzerine İtilaf devletlerinin verdiği notaya karşı Osmanlı Devleti yapısının bir katliam olmadığını ifade ederek; *“İsyân çıkmayan ve huzuru bozulmayan yerlerde hiçbir tedbire lüzum görülmemiştir. İtilaf devletlerinin bu husustaki ithamları açık bir yalandır”* diyerek iddialarını reddetmiştir.⁴⁹

1.2. Doğu Anadolu'da Rus İşgalleri

1.2.1. Erzurum'da Rus İşgali

Erzurum vilayetinde işgalin başladığı günlerden itibaren *“Rus geliyor* haberini duyan yaşlı, genç kadın ve çocuklar kış şartlarına bakmaksızın yerlerini yurtlarını, zaten terk ediyorlardı. Ermeni katliamı korkusu nedeniyle yöneticiler göçleri önleyemiyorlardı.⁵⁰

III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'nın Erzurum'un savunmasına engel olacak para, yaralı, hasta, merkez teşkilatı gibi unsurların Erzincan'a taşınmasını istemiş olması artık işgalin yakın olduğunu gösteriyordu. İşgalden sadece bir gün önce valilik, belediye, posta müdüriyeti, hastane ve ordu birlikleri Erzurum'u boşaltmaya başlaması ise yaklaşan

⁴⁶ Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, s. 24.

⁴⁷ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921) Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 8.

⁴⁸ Dilek Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 85-86.

⁴⁹ Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde, s. 137.

⁵⁰ Nedim İpek, “Birinci Dünya Savaşında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 12, Sayı 1, s. 175.

akıbetin ifadesiydi.⁵¹ Ayrıca şehirdeki yaralı ve hasta 18 bin kişinin de Erzincan'a sevkine başlanmıştı.⁵²

Bölge dışında ise Erzurum'un düşmesini kimse beklemiyordu. Hükümet, Erzurum'un Rus işgaline uğradığının duyulmasını sansürle önledi. Liman Von Sanders'e göre Erzurum'un düştüğü haberi padişahın dahi gizlenmişti.⁵³ Erzurum'un işgale düşmesi o kadar önemliydi ki şehrin düşüşünün sarsıntısı sadece Türk tarafında değil Alman tarafından da hissedilmiştir. Zira işgal, Türklerin özel bir anlaşma ile savaştan çekilmeyi düşündükleri şayiasına neden oldu. Bu haber Almanları oldukça rahatsız etti. Konunun anlaşılması amacıyla Almanlar, Schulze ve Gaevernitz adında iki Meclis üyesini Türkiye'ye gönderdi. Yapılan görüşmelerde Türklerin böyle bir anlaşma düşüncesinde olmadıkları rapor edildiğinde Almanlar rahatlamıştır.⁵⁴

Halkın yollara düşüşünü ve yaşadığı perişanlığını dönemin bir çok şahidinden dinlemek mümkündür. Ordu mensubu Halil Bey, halkın şehirde aniden başlayan patlamalarla Erzurum'dan apar topar göç etmek durumunda kaldığını belirterek kalabalığı insan seline benzetir. X. Kolordu Tabibi Binbaşı Mehmet Derviş Bey ise halkın hazırlıksızlığına işaret eder. Halkın askeri kaynaklardan sızdırılan yanıltıcı haberlere güvendiğini, bu nedenle kış aylarını sıcak evlerinde geçireceklerini zannettiklerini ifade eder. Derviş Bey, halkın para eder hafif nesneleri yanına alarak can ve namus kaygısıyla yaya veya atlı olarak yola düşüşünü yürekleri dağlar bir manzara olarak resmeder.⁵⁵ Oysa Erzurum Valisi Tahsin Bey, Erzurum'un terk etme nedenleri ve bu sırada yaşadıklarını Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya aktardığı telgrafında halkın durumdan haberdar olduğu şehri boşaltmadan önce ihtiyarları topladığını, halkın göçüne engel olmaya çalıştığını ve şehrin stratejik yerlerini havaya uçurarak şehri terk ettiğini ifade eder. Yani bir manada ordu mensupları Halil ve Derviş beylerin tam tersini iddia eder.⁵⁶ Yaşananlara şahit olan bir başka kişi Aziz Samim de yollara düşen halkın nereye gittiğini bile bilmediğini, herkesin Rus ve Ermeni saldırısından canını kurtarma derdinde olduğunu belirtir. Aziz Samim bir bu kadar kişinin de yıkık evler ve boş köylerde can verdiğini ifade ederek

⁵¹ Yüksel, I. Dünya Savaşında Erzurum", s.261-262.

⁵² Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s.31.

⁵³ A.g.e., s. 38.

⁵⁴ Mustafa Çolak, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), TTK Yay. Ankara 2014, s. 107.

⁵⁵ Tekir, "Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu s. 48.

⁵⁶ Yüksel, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 265.

ölenlerin sayısını ancak yaratıcının bilebileceğini yazar.⁵⁷ Bütün bu acıları yaşayan halk artık devletin işgal öncesi takip ettiği siyaseti tenkit eder bir tutum içindedir. Özellikle Almanlara karşı şiddetli bir sözlü saldırganlık durumu söz konusudur. Halkın cümleleri içinde en dikkat çekenini “*Mısır Bağdat uğruna ana toprağı gitti*” şeklindeki ifadedir.⁵⁸

Ordunun ve halkın çekilişinin sonrasında Erzurum tarihinde 3. kez Rus işgaline uğramış oldu. Erzurum vilayeti Ermenilerin vahşetleri ile 2 yıl içinde büyük bir yıkım yaşadı. Öyle ki şehir harp sonrası “büyük bir köy” görünümünde idi.

Göç yollarına düşenlerin Ermeni zulmünden kaçma kaygısı şüphesiz boş değildi. Şehri terk etmeyerek Erzurum’da kalan Hilmi Akdoğan Efendi Ermeni zulmünü anlatırken Ermenilerin bir tek Türk ve Müslüman bırakmamaya yemin ettiklerini, yaptıkları vahşetten zevk aldıklarını, beşik gıcırtilarını hurra sesleriyle susturduklarını belirtir. Yine yaşananlara bir kadın olarak şahitlik eden Meliha Hanım ise babasının ekmeğini yiyen Ermenilerin nankörlüğünü ve evler içinde koydukları ahaliyi boğduklarını nakleder.⁵⁹

Rusların Erzurum’u işgali müttefiklerini memnun ettiğinden Rusya’yı tebrik ettiler. Rusya’nın birçok şehrinde kutlamalar yapıldı. Özellikle şehrin düşürüldüğünü bildiren Grandük Nicholas’ın da bulunduğu Tiflis en fazla coşkunun yaşandığı şehir oldu. Erzurum’da ele geçirdikleri Türk sancaklarını Tiflis’te sergileyerek propaganda yapan Ruslar, Türk sancaklarını Çar’a kadar götürdüler. Erzurum’un düştüğü haberi 17 Şubat’ta İstanbul’a ve ülkenin farklı yerlerine ulaştığında ise bazı gösterilerin düzenlendiği rivayet edilmiştir.⁶⁰

1.2.2. Van’da Rus İşgali

Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilan etmesi ile bekledikleri isyan fırsatının geldiğini düşünen Ermeniler, ayaklanma merkezi olan Van’a doğru çevre köylerden kafileler halinde gelmeye başlamıştı. Harekete geçmek için Ruslardan gelecek emri bekliyorlardı. Osmanlı ordusu ise 25 Eylül 1914’te 3.Orduya gönderilen telgrafla komitaların Ermeni ahaliyi isyana sevk etme hazırlığında olduklarını ve tedbir alınmasını isteyerek durumdan haberdar olduğunu gösteriyordu. Aralık ayında Başkale’yi ele geçiren Ruslar, Ermeni çeteleriyle birleşti. Aynı ayın ortaları geldiğinde Vali Cevdet Bey’in Van Ermenilerini

⁵⁷ Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 80.

⁵⁸ Tekir, Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu, s. 51.

⁵⁹ Albayrak, 15 Mart 1920 .

⁶⁰ Mehmet Sait Dilek, M. Yasin Taskesenlioğlu, “Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları”, Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 30 Sayı: 50, 2011, s. 86.

uyarması işe yaramadı ve aynı ayın ortasından itibaren Van yerleşim yerleri birer birer Ermeni çetelerin eline geçti. Van'daki 3.Tümenin Erzurum'a alınması, yetersiz milis ve jandarma sayısı bu durumda etkili olmuştu.⁶¹

Nisan 1915'te Van'daki Jandarma birlikleri Ermeni çetelerin faaliyetleri nedeniyle cephedeki mücadeleyi keserek isyanla meşgul olmak zorunda kalmışlardı. 20 Nisan'da Van merkezdeki isyan ise şehrin mahallelerinde barikatlar kurulmasına, Müslüman ve Ermeni halkın çarpışmasını başlatacaktı. Müslümanların elinde silah namına bir şey yokken Ermeniler Ruslardan elde etkileri modern silahlara sahipti. Şehir dışında ordu birliklerine dayanamayan çeteleri, şehir içinden atmak mümkün olmuyordu.⁶²

Osmanlı ordusunda görev yapan Rafael de Nogales Van'ın Ermenilerce yapılan savaşın eşine az rastlanır bir savaş olduğunu, evleri yıkmak için evlerin içine toplar yerleştirdiklerini, kulaklarının silah sesinden sağırlandığı bir ortamda Van vilayet merkezine doğru ilerlediklerinden söz eder.⁶³ İşte böyle bir ortamda vilayet ahalisi Van merkeze doğru gelerek kurtulmayı düşünürken Van'ı alevler içinde görmüşlerdir. Bunun üzerine halk civar köylere sığınmıştır. Ermenilerse bu köylere gelerek erkekleri evlere doldurarak yakmış, çocukları da süngü uçlarına takarak öldürmüştür.⁶⁴ Bunun üzerine Van Valisi Cevdet Bey, 24 Nisan 1915'te Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafla, Ermenilerin civar köylere hücumla her yeri yaktıklarını, perişan haldeki ahalinin batı illerine gönderilmesine başlanmasının uygun olup olmadığı sorumuştur. İstenen izin 13 Mayıs'ta gelmiştir. Ne var ki ahalinin çoğu çıktıkları yolda gerekli asker koruması olmadığından Ermenilerce katledilmiştir.⁶⁵

Mayıs 1915'te Van Rus işgaline uğradıysa da Eylül 1915'e kadar şehir üç defa Türklerle Ruslar arasında el değiştirdi. Ruslar 29 Eylül'de kesin olarak şehre egemen oldu. İşgal sonrasında Ruslar Ermeni soykırımına önlem almaya mecbur kaldılsa da bunun önemli etkisi olmadı. 1917'de Van'ın kaza ve köylerinde Ermeni vahşeti sürüyor, kazalarda az sayıda olan müfrezeler de bu vahşeti engellemekte yetersiz kalıyordu.⁶⁶ Bu dönemde

⁶¹ Dilek Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri, s. 50-55.

⁶² A.g.e., s. 58-61.

⁶³ Rafael de Nogales, Osmanlı Ordusunda Dört Yıl, s. 67.

⁶⁴ Albayrak 08/08/1919, Albayrak 21/08/1919.

⁶⁵ Mehmet Çevik, Milli Mücadelede Van, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1995, s. 128-129.

⁶⁶ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s. 99-100.

Amerikan misyonerlerince bölgeye davet edilen Tolstoy'un kızı Kontes Alexandra Tolstoya'yı Müslüman kadınların ırzlarına geçilmesine tepki gösteren nadir yabancı kişiler arasında görmekteyiz.⁶⁷

1.3. Rusların Erzurum ve Van'da Kurdukları İdari Yapı ve İşgalin Sosyal Yapıya Etkileri

Ruslar, Doğu Anadolu'da kalıcı olabilmenin yollarını aradılar. Bu kapsamda para karşılığında halkı yanlarına çekme, yerleşilen yerlere yeni istihkamlar ekleme ve Ermeni alayları kurdurdular.⁶⁸ Ruslar, bölgeye Ermenistan adını verdilerse de Ermenilerin dönüşlerine izin vermediler. Planları tıpkı Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi bölgeyi bir Rus ili haline dönüştürmekti. Bu kapsamda bölgeye Rus muhacirlerini iskân etme projesini tatbik ettiler.⁶⁹ Ermeni yazar Kaçaznuni bu duruma tepki göstererek, Rusların kendilerini aldattığını, bilerek bölgeyi Ermenilere bırakma konusunda kasten ağır davrandıklarını ve Ermenistan'a Kazakları yerleştirme planını uyguladığını hayal kırıklığı içinde yazar.⁷⁰ Ruslar elbette sadece Ermenileri planlarına alet etmiyorlardı. Ruslar ayrıca, Türk esirleri inşaatlar da çalıştırarak her iki toplumu da kendi çıkarları doğrultusunda kullandılar. Bu sayede demiryolu hattını Aşkale'ye kadar uzattılar.⁷¹

1.3.1. Erzurum'da Rus İdaresi

Erzurum'u işgal eden Ruslar, 3. Ordu'nun Çifte Minareli Medrese ve Kale Mescidindeki cephanesine el koydular. Şehirde sokağa çıkma yasağı ilan ederek, Ermeni kılavuzların sayesinde ev aramaları yapmış, her türlü silah ve silah türü malzemeye el koymuşlardı. Ermeni kılavuzlar, ilk aranacak evler olarak şehrin ileri gelenlerin evlerini işaret etmiş ve ev ahalisinin bazılarının tutuklanmasını sağlamıştır. Eli silah tutabilecek bütün erkekler iş gücü olarak değerlendirilerek esir alınmış ve camilere doldurulmuştur.⁷²

Anadolu'nun hâkimiyeti için Erzurum'un önemini Ruslar iyi anlamışlardı. 1916'da ele geçirdikleri Erzurum'u bir üs haline getirmeye başlamışlardı.⁷³ Bu kapsamda Ruslar

⁶⁷ Serdar Dinçer, Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler, İletişim yay. İstanbul 2011, s. 394.

⁶⁸ Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s. 28-29.

⁶⁹ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s.165.

⁷⁰ Akçora, Van ve Çevresinde, s. 77.

⁷¹ Hüseyin Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s. 27.

⁷² Yüksel, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 267.

⁷³ Murat Küçükkuşurlu, Erzurum Belediye Tarihi-1 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930) Tarihi-1 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930), Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s. 260-61.

ahalinin ihtiyaçlarını teminine zen gösteriyor, halk da bundan memnuiyet duyuyordu. Ahmet Refik Altınay, işgalden kurtarılan bölgeler için çıktığı yolculukta Zigana hanlarındaki bir kişinin Rus idaresi hakkında kendisine şunları söylediğini nakleder:

-“Efendi, Urus bize bakıyordu fakat yüreğimiz korkuda idi. şimdi korku yok. Ama açlık kötü”⁷⁴.

Gerçekten de Ruslar işgal ettikleri bölgelerin iaşesinin teminine önem veriyorlardı. Bölgenin yiyecek sıkıntısını azaltmak için Kafkasya’dan demiryolu ve Karadeniz üzerinden gemilerle getirdikleri zahireden düzenli şekilde halka da dağıtıyorlardı. Kişi başi haftalık üçer kilo miktarındaki zahireyi ihtiyaç sahiplerini kaydettikleri defterler üzerinden dağıtıyorlardı. Yardımları ya karşılıksız yapıyorlar ya da hizmet karşılığında bu yardımları veriyorlardı.⁷⁵

Ruslar Erzurum’da kalmaya kesin kararlı oldukları için şehrin hemen tahkimatına başladılar. Kars’taki depolarını kullanarak, savunma mevzilerindeki top sayısını kilometre başına 7 topa çıkararak (Osmanlı döneminde kilometre başına 5-6 top), Erzurum’un savunmasını glendirmişlerdi. Ayrıca tabyalara açılan yeni yollar inşa etmişlerdi.⁷⁶

Rusların, tahkimat dışında da hazırlıkları vardı. Rus Tarım Bakanlığı, işgalden bir yıl önce kolonizasyon faaliyetlerinde bulunacakları bölgelerin tarım ve sanayisi için 5 Mart 1915’te Dışışleri Bakanı Sazanof’a bir rapor göndererek bazı saptama ve önerilerde bulundu. Raporda, Kafkas Cephesi’ndeki başarılar nedeniyle Anadolu topraklarının ışlahı için gereken hazırlıkların başlaması gerektiği tespitinde bulunuyordu. Ayrıca Türk sınır bölgelerinin Kafkas bölgesinin teleriyle birleştirilmesinin Karadeniz kıyılarındaki fındık, limon, portakal ve türünün sevki için yararlı olacağı, Bitlis, Erzurum ve Van vilayetlerinin Rus göçmenler için ideal olduğu vurgulanıyordu.⁷⁷

Erzurum’u ele geçirdikten kısa süre sonra şehrin idari yapılanması meselesini ele alan Ruslar, Erzurum’da mülkiye düzeyinde görevli bir askeri idare yapısı kurdular. Bu yapılanma geçici mahiyetteydi. İşgal bölgelerinin kalıcı alt yapısını oluşturmak için düşünülen bu idari yapının adı ise “Naalnik”ti. Sorumluluğunda Rus kumandanı General Kalitin bulunuyor, Tahtacılar Caddesi’nde, Ezirmikli Osman Ağa’ya ait konakta ikamet ediyordu. şehrin mahallelerini ise “ans” denilen ve karakol vazifesi gören küçük idari

⁷⁴ Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, Yayına Hazırlayan Ahmet Tavan, İzmit 2012, s. 27.

⁷⁵ ğn, Kafkas Cephesinin, s. 89.

⁷⁶ Yüksel, I. Dünya Savaşı’nda Erzurum, s. 269-270.

⁷⁷ A.g.m., s. 278-279.

yapılarla Naçalnik'e bağladılar. Çanslar "Karadavoy" denen subaylar ve bir miktar askerden oluşacak şekilde yapılanıyordu. Çansları yöneten Rus komutanlar her 10-15 mahalleye bir muhtar görevlendiriyor, bunları kullanarak halkla diyalog kuruluyor ve haber alınıyordu. Ayrıca çiftliklerine gitmek zorunda olan köylü, esnaf ve tüccarlara "Zapıska" adında bir özel belge vererek onların işlerini serbestçe yapmalarını sağlıyorlardı. Devriyeler Zapıska'sı olmayanları topluyor ve çalışma kamplarına götürerek iş yaptırıyorlardı.⁷⁸

Erzurum ahalisi, evleri yakılmış, eşya ve yiyeceklerini ellerinden alınmış vaziyetteydi. Artık yardım edecek bir devletleri yoktu. Tam bu dönemde beklenen yardım eli ırkdaşları olan Azeri Türklerinden geldi. Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi, Erzurum'un işgal edildiği haberini aldığı anda daha önce farklı bölgeler için yürüttüğü yardım faaliyetlerini Erzurum'da gerçekleştirmek için harekete geçti. Türk ahaliye yardım için Ruslardan izin almak için bir hayli uğraşan cemiyet, izinle birlikte faaliyetlerine başladı. Haziran 1916'da ise General Major Han Talişinski ve İlyasov adındaki temsilcilerini Erzurum'a gönderdi. Cephe gerisinde sahipsiz kız ve kadınların açlıktan öldükleri, Türkistan gazetelerinin başyazılarında yer alıyordu. Durumları Erzurum halkı ve işgal bölgesi ahalisinden daha kötü olan Türkistan Türkleri ise kardeşlerine yardımı bir vicdan meselesi olarak görüyorlardı. Bu nedenle Türkistan'ın birçok yerinde Erzurum ve diğer işgal ahalisi için yaklaşık 150.000 lira yardım topladılar. Yine bölge ahalisi için Hindistan Müslümanları da 4.000.000 altın gönderecekti.⁷⁹

Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin ilk heyetinin gitmesinden kısa süre sonra bu kez Erzurum'da bir şube kurmak için Seyidof başkanlığında yeni bir heyet daha gelmişti. Heyet ayrıca, işgal altındaki Erzurum halkı için bol miktarda giyecek, yiyecek ve ihtiyaç malzemelerini de yanlarında getirmişlerdi. Erzurum halkı ismini hiç duymadıkları Azerbaycan'dan gelen bu *güler yüzlü tatlı sözlü insanlara* şüpheyle bakıyordu. Gençler, kim olduklarını halka anlatmaya çalışıyor, taassup ve hurafelerden uyuşmuş halkın uyarılmasına gayret gösteriyorlardı. Yine cemiyet, Kars ve Bakü'den Hınıs ve Tortum'a un getirmiş, bununla da yetinmeyerek bölgeye bir hastane ve bir yetimhane kurarak anne babasız çocuklara kol kanat germişti.⁸⁰

⁷⁸ A.g.m., s. 268-269.

⁷⁹ Yüksel, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum", s. 274-276.

⁸⁰ A.g.m., s. 275.

Erzurum ahalisi bu sorunları yaşarken bölgenin hakimiyetini ele geçiren Ruslar ve onlarla birlikte hareket eden Ermeniler Türklerin boşalttıkları yerleşim yerleri üzerinde hak iddialarına girişecektir. Ermeniler bölgenin artık kendilerine terk edilmesini ve beklenen Ermeni Devleti'nin kurulmasını bekliyor, "Ermenistan'ın muhtariyetinin bir an önce tanınmasını" istiyorlardı.⁸¹ Oysa Ruslar bölgede kalıcı yerleşmeye kararlıydı. Bu amaçla, Erzurum'un işgalinden birkaç ay sonra 5 Haziran 1916'da "*Savaş Sırasında İşgal Edilen Türk Bölgelerini İdare Nizamnamesi*" adıyla bir düzenlemeyi Çar'ın da onayıyla yürürlüğe koydu. Nizamnameye göre oluşturulan "*Savaş Hukukuna Göre İşgal Edilen Türk Bölgeleri Askeri Genel Valiliği*" ne General Peşkov atanmıştı. Oluşturulan valiliğe tabii olacak bir polis ve adli merciler de oluşturulmuştu. Yeni oluşum bölgedeki kolonizasyon hareketlerini hızlandırdı ve Rus Kazaklarının Erzurum'a yerleşmesi sağlandı. Ermeniler bölge dışında güney bölgelere yerleştirilince Rusların Ermenilere farklı bir statüde davrandıkları ortaya çıktı.⁸²

1916'nın ortasında doğru Erzurum'da kolonizasyon faaliyetleri yürüten Çarlık idaresi ilk olarak 1000'er kişilik 5 göç müfrezesi oluşturdu ve bunları yerleştirdi. 1.09 hektar arazinin işlenebilme gücüne göre planlan yerleşimler zamanla göçmen sayısı azaltılarak hesaplanmıştır. Ruslar göçmenleri yerleştirmeye başladıktan sonra Kafkas Ermenilerinin yanı sıra Doğu Anadolu Ermenilerinin de başka yerlerden gelerek Erzurum'a girmelerini engelledi.⁸³

Rusların şehirde hakimiyet ele almaları sonrası Erzurum'da tutuklamalar başlamıştı. Ermeniler bu tutuklamalarda Ruslara kılavuzluk yapıyor, büyük komutanlar gelmeden tutuklananların katledilmesi için Rusları kandırmaya çalışıyorlardı. Özellikle silah arama gerekçesiyle evlerin aranması sırasında Ermenilerin kraldan çok kralcı tavırları çok belirgindi.⁸⁴

İşgal Erzurum'unda Ruslar ibadetlerin yerine getirilmesine saygılı bir görüntü vermeye çalışmıştı. Bu uygulamalarına örnek olarak, kırbaçlı polislerle halkı zorla camilerle göndermek ve dini kıyafetli kişilere kartlar vererek serbest geçiş yapmalarını sağlamak ve bu kişilere hürmetkar davranmak, Ramazan günlerinde top atılmasına müsaade etmek

⁸¹ Fahrettin KIRZIOĞLU, "*Van'ın Düşman İşgalinden Kurtuşunu Anarken*", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van, 1990, s. 101.

⁸² Yüksel, I. Dünya Savaşı'nda Erzurum, s. 278.

⁸³ A.g.m., s. 279.

⁸⁴ Şeref Tipi, Pışıppa (1860–1926), (Haz: Canerhan Tipi), İstanbul, 2006, s. 190.

gösterilebilir.⁸⁵ Bunun yanında Erzurum'da bulunan dini teşekküller Ruslar tarafından korunmuş ve teşvik edilmiştir. Ruslar tarafından Erzurum'da başarısızlıkla neticelenen misyonerlik çalışmaları da yapılmıştır. Bu amaçla birkaç yüz kişilik genç papaz kafilesi Erzurum'a getirilerek Erzurum halkına Hristiyanlık propagandası yapılmıştır. Genç papazların propaganda çalışmaları bir süre sonra Erzurum halkı için alay ve eğlence konusu haline gelmiş ve papazlar Rusya'ya geri çağırılmıştır.⁸⁶

1.3.2. Van'da Rus İdaresi

1914'te Dünya Savaşı başladığında gelen istihbarat Van'ın girişilecek isyanın merkezi olacağını gösteriyordu. 7 Nisan'da Van'ı planlı bir şekilde kuşatmaya başlayan Ermenilerden kaçan ahali iç kaleye sığınmıştı. 15 Nisan'da Van'a gelen Ermeni sayısı 10.000'i geçmişti. İç kale dışındaki bütün Türk mahallelerini yakmışlardı.⁸⁷

Van'ın düşeceğini anlayan Van Valisi Cevdet Bey, ahalinin katledilmesini engellemek için şehir düşmeden halkı tahliye etti. Bitlis'e doğru yola çıkanların sayısı 80.000 ile 100.000 arasında ifade ediliyordu. Bu Van nüfusunun yarısına yakın bir kişinin bölgesini terk ettiğini gösteriyordu.⁸⁸ Ancak kaçmaya fırsat bulamayanlarda vardı. Ermenilerin Van'ın Şatak kazasında yaptıkları katliam o derece hunharcaydı ki Osmanlı Hükümeti, işlenen vahşeti İtilaf Devletlerine de bildirme lüzumu hissetmişti.⁸⁹ Mayıs 1915'te işgal edilen Van'da 2000 Ermeni, 3000 dolayında Türk evi bulunuyordu. Bu evlerin %90'nı yakılmış, 10.000 Türk de katledilmiştir.⁹⁰ Ermeniler yaptıklarından da üzüntü duymuyorlardı. Amerikan Goçnak gazetesinde Van'daki bir Ermeni'den geldiği belirtilen bir mektupta, Ermenilerin şehri ele geçirdiklerinde resmi binaları yıktıklarını, şehirde 1500'e yakın çocuk ve kadından başka Türkün kalmadığını gururla ifade ediyorlardı.⁹¹

⁸⁵ Ali Servet Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayetinin İdari, ve Sosyo Ekonomik Durumu, Atatürk Üniversitesi/ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2006, s. 102.

⁸⁶ Erzurum'un Kara Günleri-1, <http://www.erzurumhabergazetesi.com/39962-erzurumun-kara-gunleri-1-rus-iskali-altindaki-erzurum>, Erişim 02/02/2018.

⁸⁷ Cemalettin Taşkiran, "1915 Van İsyanı", <http://www.haypedia.com/makale/Osmanli%20Tarihi/0e6e82b3-56ec-4008-9584-e9d690781c43.pdf> sayfa 1.

⁸⁸ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s.68,

⁸⁹ Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916) IV, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yay No:99,Yay Haz Recep Karacakaya vd, Ankara 2009, s. 169.

⁹⁰ Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1946), s. 200.

⁹¹ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s.69.

Van'ı işgal eden Ruslar, Ermeniler Aram ve Vardan başkanlığında geçici hükümet kurdular ve bölgeyi 14 idari bölüme ayırdılar.⁹² Davalar Ermenice görülmeye, köylerle kasabalara Ermeni memurlar gönderilmeye başlanıyordu.⁹³

Ermeniler şehirde kalan Türklere karşı intikam hissiyle hareket ediyordu. Ancak savaş hali sona erdiği için açıktan öldürmek yerine farklı yöntemler deniyorlardı. Van esnaflarından Halil Ağa, halka iki ay kadar günlük bir somun verildiğini, ancak bu ekmekleri yiyenlerin önce saçlarının döküldüğünü ve kanlı sular akıtarak öldüklerini ifade eder. Kısa zaman sonra 1500 kişiden sadece yüz kişi kalmıştır.⁹⁴ Ermenilerin bu vahşetleri, işgalden önce başlattıkları etnik temizliğe ve “kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür” sloganına uygundu.⁹⁵

Van'ın ele geçirilmesinden sonra Ermenilerin kutlamaları fazla uzun sürmedi. Zira Ruslar sebep olunan düzensizlikten rahatsız olmuş ve huzursuzluk kaynağı Ermeni çetelerinin dağıtılmasını düşünmeye başlamışlardı. 1 Temmuz 1915'te Ruslar ilk olarak Van'da bir askeri mahkeme kurdular ve Ermeni cinayetlerine son vermeye çalıştılar.⁹⁶ Bununla da yetinmeyen Ruslar, Erzurum'da olduğu gibi Van'da da konalizasyon faaliyetlerinde bulundular. Rus General Yudenich Van'a Don ve Kuban'dan getirilecek Kazak aileleri yerleştirmeyi planlıyordu. Bu nedenle Müslüman evlerine Ermenilerin yerleşmesine izin vermediler. Rusların düşüncesine göre Kazakları önce işçi gibi atları ve hayvanları ile getirilecek, silahlandırılacak ve Van'a yerleşmeleri sağlanacaktı.⁹⁷

Ruslar işgal ettikleri bölgelerde bir Mülteciler İdaresi ihdas ettiler. Van ve Erzurum gibi vilayetlerindeki Ermeni ve diğer mültecilerin sorunları ile ilgilendiler. Örneğin 1916 Ağustos'unda Tiflis'te bulunan Rus Mülteciler İdaresi Başsorumlusuna gönderilen bir yazıda, Van'dan Bayezıt'a gelen 15.000 mültecinin, erzakının olmadığı belirtilerek bu mültecilerin nereye gönderileceği konusunda bilgi talebinde bulunulmuştur.⁹⁸ Ayrıca General Fialkovsky'nin Karaorgan'dan Kafkasya Cephesi Mülteciler İdaresi Başsorumlusu General V.M.Tamamşev'e gönderdiği telgrafta Horasan'da Ocak 1917

⁹² Akçora, Van ve Çevresinde, s. 135.

⁹³ A.g.e., s. 199.

⁹⁴ Çevik, Milli Mücadelede Van, s. 132.

⁹⁵ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt, s. 9.

⁹⁶ Çevik, Milli Mücadelede'de Van, s. 133.

⁹⁷ A.g.e. s. 134.

⁹⁸ Natalia Chernichenkina, Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917) 2.Cilt, Editör: İbrahim Ethem Atnur, Yrd Doç Hüsrev Akın, Erzincan 2017, s. 229.

itibariyle 2392'si çalışmayan 4736 Ermeni yetişkin olduğu, 5 yaş altında 910 çocuğun bulunduğu bildirilmiştir. Ermeniler dışında ise 27 si çalışmayan, 5 ise çocuk 30 Türk ile 27'si çalışmayan 29'u çocuk 106 Rum'un bulunduğu ifade edilerek çalışmayan yetişkinler için günlük 6 ruble çocuklar içinse yarsı kadar bir meblağın (17.772) gönderilmesi istenmiştir.⁹⁹

Ermeni Yardımseverler Cemiyeti ise Rusların 30 Haziran 1916 tarihi itibariyle kendilerine Van, Muş, Hınıs, Malazgirt'ten Transkafkasya'ya giden mültecilere yardım edilmesi için teklifte bulunulduğu belirterek, cemiyetin bu kapsamda Armutlu, Todak, Başköy, Kağızman, Değirmendere'ye aş evleri açtığını bildirmiştir. Bayezıt, Iğdır bölgesinde 15 bin, Kağızman bölgesinde ise 13 bin mültecinin bulunduğu %70'nin aç ve güçsüz olduğu bilgileri de yine telgrafta yer almıştır.¹⁰⁰

1.4. Rusya'da Bolşevik İhtilalinin Doğu Cephesine Etkileri

Osmanlı ordusu kış koşulları, yolları durumu ve arazi yapısı açısından insan ve iâşe takviyesinde zorlanıyordu. Rus Kafkas ordusunun ise, kaynaklarının bolluğuna rağmen Türk ordusuna göre üç kat fazla kayıp veriyordu. Rus iç muhalefeti bunu bir başarısızlık olarak göstererek muhalefetini sertleştirdi. Bolşevikler bu sayede asker ve entelektüellerde ihtilalci bir ruh oluşturmaya çalıştılar. Halk üzerinde de tesirli olan bu hareketlenmeler ihtilale dönüştü ve Mart 1917'den itibaren Rusya'da yayılmaya başladı. Lenin'in Rusya'ya gelmesiyle beraber Bolşevikler etkinliklerini artırdı ve 7 Kasım 1917'de yönetimi ele geçirdiler.¹⁰¹

Bolşeviklerin ihtilali başarmaları Doğu Cephesi'nde Rus ordusunun durumunu kötü etkilemişti. Birliklerde karışıklık ve düzensizlik baş göstermişti. Rusya'da hakim olmaya başlayan Bolşeviklerin barış yönündeki propagandaları askerleri de etkilemiş ve askerlerin savaşı bırakarak evlerine dönme isteklerinin artmasına neden olmuştu.¹⁰² Kafkasya Cephesindeki Rus askerlerin isteksizliğine siperlerin üzerine "*Biz artık Boğazları istemiyoruz*" yazıları asmalarına kadar varmıştı.¹⁰³ Ayrıca Bolşeviklerin, ihtilalin başarılmasına rağmen ülke içinde devam eden direncin kırılması ve

⁹⁹ A.g.e., s. 244.

¹⁰⁰ Chernichenkına, Rus İmparatorluk Kayıtlarında, s.232.

¹⁰¹ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s.100-102.

¹⁰² Selami Şekerkıran, Türk Sovyet Sınırı (1919-1946), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 35.

¹⁰³ Şekerkıran, Türk Sovyet Sınırı, s. 38.

ayaklanmaları bastırma amacıyla, Kafkasya'daki birlikleri kullanmak istemeleri de hem Türk Rus savaşını sonlandıracak hem de Ruslara gerekli birlikleri kullanabilme fırsatı da sağlamış olacaktı.¹⁰⁴

Bolşeviklerin barışa yönelik istekli tutumu ve ısrarları Osmanlı Devleti'nin çıkarlarıyla örtüşmekteydi.¹⁰⁵ Yeni idare diğer İttifak Devletleri ile yaptığı gibi Osmanlı Devleti ile de aralık ayında Erzincan'da görüşmeye başladı ve 18 Aralık 1917'de bırakışma imzalandı. Buna göre her iki ordu da yeni yığınaklar yapmayacaktı. Barış görüşmesi ise Alman karargahının olduğu Brest Litovsk'da yapılacaktı.¹⁰⁶

Erzincan Mütarekesi Türk-Rus mücadelesini sonlandırırken, Türk-Ermeni mücadelesinin temellerini teşkil etmiştir. Barış getirmekten ziyade ölüm-kalım mücadelesinin başlangıç olması yönüyle Erzincan Mütarekesi ve Mondros Mütarekesi benzerlik gösterdiği söylenebilir.¹⁰⁷

Erzincan Mütarekesi İngilizleri oldukça rahatsız etmiş ve rahatsızlık The Times'ta bir haberle dışa vurulmuştu. Sabah gazetesi, Times'taki haberi iki madde ile özetlemişti. Buna göre,

- 1- Rusların görünüşte ittifak üyesi olmaya devam ettiğini ama bunun bir kıymetinin olmayacağı, hükümetin değişmesinin bu durumu değiştirmeyecek
- 2- Askerin mütareke ile birlikte harbin bittiğini düşünmeye başlayacağını, bu durumda askerin yeniden savaşa sürülmesi mümkün olsa bile cephede bir gün bile kalmayarak geri döneceklerdir.¹⁰⁸

Her ne kadar Bolşevikler Çar idaresinden zahirde farklı gibi görünseler de, gerek Erzincan Mütarekesi gerekse de Brest Litovsk Anlaşmasına rağmen Doğu Anadolu'yu terk etmeyi düşünmüyorlardı. Bolşevikler, iç kargaşayı geçici olarak görüyor, iç çatışma ortamının yatışmasından sonra tekrar bölgede hakim olana dek kontrolü Ermeniler eliyle yürütmeyi planlıyorlardı.¹⁰⁹ Bu kapsamda Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Prejevalski, Aralık 1917 tarihinde Ermeni kolordusunun teşkil edilmesine izin verdi. Kolordu üç tümen

¹⁰⁴ Mehmet Saray, Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, İstanbul 1998, s. 177.

¹⁰⁵ İsmet Konak, Türkiye'nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya İle İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 162.

¹⁰⁶ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi III. Cilt Kısım IV, TTK yay Ankara 1991, s. 95.

¹⁰⁷ Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 17 Sayı: 28 Yayın Tarihi: 1995 s. 232.

¹⁰⁸ Sabah, 21 Aralık 1917.

¹⁰⁹ Şekerkıran, Türk Sovyet Sınırı, s. 44.

müteşekkildi. Bunun yanında ve birkaç ihtiyat, iaşe, sıhhiye ve garnizon üniteleri de bu kolorduya dâhildi.¹¹⁰ Böylece 93 Harbi bile başlayan Ermeni meselesi yeni bir boyut kazanıyordu.¹¹¹ Rusların bu tutum ve desteğine bir de Gürcülerin de destek vermesi, “Büyük Ermenistan” hayallerinin fiiliyata geçirilmesi anlamına geliyordu.¹¹²

Rus tahliyesi sonrasında işgal bölgelerinde tam bir emniyetsizlik durumu hakim olmaya başladı. Rus ordu karargâhının Erzurum’a taşınması sonrasında Ermeni zulmü Erzincan’da adeta zirve yapmıştı. Özellikle Fransız asıllı Ermeni Albay Morel önderliğinde oluşturulan Ermeni yönetimi bir şehir idaresinden çok vahşet koordinasyonu olarak işlev görüyordu. Gelen haberler üzerine Osmanlı III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, birkaç kez Rus Kafkas Orduları Kumandanlığından Ermenilerin vahşetlerine müdahale etmesini istedi. Ruslar çeşitli tedbir ve teminat sözleri verdilerse de sonuç değişmedi.¹¹³ Hem Rusların bu tutumu hem de İtilaf güçleri ile Amerika’nın da duyarsızlığı ve sessiz kalması ise Türk tarafını infiale sevk ediyordu.¹¹⁴

Tam bu dönemde Rusya’da esir hayatı yaşarken kaçarak yurda dönen Süvari Teğmen Hüsamettin (Emekli Kurmay Yarbay Hüsamettin Tuğaç) Vehip Paşa’ya dönüş yolunda gördüklerini bir rapor olarak ilettiler. Hüsamettin Bey raporunda ileri harekatta Rusların terk ettikleri bol miktarda erzak, iaşe, araç ve hayvanların kullanılması ile işgal bölgelerinin kolayca geri alınabileceğini, gecikilmesi durumunda ise bu imkanların imhasına neden olacağı belirtiliyordu.¹¹⁵

Bir yandan artan Ermeni vahşeti, diğer yandan Brest Litovsk Antlaşmasında bir ilerlemenin olmaması henüz görülmemesine bir de yukarıda ki rapor eklenince halkının kurtarılması için III Ordu Komutanı Vehip Paşa mütareke hattını geçilmesini emretti. Hazırlıklarını tamamlayan I ve II. Kafkas Kolorduları 12 Şubat 1918’de ileri harekate başladı.¹¹⁶

Aynı gün akşam saatlerinde Erzincan’a 6 km kadar yaklaşan Türk kuvvetleri karşısında şehri elinde tutan Ermeni birliklerinin komutanı Albat Morel çekilme için emir verdi.

¹¹⁰ Ulvi Ufuk Tosun, “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2015 19 (1): 1-20, Erzurum, s.3.

¹¹¹ Enis Şahin, İstanbul Basınında Vilayet-i Şarkiye Meselesi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 1 .

¹¹² Bulut, Milli Mücadele’de Erzincan, s. 33.

¹¹³ Tosun, Erzincan ve Erzurum, s. 4.

¹¹⁴ Mehmet Saray, Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, s. 193-194.

¹¹⁵ Tosun, Erzincan ve Erzurum, s. 70.

¹¹⁶ Sebahattin Özel, Milli Mücadelede Trabzon, TTK yay. Anakra 1991, s. 11-12.

Erzurum'a kadar sürecektir yaklaşık 10 günlük çekilme sırasında Ermeni birlik ve mültecilerin %40-50'si donarak öldü.¹¹⁷

Türk Ordusu 13 Şubat günü Erzincan'a girerek Temmuz 1916'da düşman işgaline uğrayan bu şehri kurtardı. Kazım Karabekir şehre girdiğinde gördüğü manzara için: *"Erzincan kurtarıldığında 20 bin Türkü bağrında barındıran Erzincan'da bir avuç insan kalmıştı. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleriyle doluydu."*¹¹⁸ diyecekti. Erzincan Belediye Başkanlığı yıllar sonra, kurtarıcılarını unutmayacak, Kazım Karabekir'e fahri hemşehrilik beratı verecekti.¹¹⁹

Türk ordusunun ilerleyişini sürdürürken açlık, Ermeniler ve kış şartları ile mücadele ederek bunu başarıyordu.¹²⁰ Ne var ki ilerleyişler ne kadar süratli yapılmaya çalışılsa da Ermenilerin vahşetlerini çoğunlukla engellemeye muvaffak olunamıyordu. Erzurum yönünde kurtarılan Mamahatun'da 400, Aşkale'de 35, Tezegül köyünde 30, Alaca köyünde 400, Cinis köyünde 587 kişi ile Ilıca köyünün büyük çoğunluğu katledilmiştir. Şevket Süreyya Aydemir anılarında Cinis adındaki köyün girişinde süngülenerek öldürülen kadın ve çocukları bir ölüm kafilesine benzetir. Köy ahalisi süngülenirken birbirine sokulmuş, soğuksa onları kaskatı hale getirerek birbirine yapıştırmıştır.¹²¹

Türk ilerleyişi Erzurum istikametinde devam ederken Ermeniler Erzurum Kalesi tahkimatına güveniyorlardı. İşgal döneminde Ruslar Erzurum Kalesi'ni batı yönünde tahkim etmişlerse de Rusların bölgeden çekilmesi nedeniyle yeterli personel olmadığından kaledeki topların sadece 16 tanesini kullanabilecek durumdaydı.¹²² 11 Mart sabahı Erzurum yönünde taarruz kararı alan Türk ordusu, aynı gün öğleden sonra 1'de Gez köyüne girmiş daha sonra'da Ilıca'dan Ermenileri geri atmıştı. Aynı akşam Antranik savaş konseyini toplayarak şehrin terk edilmesini meselesini tartışılmasını istedi. Şehirde 6.000 Ermeni askerine karşı yaklaşan 5.000 Türk birliğinin durumunu değerlendiren Kazım Karabekir, gece taarruzuyla olmazsa 12 Mart sabahı Erzurum'u ele geçirmeyi planladı. Nitekim bu plan çerçevesine Türk birlikleri saat 6:00'da şehre girmeye muvaffak olarak Erzurum'u 2 yıllık işgalden kurtarmış oldular.¹²³

¹¹⁷ Hüseyin Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s. 46-48.

¹¹⁸ Kazım Karabekir, I. Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Cilt 3, Emre Yay, İstanbul 1995, s. 99.

¹¹⁹ Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s. 52.

¹²⁰ Tosun, Erzincan ve Erzurum, s.91.

¹²¹ A.g.e., s. 6-7.

¹²² A.g.e., s. 95.

¹²³ A.g.e., s.104-106.

Erzurum'un kurtarılışından sonra kurtarılma sırası 1915'te işgale uğrayan Van'a gelmişti. Ruslar mütarekeler öncesi diğerk işgal bölgelerinde olduğu gibi Van'da da idareyi Ermenilere bıraktılar. Van'ı terk ettikleri silahlı Ermeni mevcudu 15.000'i bulmaktaydı. Van şehir merkezinde ise iki alaylık bir kuvvet mevcuttu.¹²⁴ Van'ı kurtarabilmek için 4. Kolordu komutanı Ali İhsan Paşa'ya Van'a yönelik ileri harekette bulunması emredildi. Ne var ki, Ali İhsan Paşa'nın Erzurum'un kurtarılmasına destek verememesindeki sorunların benzerleri Van'ın alınması görevinde de yaşandı. Öyle ki yolların karlı kaplı olması, nakliyenin çoğunlukla arabalı yapılması mecburiyeti ve erzak sevkinin mümkün olmaması nedeniyle bu görev de yerine getirilemedi.¹²⁵

Bunun üzerine Ermeni katliamlarını engellemek isteyen 3.Ordu birlikleri 23 Mart'ta Malazgirt'i ele geçirdikten sonra Adilcevaz Ercişegiren 5 Piyade Tümeni, Saray, Başkale, Muradiye'nin asayişini sağlayarak Gevaş üzerinden şiddetli muharebeler sonunda 6 Nisan'da Van'a girdiler.¹²⁶

¹²⁴ Çevik, Milli Mücadelede'de Van, s. 138-139.

¹²⁵ Sabis, Birinci Dünya Harbi, s.195-196.

¹²⁶ Çevik, Milli Mücadelede'de Van, s. 139.

BÖLÜM II: KURTARILAN VİLAYETLERDE NÜFUS VE MÜLKİ YAPILANMA

Dört yıllık büyük badire serseri bela gibi memleketi yakıp yıkmış, fakat en fazla felakete maruz kalan yer doğu hududundaki bölgeler olmuştur. Anadolu'nun öncüsü ve muhafızı bu bölgedeki iller, düşman istilası altında birçok cinayetin işlendiği yer haline gelmiş, ahalisi daima düşman hücumu ve tecavüzüne uğramıştır. Halk sadece düşmandan değil içerden de saldırıya uğrayarak iki ateş altında kalmış, ya şehirlerini korumaya fırsat bulamadan ölmüş ya da akın akın memleketlerini terk ederek içerilere doğru sefalet içinde göçe mecbur kalmıştır.

Yurtlarını terke mecbur kalan halk hayatlarını vatanın kurutuluşu ümidiyle sürdürmekte ise de memlekete yararlı olmaktan uzak bir halde bulunmaktadır. Savaş sonrası serseri belalar ne bir taş yığını ne de mamur çiftlikler bırakmıştır. Yaşam alametleri silinmiş, “Vilayat-ı Müstahlasa, ölüm döşeginden çıkarılmış bakımsız bir vatan yavrusuna benzemektedir. Anadolu'nun müdafaası uğrunda kendini feda eden bölgenin çok bakıma ihtiyacı bulunmaktadır. Bu konuda gösterilecek ihmal ise devleti ciddi manada zora sokacak mahiyettedir¹²⁷.

2.1. Kurtuluşun İlk Günlerinde Erzurum

1918 kışı çok sert geçmişti. Birkaç metre yüksekliğinde kar yağmıştı. Ermeniler, Türklerin Erzurum'a ilerlemelerinin mümkün olmayacağını düşünüyorlardı. Ancak Kazım Karabekir'in beklenmedik ileri harekâtı hem Ermenileri şaşkına uğratmış hem de Erzurum'un iki yıllık işgalini sona erdirmişti.¹²⁸

3. Ordu Teftiş Heyet-i Umumisi tarafından Erzurum'dan 22 Mart 334/1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda bölgedeki durum şu şekilde özetleniyordu: Erzurum ve Erzincan şehirleri kısmen, merkez köyler ile kaza merkezleri ise tamamen tahrip edilmiştir. Bu tahribat kısmen Ruslar, çoğunluğu ise Rusların çekilmesinden sonra Ermeniler tarafından yapılmıştır. Ordunun nakit para ihtiyacı tedariki mümkün olmadığı

¹²⁷ İleri, 12/06/1919.

¹²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi III, s. 184-185.

takdirde sokaktan cenazeler toplanamayacaktır. Polis ve jandarma için henüz hiçbir şey yapılmamıştır.¹²⁹

Kurtuluşun sevincine rağmen, özellikle, Erzurum ovasındaki köylerde Ermeni zulmü ve katliamları o kadar büyüktü ki bazı köylerde tek bir nüfus bile kalmamıştı.¹³⁰ Nitekim Erzurum'a doğru ilerlerken şahit olunanlar Erzurum'da görülecekleri işaret eder gibiydi. Erzurum'a ilerleyişine anılarında yer veren Vasfi Şensözen, Ilıca Erzurum arasındaki köylerden olan Gez'i, sokaklarında at ve eşek iskeletlerinin gözüktüğü, harap olmuş ve kimsesiz bir yer olarak tasvir etmiştir.¹³¹

Kazım Karabekir, yaptığı seri ileri hareket sayesinde Erzurum'u kurtarıırken şehrin külliye mahvedilmesine ve halkın yok edilmesine mani olmuştu.¹³² Buna rağmen Ermeniler Erzurum'u terk ederken 3.845 erkek ve kadını katletmişlerdir. Öyle ki şehrin kurtarılmasından sonra yapılan defin işlemleri 52 saat sürmüştü. Ermeniler kaçarken 14.767.344 kuruş değerinde şehrin değerli eşya ve mücevheratını da yanlarında götürmüşlerdi.¹³³

Şehrin tarihi dokusu da işgalden nasibini almıştı. Erzurum bu yönüyle de adeta bir harabeyi andırmaktaydı. Dini yapıları ise ambar olarak kullanmaları kurtarmıştı. Ancak Mimar Sinan'ın güzide eseri Lala Mustafa Paşa Camii gibi tarihi mekanların bazıları, bütün tezyinatından mahrum hale getirilmiş ve çinileri sökülüyordu. Hükümet binaları dumanlardan kapkara hale gelmiş, adeta korkunç birer iskelete dönüşmüştü. Şehrin Müslüman mahalleleri de yakılıp yıkılarak tahrip edilmişti.¹³⁴ Bütün bunlara bir de sürekli çıkan yangınlar ekleniyordu. Bunun için bazı tedbirler alınmışsa da sürat konusunda yetersizlik yangın tehlikesinin devam etmesinde en büyük sorun olmaya devam etmiştir. Nitekim 1920 yılına gelindiğinde bile yangını süratle haber verme konusunda etkili bir çözüm bulunamamıştır.¹³⁵

Halkın durumu ise iç burkucu, yürek dağılayıcıdır. Halk oraya buraya koşarak yakınlarını arıyordu. Kimi babasını, kimi oğlunu, kimi de eşini sağda solda süngülenmiş, yakılmış

¹²⁹ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12015- lef: 3-1/2.

¹³⁰ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s. 207.

¹³¹ Şensözen, I. Dünya Savaşı Yılları, s. 131.

¹³² Karabekir, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, s. 212.

¹³³ Küçüküçürlü, Erzurum Belediye Tarihi, s. 270.

¹³⁴ Altınay, Kafkas Yollarında, s. 50.

¹³⁵ Albayrak Gazetesi, 01/01/1920.

halde buluyor, saçlarını yoluyordu. Hiçbir sokakta hayata dair bir iz bulunmuyor, yerlerde yaşlı, çocuk, kadın, kanlara bulanmış halde cansız yatıyordu.¹³⁶

Osmanlı Devleti, kurtarılan vilayetlerin durumunun yabancılar gözüyle de kayda geçirilmesine önem veriyordu. Bu amaçla Alman Savaş muhabiri Paul Weitz Doğu Anadolu'daki sefaleti ve perişanlığı yerinde görmesi için Osmanlı Genel Karargâhı tarafından davet edilmişti. Weitz, 4 Mayıs 1918 de geldiği Tercan'dan bahsederek şehirde daha önce Türk ve Ermenilerin birlikte yaşadıklarını, ancak şu anda şehrin bir harabe olduğunu ifade ediyordu. 7 mayısta geldikleri Ilıca'nın ise iki kaplıca dışında her şeyiyle harap halde olduğunu belirtiyor, Ilıca Erzurum arasındaki 8 yerleşim yerinden üçünün tamamen yıkıldığını ifade ediyordu. Erzurum'a ulaşan Weitz, Erzurum'un tamamen yıkık halde olduğundan ve şehirde genizleri yakan bir çürüme kokusundan bahsediyordu.

Heyette bulunan ve daha önce Almanya'nın Erzurum Konsolosu olan Edgar Ander, daha önce bulunduğu Erzurum ile yeni gördüğü Erzurum'u kıyaslar. Ander, barış döneminde can sıkıcı ve cazibesiz bir şehir olarak gördüğü Erzurum'un şimdiki halini harabe olarak niteler. Alman muhabir Paul Weitz ise, Erzurum'da kaldığı dört gün içinde 66.000 kişiye tekabül eden 1.500 Müslüman ailenin Erzurum'a geri döndüğünü kaydeder. O günün ulaşım şartlarında dikkat çekici bu rakama temkinle yaklaşılmaması gerekir.¹³⁷ Zira resmi rakamlar Erzurum merkezinde 8 bini geçkin ihtiyaç sahibinin bulunduğunu, sayılarının günden güne arttığını ve 15- 20 gün sonra 30-40 bin kişinin civarlardan gelerek Erzurum'u dolduracağı belirtilmektedir.¹³⁸

Benzer tasvirlerde bulunan Şevket Süreyya Aydemir, şehre girdiklerinde nüfusun yarısının öldürüldüğünü tahmin ettiğini belirtir. Aydemir, Gürcükapı'da üç bin kadar Türk'ün cansız bedeninin boy, kilo ve cüsselerine dikkat edilerek istiflendiğini, bedenlerin devrilmesinin engellenmesi içinse aralara çocuk ve yaşlı ölülerinin sıkıştırıldığını nakleder. Yazar bu hali tıpkı odun-kereste depolarındaki manzaraya benzediğini kaydeder.¹³⁹ Yalnız, Erzurum sokaklarındaki Müslüman ceset sayısı dört binden fazladır.¹⁴⁰

¹³⁶ Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 63.

¹³⁷ Öncü, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum, s. 130-131.

¹³⁸ BOA. DH. İUM. 20-18 /12-39, lef. 3-4.

¹³⁹ Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, Remzi Kitapevi, İstanbul 1979, s.78.

¹⁴⁰ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s. 207.

1918 baharında kurtarılan bölge ahalisi kahreden bir fakirlik ve muhtaçlık içindedir. Rus ve Ermeni mezalimi, işe yarar erkek bırakmamıştır. Bütün işlerin kadın ve ihtiyarlara kalması ise açlıktan ölümleri daha da artırmaktadır.¹⁴¹ Ölümlerden kurtulan Erzurum ahalisi şehirdeki harabe halindeki harap evlerin birer ikişer odasını tamir ederek içine sığınyor, evin geriye kalan enkazını ise yakarak kışı geçirmeye çalışıyordu.¹⁴² Şehirde çarşıların bir kısmı açıkken, kahvehane ve dükkânlar bir hayli kalabalıktır. Ürünlerin tamamına yakını Rus emtiası olmakla beraber, çay, biber, hardal mebzul ve ucuzdur.¹⁴³

Şehrin perişanlığını artıran en önemli nedenler arasında köylülerin şehir merkezine göçünü saymak mümkündür. Üretiminin hükümet vergisine yetmediğini gören köylü köyde yapamamakta, yaşayamamaktadır. Şehrin ticarete uygun yapısı nedeniyle köylü, şehirde tüccardan aldığı bir top fanilya, ya da bezi alıp bir köşe başında satmayı köyde üretime tercih etmektedir. Köylü artık üretici değil tüketici rolündedir.¹⁴⁴

Vilayat-ı Müstahlasa'daki durumu yakından görmek için yola çıkan Ahmet Refik Altınay, kurtuluşundan iki ay sonra Erzurum'a gelmiştir. Altınay, istilanın şehrin her yanında iz, ahalinin kalbinde ise unutulmaz bir tesir bıraktığını kaydeder. Defterine belediye önünde çıplak ayaklarla açlıklarına medet uman kadınları ve ölülerini gömmekle meşgul erkeklerin hazin manzarasını tasvir eder.¹⁴⁵

Şehirdeki acı ve feryattan uzaklaştıran ve kasvetli ortamın havasını farklılaştıran tek unsur ise Erzurum'dan kaçamayarak esir olan Rus subaylarının aileleridir. Bu ailelere sahip kadınlar esaret hayatını hoş geçirmek için geceleri toplanıyorlar, ellerinde keman, mandolin, balalayka, latif Rus havaları çalıyorlardı. Altınay bu ailelerin çaldığı müzikler için: *"Çaykovski'nin güzide parçaları Erzurum'un matemler görmüş, yanık kalbinde birer mersiye tesiri hâsıl ediyor"* diyerek yaşanan perişanlığa edebi bir ayna tutmaktadır.¹⁴⁶

Aradan bir yıl süre geçtikten sonra Erzurum'da değişen fazla bir şeyin olmadığını Ocak 1919 da şehre gelen Cevat Dursunoğlu'ndan öğreniyoruz. Dursunoğlu, çocukluğunun en güzel günlerini geçirdiği, üç yıl öncenin Rus işgali öncesi tabyalarda dövüştüğü

¹⁴¹ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 118.

¹⁴² Haluk Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 8.

¹⁴³ Kafkas Yollarında, s. 50.

¹⁴⁴ Küçükkuşurlu, Erzurum Belediye Tarihi, s. 278.

¹⁴⁵ Kafkas Yollarında, s. 42.

¹⁴⁶ A.g.e., s. 51

Erzurum’u enkaz yığınınına benzetmektedir. Savaş öncesi çarşı ve pazarlarıyla canlı bir yaşama sahip bir sınır kenti olan Erzurum’un köye dönüştüğünü müşahade eder. Kurtuluşunda nerdeyse bir yıl geçmesine rağmen halkın hala harabe şeklindeki evlerde barınmaya çalıştığını ve enkazlardan elde ettiklerini yakarak kışı atlatmaya çalıştığına vurgu yapar.¹⁴⁷

Erzurum’daki yıkımın birkaç yılda düzeltilemeyeceği ilerleyen yıllarda anlaşılabacaktır. Nitekim şehrin 1913-1923 karşılaştırmasını yapan Ahmet Hamdi Tanpınar’ın yazdıkları, hem savaşın hem de işgal yıllarının şehirde ürettiği tahribatın sürdüğünü tespit eder niteliktedir. Dursunoğlu gibi Tanpınar da çarşıları pazarları ve kültürel binalarıyla refah içinde canlı bir şehir yaşamına vurgu yapar. 1923 Erzurum’u ile 1913 Erzurum’u arasında münasebet kurmanın imkansızlığına işaret eder. 1923’te gördüğü şehrin üzerinden hastalıkların, felaketlerin şehrin üzerinden silindir gibi geçtiğini, ölümün adeta şehre saldırdığını belirtir.¹⁴⁸

2.2. Kurtuluşun İlk Günlerinde Van

Birinci Dünya Harbinin vermiş olduğu tahribat yönüyle Van kadar harap olmuş bir şehir, ahalisi Van’ın ahalisi kadar cefa çekmiş bir toplum çok azdır. Şehrin bu kadar tahrip edilmesinin ve ahalisinin imha edilmesinin temel sebebi ise büyük devletlerin “şark politikası” ile ilgilidir. Rusların “Büyük Ermenistan” fikrini desteklemeleri, Fransız ve İngiliz Konsoloslarının da Ermeni çetelerine akıl hocalığı yapmaları Van’ın tahrip olmasında ve yaşadığı acılarda çok büyük bir yeri vardır.¹⁴⁹

Savaş başladığında Van’ı terketmek zorunda kalan herkes, 1918’in Nisan ayında Van’ı gördüklerinde bir ilkçağ şehriyle karşılaştılar. I. Dünya Savaşı öncesi 3.400 olan hane sayısının 4’e kadar düşmesi yaşanan yıkımı göstermesi ve şehrin eski halinden eser kalmayışını gösteren emarelerdir.¹⁵⁰ Şehir nüfusunun 130.000’i mülteci olarak diğer Anadolu şehirlerine gitmiş, Müslüman nüfusunun yarısından fazlası ya ölmüş ya da gittikleri yerlerden geri dönmemiştir. Van merkez nüfusu 70.000’lerden 15.000’lere

¹⁴⁷ Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara 1946, s. 25.

¹⁴⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Şehir, Dergâh Yay. İstanbul 2014, s. 31-33.

¹⁴⁹ Mehmet Çevik, “1918’den Sonra Van’da Ermenilik Faaliyetleri” Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van, 1990, s. 51.

¹⁵⁰ Haluk Selvi, “Milli Mücadelede Van’da Valiler Sorunu”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Sayı: 136, Ocak - Şubat 2002, s. 1.

gerilemiştir.¹⁵¹ Savaş Van'ı o denli mahvetmiştir ki şehrin yerleşim alanı değiştirilmiştir.¹⁵² Ermeni nüfusun bir kısmı katliama uğrayacaklarını düşünerek İran'a doğru kaçarken, 1400'ü Van'da kalmıştır.¹⁵³ Müslüman mahallelerdeki evlerin yerle bir olmasına rağmen Ermeni yerleşim yerlerindeki evlerde tahrip ve yıkımdan hiç eser olmaması Ermenilerin yerlerinde kalmasında etkili olmuştur. Nitekim bu çarpıklık sonradan Van'a gelen bir Amerikalı yüzbaşının da dikkatini çekmiştir. Amerikalı yüzbaşı Ermeni köylerini harap olmuş olarak beklerken söz konusu köylerin hiç zarar görmediğini görünce hayrete düşmüştür.¹⁵⁴

Erzurum'u kurtardıktan sonra komutanlık bölgesi olan Van'a gelen Kazım Karabekir, gördüğü manzarayı çocukluk döneminde geldiği Van'la kıyaslayarak şöyle ifade etmektedir:

*“Van harabeye dönmüş, şehir tamamen yangın yeri. 1888-89 senesinde babam Van Jandarma Komutanı iken ilkokula gidiyordum. Van, bağları, bahçeleri, suları, gölü velhasıl tabiatın en güzel varlıklarıyla cennet gibi bir yerdi. Her şey ucuz ve rahat idi.”*¹⁵⁵

Van kurtarılmış olmakla beraber birçok sorunu vardır. Bunlar asayişin tesisi, askeri harekate yardım, idari durumu düzenlemek ve yeniden yapılandırmak, ahalinin ihtiyaçlarının temini ile İngilizlerin bölgedeki Nasturi ve Kürtleri ayaklandırmasına mani olmaktır. Bu birbirinden zor ve önemli işler Van'a yeni atanan Haydar Bey'i beklemektedir.¹⁵⁶

Van Valisi Haydar Bey , 21 Nisan 1918'de hem Van'ın durumu hem de alınması gereken tedbirler hakkında şu telgrafi Dahiliye Nezaretine göndermiştir.

- 1- Vilayetin genel İslam köyleri ve merkez vilayetin Müslüman haneleri tamamen yakılmış ve tahrip edilmiştir. Bir kısım Ermeni köyleri ile merkez vilayet Ermeni haneleri kısmen mamurdur. Başkal'de Ermenilerin terk edip Tayyari ve Nasturilerin işgal ettikleri altı köyden başka yer kalmamıştır.

¹⁵¹ Mustafa Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004, s. 126.

¹⁵² Mehmet Çevik, “1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri”, s. 51.

¹⁵³ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s. 110.

¹⁵⁴ Mehmet Çevik, “1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri”, s. 53.

¹⁵⁵ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz II, Emre Yay. İstanbul 1995, s. 797.

¹⁵⁶ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 127.

- 2- Merkez vilayetine bağı Erçek ve Havasor nahiyeleriyle kasaba ve civar köyleri tamamen eklidir. Bu ekli araziler iyi korunur ve idare edilirse hem askere hem de ahaliye yeter. Vilayetçe idaresine çalışılacaktır ama askerin yardımına ihtiyaç vardır.
- 3- Ekili köy ve tarlaların bir kısmı Ermenilere aittir. Bunların ürünlerin tamamıyla devlete alınması ve bir kısmının gelecek mültecilerle sayıları oranında dağıtılması, Müslümanlara ait ekili köy ve tarlaların mahsulatının ise sahiplerine verilmesini uygun görüyorum. Sonra uygun görülürse kira bedeli olmak üzere Mekes ve Şitak aşiretleri ve ahalisinden müracaat edenler Gevaş'ın ekili arazilerinden ziraat için izin talep ediyorum. Maliyenin müzayede usulü burada tatbik edilmesi imkansız olduğundan bunlardan aşar üzerinden kira bedeli alınmasını uygun görüyorum.
- 4- Ermeniler köylere birçok eşya ve erzak terk etmişlerdir. Bunların bir kısmı asker ve aşiretler tarafından toplattırılmıştır. Bir taraftan da toplattırılıyor. Hükümetin erzakın toplanmasına karışması orduca kabul edilmeyeceğini hissettiğim için bir teşebbüste bulunmadım. Müfrezeye mümkün olan yardımı yapacağım.
- 5- Malların büyük bir kısmı yağma edilmiş, koltuk, sandalye, masa ve saire müfreze tarafından ambarlara konulmuş, bir taraftan toplattırılmakla bulunmuştur.
- 6- Mülteciler tek tük gelmeye başladılar. Bunların işlerine ait isteklerimin süratle yerine getirilmesini istirham ediyorum.¹⁵⁷

Haydar Bey'in bir yıldan fazla sürecek görevi yaptığı bu tespit ve istekler çerçevesinde geçecektir. Kimi istekleri imkanlar çerçevesinde karşılık bulacak ancak birçok istek karşılık bulmayacaktır.

2.3. Beş Milyon Liralık Kararname Meselesi ve Serüveni

Rus işgali sona erdikten sonra bölgenin hızlı bir şekilde eski haline getirilmesi öncelikli meseleydi. İşgalin izlerini silmek ve bölgenin tekrar yaşanacak bir yer haline alması amacıyla Vilayati Müstahlasa'ya özel bazı uygulamalar gerçekleştirildi ve kararname çıkarıldı. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz çıkarılan beş milyon liralık tahsisat ilişkin kararnamedir. Kararnamenin maddelerine bakıldığında;

¹⁵⁷ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12057, lef. 3.

1. Madde; bölge ahalisinin iâşe ve ihtiyacı ile bölgenin imar ve inşası için 5 milyon liralık bir tahsisat ayrılıyor ,
2. Madde; bölge için gerekli kereste için ormanlardan karşılıksız yararlanılabileceğini ifade ediyor,
3. Madde; taşıma işleri için harcamaların da 5 milyon liradan yapılmasına imkan tanıyor,
4. Madde; 6 Haziran 1334 tarihinde çıkarılan kararname ile yapılan harcamaların 5 milyon liradan yapılacağı kararlaştırılıyordu.¹⁵⁸

Ancak paranın nasıl kullanılacağı konusunda bazı bilinmezlikler söz konusudur. Dahiliye Nezareti Ticaret ve Ziraat Nezaretine gönderdiği yazıda, Vilayat-ı Müstahlasa ahalisine 5 milyon liralık bir tahsisat ayırdığını ancak bu paranın bölgede hangi vilayete ne kadar ikrazda bulunacağını bilmediğini vurgulamıştır. Nezaret bu nedenle bilginin sağlanması ve bölge ziraatı için gereken ikrazat miktarı hakkında Maliye Nezareti ile iletişimde bulunulmasını istemiştir.¹⁵⁹

Dahiliye Nezareti ayrı bir yazı ile de Erzurum, Van ve diğer Vilayat-ı Müstahlasa valiliklerinden bölgenin imarı için ne kadar tahsisata ihtiyaç duyulduğunun acilen bildirilmesi konusunda bilgi talep etmiştir.¹⁶⁰ Nezaretin söz konusu vilayetlerden diğer bir talebi ise Vilayat-ı Müstahlasa için bir tahsisat ayrıldığını ancak bu bölgede henüz bir maliye idaresi tesis edilmediği için söz konusu tahsisatın nasıl ve kime gönderileceği konularında belirsizlik olduğundan vilayetlerden tahsisatın sarfının nasıl ve kimlerce yapılacağını bildirilmesi hakkındadır.¹⁶¹

İlerleyen günlerde yukarda ifade edilen belirsizliklerin azaltılması için adımlar atılmıştır. Bu kapsamda 18 Ağustos 1918'de Vilayat-ı Müstahlasa için 1334 senesi bütçesine 5 milyon lira tahsisat-ı fevkalade koyulması hakkındaki kararnameye bir ek kararname çıkarılmış ve Vilayat-ı Müstahlasa Umumi Müfettişliği ihdas edilmiştir. Söz konusu müfettişlik bir program dahilinde harcamalarını yapabilecek, icraatları için memurlara gerekli emirler verebilecek ve gerekli gördüğünde memurları işten atabilecekti. Bu kapsamda 3 Haziran 334 tarihli kararnamenin yürütülmesi umumi müfettişlik tarafından

¹⁵⁸ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12-44, lef. 2.

¹⁵⁹ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12-44, lef. 4.

¹⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 88 / 215, lef.1.

¹⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 88 / 265, lef.1.

icra edilecekti.¹⁶² Müfettişlik görevine ilk atanan isim ise sabık Suriye Valisi Tahsin Bey'di.¹⁶³

5 Eylül 1918 tarihinde Yunus Nadi ise Yenigün gazetesinde Vilayât-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmîliğinin kurulmasının gerekliliği hakkında bir yazı kalem almıştır. Yunus Nadi, eski idari teşkilatla savaş sonrası durumun yönetilemeyeceğini, halkın dışardan beslenmesi gerektiğinden valilerin mevcut sistemle bu işin üstesinden gelemeyeceği iddiasında bulunarak müfettişlik meselesine destek vermiştir.¹⁶⁴

Ancak Vilayat-ı Müstahlasa ahalisi için 3 Haziran 1918 ve 18 Ağustos 1918 tarihli kararnameler ile tahsis edilen 5 milyon liralık tahsisatın Kanun-i Esasinin 30 ve 36 maddeleri nedeniyle Meclisi Mebusanca 9 Aralık 1918 tarihinde reddedildiği Sadaretten Maliye Nezareti'ne bildirildi.¹⁶⁵ Bunun üzerine hükümet 11 Ekim 1919 tarihli yeni kararname çıkararak 5 milyon liralık tahsisat 3 milyon liraya düşürdü. Bu tahsisata bir önceki gibi söz konusu bölgenin tamiri, inşası, maaşlar ve halkın ihtiyaçları için kullanılacaktır. Bununla beraber daha önceki kararname ahkâmına göre yapılan ödemelerin 1335 senesi bütçesinden harcanmasına ilişkin bir madenin de ilgili kanuna eklenmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁶⁶ 1920 yılı geldiğinde devletin genel durumunu göz önüne alınan Dahiliye Nezareti bu tahsisatın da mümkün olduğunca azaltılmasını ilgili vilayetlere bildirilmesini ve tebligatın bu şekilde yapılmasını Umur-u Mahalliye-i Vilayat Müdüriyetinden istemiştir.¹⁶⁷

Tahsisatın amaçlanan yeniden yapılanmada ne kadar etkili olduğu tartışmalıdır. Bu doğrultuda birçok valinin sürekli söz konusu tahsisattan vilayetlerine düşen payın gönderilmesini talep etmeleri tahsisatın Vilayat-ı Müstahlasa'ya gönderilmesinde sorunlar yaşandığını göstermektedir. Nitekim Erzurum Mebusu Durak Bey 1 Nisan 1923 tarihinde meclisteki konuşmasında, İstanbul Hükümetinin kurtarılan vilâyetler için tahsis edilen 5 milyon liradan bölgeye on kuruş bile verilmediğini ifade edecek kadar iddialı bir beyanda bulunmuştur.¹⁶⁸

¹⁶² BOA. MV. 249 / 143, lef. 1.

¹⁶³ BOA. BEO. 4530 / 339732 lef. 1.

¹⁶⁴ Tuncay Ögün, Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923), Ankara 2004, s. 111.

¹⁶⁵ BOA. BEO. 4546 / 340940, lef. 1.

¹⁶⁶ BOA. BEO. 4535 / 340121, lef. 2.

¹⁶⁷ BOA. DH.UMVM . 3/71 lef:1.

¹⁶⁸ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 118.

2.4. Vilayat-ı Müstahlasa'da (Erzurum – Van) İmar

Erzurum Valisi Tahsin Bey 15 Şubat 1916'da Erzurum'u düşmana terk ederken şehirdeki cephanelikler, resmi binalar, telgrafhane, emvali metruke olan kilise, hastane ve büyük binaların ateşe verildiğini belirtiyor, şehrin adeta bir volkan halinde Ruslara teslim edildiğini Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya bildiriyordu.¹⁶⁹ Şehrin tahribatının başlangıcını ifade eden bu satırlar ne yazık ki bununla kalmayacaktı. 1918'e gelindiğinde şehrin yıllar süren tahribatı zirveye ulaşmış, imar durumu ise içler acısıydı.

1918'de kurtarılan Erzurum'un konaklar ve hanları yıkılı durumdaydı. Eski yurtlarına gelen halk "zeminlik" denen derme çatma evlere ve Ermenilerden kalan evlere yerleşmek durumunda kalıyorlardı.¹⁷⁰ 1919 yılında *Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti* adına araştırma yapan Yüzbaşı Emory Niles ile Arthur Sutherland'ın bir raporunda, Erzurum'dan Ermeni sınırına uzanan yerlerdeki evlerin üçte ikisinin yıkıldığı belirtilmiştir.¹⁷¹

Albayrak gazetesinde verilen bir habere göre, Tercan ahalisi kendilerine mesken yapabilmek için askerin elindeki kerestenin kendilerine verilmesini ordu komutandan istediklerini belirtmiştir. Gazete, halkın bu isteklerine kendilerinin de iştirak ettiklerini ifade etmiştir.¹⁷²

Erzurum Vilayeti'nin her yanından imar talepleri gelmekteydi. Ne var ki çekilen maddi sıkıntı ve yardım edilecek alanın büyüklüğü bu talepleri karşılamada yetersiz kalıyordu. Erzurum aliliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Bayezıt mebusu Şefik Bey ve biraderlerine ait Beyazıt'taki evler ve Bayezıt'a iki saat mesafedeki 8-10 bin dönüm arazideki 20 kadar binanın düşmanca yıkıldığı, hayvan ve zirai alet ve edevattan mahrum bulunduklarını Bayezıt Mutasarrıflığına belirterek istikraz istediklerini belirtmiştir. Mutasarrıflığın istenen istikrazı veremeyeceğini belirtmesi üzerine vilayetçe söz konusu isteğin yerine getirilmesi istediği ifade edilmiştir. Vali ise bu isteğin Dersaadet'çe ifasını istemiştir.¹⁷³

Erzurum'da sadece halka ait evler değil tarihi mekanlar ve ibadethaneler de kötü durumdadır. Kurtuluşunun üzerinden bir yıl geçmesine rağmen henüz bir iyileşme

¹⁶⁹ Yüksel, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 265.

¹⁷⁰ Küçüküçürlü, Erzurum Belediye Tarihi, s. 272.

¹⁷¹ Tuncay Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 94.

¹⁷² Albayrak, 11 Eylül 1919.

¹⁷³ BOA. DH. İUM 20-17 / 12-37, lef. 2.

görülmemişti. Erzurum'dan gönderilen bir yazıya istinaden Dahiliye Nezareti Evkaf Nezaretinden istilada zarar gören cami ve mescit gibi dini yapılarla akaratının tamirleri için 5 milyon liralık tahsisattan kullanılabilmesi için bir karar alınması gerektiğini iletmiştir.¹⁷⁴

Bu konuya dikkat çeken Albayrak gazetesi, şehrin genelindeki tahrip edilmişlikten mabetlerin de nasibini aldığını belirterek Lala Paşa ve İbrahim Paşa camilerinin Evkaf müdüriyetinin tasarruflarına rağmen hiçbir caminin imarına başlanmamasından şikayetleniyordu. Gazete hiç olmazsa yaklaşan Ramazan ayında Lala ve İbrahim Paşa camilerinin ibadete hazır hale gelmesini istiyordu.¹⁷⁵

Şehrin cadde ve sokakları da aynı perişanlıktan nasibini almaktaydı. Temmuz 1919'da kongre nedeniyle Erzurum'a gelen Trabzon Belediye Başkanı Erzurum sokaklarının bakımsızlığına vurgu yapınca Erzurum Belediye Başkanı Zeki Bey Erzurum'un kale kapılarından her gün Trabzon nüfusu kadar giriş çıkış yapıldığını, bu nedenle bu iki şehrin kıyaslanmasının mümkün olmayacağını belirtmiştir.¹⁷⁶

Erzurum mebusu Durak Bey bu şehrin imar durumu hakkında TBMM'de yaptığı bir konuşmada Erzurum'da 75.000 evin tahrip olduğu bilgisini vermiştir.¹⁷⁷ Erzurum'da yanan ve tahrip olan evlerin inşası için gereken paranın 35 milyon lira olduğu hesaplanıyordu.¹⁷⁸

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey ise, 1922'deki bir konuşmada Vilayat-ı Müstahlasa'da en azından 15 bin köyün yandığını ifade etmiştir. Bazı mebuslar zarar gören mesken sayısını bir milyon olarak tahmin ediyorlardı.¹⁷⁹

1920'li yıllar geldiğinde şehrin imar yönünden eskiye oranla durumunda bir düzelme olduğunu Kazım Karabekir Paşa'dan öğrenmekteyiz. Nitekim Kazım Karabekir anılarında 1920'yılı itibariyle Erzurum'un tamamen imar edilmiş olduğunu ve kereste fiyatlarının savaş öncesinin bile altına gerilediğini belirtmiştir.¹⁸⁰

Van'ın durumu ise Erzurum'dan beterd. 1800'lü yılların sonlarında Van'da, 62 mahallede, 32 cami ve mescit, 10 medrese, 15 kilise ve manastır , 5417 hane, 1632

¹⁷⁴ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12-40, lef. 1.

¹⁷⁵ Albayrak, 22 Nisan 1919, s.2.

¹⁷⁶ Küçüküçgürlü, Erzurum Belediye Tarihi, s. 283.

¹⁷⁷ A.g.e., s. 272.

¹⁷⁸ Safiye Kıranlar, Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923), TTK yay. Ankara 2013, s. 157.

¹⁷⁹ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 95.

¹⁸⁰ Küçüküçgürlü, Erzurum Belediye Tarihi, s. 286.

dükkan, 15 kilise ve manastır 1 depo, 4 han, 30 fırın, 5 gazino, 3 lokanta, 5 dabağhane, 2 tabhane, 3 boyahane, 1 eczane, 10 tekke ve zaviye, 1 kütüphane; sur dışında Hükümet konağı ve 3 kışla mevcuttu. Ancak 1890 sonrasında çıkan ve 1914'e kadar devam eden isyanlarda bu binaların bir kısmı tahrip olurken, işgal ile birlikte binaların nerdeyse tamamı Ermenilerce yok edilmişti.¹⁸¹ Ancak bu yok ediliş I. Dünya Savaşı'nın getireceği tahribatın yanında hiçbir şey sayılırdı.

Van'ın Hafiziye Mahallesinden Celal Şener işgal sonrasında döndüğü Van'ı tasvir ederken;

“Van şehir merkezi yakılıp yıkılmıştı. Özellikle Türk mahallelerinde bir tek ev bile ayakta değildi.... Bu da yetmezmiş gibi bağ ve bahçeler de yerle bir edilmişti. Türk mahallerinde hiçbir canlılık kalmamıştı. O güzelim çarşıların yerlerinde yeller esiyordu... Buna mukabil Ermenilerin mahallesi çok fazla yıkıma uğramamıştı. Onun için yeni gelenler Ermeni mahallelerine yerleşiyorlardı. Nüfus kayıtlarımız bile yanıp kül olmuştu.” diyecektir¹⁸² Van'lı Mehmet Reşid de Celal Şener gibi şehirde Türklerin oturduğu kesimlerin tamamen yıkılmış olduğunu teyit etmiş, evlerinin yıkılmasından dolayı terk edilen Ermeni evlerine yerleştiklerini belirtmiştir.¹⁸³

1919 yılında *Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti* adına araştırma yapan Yüzbaşı Emory Niles ile Arthur Sutherland'ın bir raporunda, Van şehir merkezinde 3.400 Müslüman evinden geriye sadece 3 ev kalırken, 3.100 Ermeni evinden 1.170'inin sağlam halde olduğu belirtilmiştir. Van'ın 1.324 Müslüman köyünden ise onarılmış 350 köy kalırken, Ermenilerin veya Ermenilerle Müslümanların birlikte yaşadığı 299 köyün 99'u zarar görmüştür.¹⁸⁴

Van Valisi Haydar Bey , şehrin imarı hususunu hemen ele alarak Ermenilere ait hanelerin durumunun iyi olduğunu, ancak Müslüman ahalinin hanelerinin tamamen yıkılmış olduğunu belirtti. Bu kapsamda 5 milyon liralık tahsisattan yararlanarak şehrin yeniden inşası meselesini ele aldı. Şehrin imar edileceği alan ise eskiden olduğu gibi kalenin etekleri yerine ovadaki düzlük arazi olacaktı.¹⁸⁵

¹⁸¹ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s. 104-105.

¹⁸² A.g.e., s. 104-105.

¹⁸³ Çevik, 1918'den Sonra, s. 52-53.

¹⁸⁴ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 94.

¹⁸⁵ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 133.

17 Haziran 1918'de çıkarılan bir nizamname ile Erzurum, Van ve diğer Vilayat-ı Mustahlas bölgelerinin yukarıda ifade edilen imar ve iskânı için ayrılan 5 milyon liralık ödenekten nasıl yararlanacağı belirlendi. Buna göre evlerini inşa edecek veya onaracak olanlardan kısmen yardıma muhtaç olanlar için verilecek kredi miktarı toplam harcamaların yüzde 40'ını geçmeyecekti. Tamamen yardıma muhtaç bulunanların ev ve işyerleri ise ya doğrudan doğruya hükümet tarafından veya kurulacak yerli ve yabancı şirketler aracılığıyla inşa edilecektir. Bu gibi durumlarda inşa bedelleri ev başına üç yüz lirayı aşmayacaktı.¹⁸⁶

2.5. Erzurum ve Van'da Nüfus

Vilayat-ı Müstahlasa'da nüfus meselesinin önemi Ermeni iddiaları çerçevesinde ele alınmalıdır. Özellikle Mondros Mütarekesi'nin Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin temellerini atan yapısı nedeniyle bölgenin demografisi son derece önem kazanmıştı. Gerek Ermeni tarafı gerekse de Osmanlı Devleti bölgede kendileri lehine bir nüfus yoğunluğuna dair nüfus verileri ileri sürdüler. Bununla beraber aşağıda da görüleceği gibi Osmanlı Devleti'nin verilerinin yabancı devletlerin nüfus raporlarına benzer olduğu görülecektir.

Nitekim bu çerçevede Erzurum, Van, Bitlis, Sivas vilayetlerine Dahiliye Nezaretinden gönderilen yazıda bölgelerindeki nüfusun ne kadarının Müslüman ne kadarının anasırı gayrimüslim olduğunun acilen kendilerine bildirilmesini istemiştir.¹⁸⁷ Söz konusu yazıya Erzurum Valiliği gönderdiği 27 Aralık 1919 tarihli yazıyla karşılık vererek Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusunun 415.399 olduğunu bildirmiştir.¹⁸⁸

Muhacirin Müdüriyeti tahmini verilerine göre savaş öncesinde Erzurum'da tahmini 704.573 kişi yaşadığı düşünüldüğünde geriye dönen 282.201 kişi ile birlikte toplam nüfusun dört yüz bin düzeyinde olması nüfusta %29'luk bir azalmaya işaret etmektedir.¹⁸⁹

Yukarıda ifade edilen Ermeni iddiaları nedeniyle nüfus meselesine çok önem veren Dahiliye Nezareti Doğu vilayetlerine 12.03.1919 tarihinde gönderdiği bir yazıyla, Osmanlı nüfus verilerine güvenmeyen İtilaf Devletlerinin temsilcilerine bölgedeki nüfusa

¹⁸⁶ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 112-113.

¹⁸⁷ BOA. DH. İUM. 19-10 / 1-6, lef. 1.

¹⁸⁸ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum s. 28.

¹⁸⁹ Kıranlar, Savaş Yıllarında, s. 142.

işgal sırasında ülke içlerine giden ve dönmekte olan kişilerin de dahil edilmesi gerektiğini münasip dille anlatılmasını vilayetlerden istemiştir.¹⁹⁰

Amerikalıların 1919 Ocak ayına ait nüfus verilerine göre Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusu 760.000 olarak kaydedilmiştir. "355.000'i Türk olan nüfusun 176.000'i ise Kürt'tür. 205.000'ni Ermeni olmak üzere 249.000 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır." ¹⁹¹ şeklindeki tespitleri Osmanlı Devleti'nin verileri ile örtüştüğü gözükmektedir. Yine Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen bir Amerikan heyetinin raporunda savaştan önce Erzurum'da 118.821 kişinin yaşadığı, bu sayının Ağustos 1919'da 68.438 kişiye indiği kaydediliyordu. ¹⁹²

Ermenilerin nüfus kesafeti açısından iddialı oldukları diğer vilayet ise Van'dı. 1914 Yılında Van Vilayeti'nin Hakkâri Sancağı ile birlikte Müslüman nüfusu 179.328 kişiyken Ermeni nüfus ise 79.532'dir. ¹⁹³ Yine Birinci Dünya Harbinden önceki bir istatistiğe göre halkı tamamen Müslüman köy sayısı 1232, halkı tamamen Ermeni köy sayısı 115 ve halkı karışık köy sayısı da 408 olmak üzere Van'da 1755 köy vardı. ¹⁹⁴ 1919 yılına gelindiğinde ise Van Vilayeti'ndeki 308.000 kişilik bir Müslüman nüfustan bahsedilmekte ve bu nüfustan 108.000 kişinin öldüğü, 100.000 kişinin ise diğer vilayetlere göç ettiği kaydedilmektedir. ¹⁹⁵ Buna göre Van nüfusunun 1/3'ü mülteci durumuna düşmüştür. ¹⁹⁶

2.6. Vilayat-ı Müstahlasa'da (Erzurum – Van) Mülki Yapılanma

Erzurum Vilayeti, konumu gereği hem Rusya hem de İran sınırında geniş topraklara sahip olması yönüyle Osmanlı Devleti için önemli bir vilayetti. Konumu gereği birçok savaştan etkilenmesi nedeniyle vilayetin sınırları zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Nefs-i Erzurum Nahiyesi ismiyle kayıtlara giren Erzurum, boş ve harap olan on iki mahalle halindedir. 16.yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki bir karakolu haline gelen Erzurum Vilayeti 'ne çevresindeki birçok şehir yeri dahil edilerek büyük bir vilayet haline getirilmiştir. 1877-1878 yılları gelindiğinde ise vilayet Erzurum Sancağı'na bağlı Bayburt, İspir, Tercan, Kiğı, Pasin ve Hınıs Kazâları, Muş Sancağına bağlı Bitlis, Ahlât, Varto, Bulanık ve Mutki Kazâları,

¹⁹⁰ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.27.

¹⁹¹ A.g.e., s. 27-28.

¹⁹² Küçüküçgürlü, Erzurum Belediye Tarihi, s. 276-277.

¹⁹³ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s. 42-43.

¹⁹⁴ A.g.e., s. 41

¹⁹⁵ Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 43-44.

¹⁹⁶ Kıranlar, Savaş Yıllarında, s. 142.

Bayezid Sancağı'na bağlı Eleşkirt, Diyadin, İntab ve Karakilise Kazâları, Çıldır Sancağı'na bağlı Ardahan ve Ardanuç Kazâları, Kars Sancağı'na bağlı Zaruşad, Şürekil ve Kağızman Kazâları, Van Sancağı'na bağlı Elbak, Çölemerik, Küvar, Erciş, Mahmudî, Gevaş, Adilcevaz, Müküs ve Çıtak Kazâları ile Erzincan Sancağı'ndan oluşmaktadır.¹⁹⁷

1900'lerin başında ise Erzurum Vilayeti 2 sancak (Erzincan ve Bayezit), 20 kaza, 79 nahiye ve 2617 köyden oluşmaktadır. 1916'da başlayan Rus işgali vilayetin bütünlüğünü ortadan kaldırmış, işgal sonrasında ise Erzincan müstakil bir sancağa dönüştürülerek Erzurum Vilayetinden ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Erzurum vilayetinin sınırda bulunması zaman zaman işgallere uğramasına da neden olmuştur. Bu durum ise vilayette görev yapan valilerin gücünü askeri makamdakilere göre azaltmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan 1920 yılına kadar geçen sürede Erzurum'da görev yapan valiler ise Selanik doğumlu Tahsin Bey (Uzer) (1914- 1916), Mithat Bey (1916-1917-) Refet Bey (1917-1918), Münir Bey (1918-1919) Ahmet Reşit Paşa (1919-1920) Kapancızade Hamit Bey'dir. (1920-1921)¹⁹⁸

Van ise, 1548 yılında kesin olarak fetih edildikten sonra ayrı bir beylerbeyliği haline getirilmiş, beylerbeyliğine Anadolu Defterdarı İskender Paşa tayin edilmiştir. İran'a geçiş kapısı niteliği nedeniyle diğer beylerbeyliklerinden farklı bir öneme sahip olan Van'da klasik, ekrad ve hükmet tipleri şeklinde üç farklı sancak tipinin aynı anda uygulanması söz konusu olmuştur. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Van'da Adilcevaz, Bitlis, Muş, Kesan, Karkar, Erciş, Bargiri, Kotur, Şırvi, Ağakis, Ispayrıd, ve Van şeklinde 12 sancaklı bir idari yapıdan bahseder. (Mehmet Çevik-20-22) 19. Yüzyılın sonlarında (1897) Evliya Çelebi'nin bahsettiği sancakların bazıları kazaya dönüşmüş, bazıları ise tamamen ortadan kalkmıştır. Nitekim 20.yüzyıla girerken Van Vilayeti'nde 2 sancaklı (Hakkari, ve Merkez), 15 kazalı bir idari taksimatın olduğu görülmektedir.¹⁹⁹ I. Dünya Savaşının başlamasından 1920 yılına kadar Van'da valilik yapan devlet adamları ise şunlardır: Cevdet Bey (1914-1915) İşgal Dönemi (1915-1918), Haydar Bey (1918-1919) Mithat Bey (1919-1920).²⁰⁰

¹⁹⁷ Yakup Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s.27-30

¹⁹⁸ Ali Servet Öncü, 1908-1923 Yılları, s.24-29

¹⁹⁹ Emek Demir Görür, Vilayat- Sitte Islahatı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2018, s.274

²⁰⁰ Haluk Selvi, "Milli Mücadelede Van'da Valiler Sorunu", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Sayı: 136, Ocak-Şubat 2002, s. 8

Gerek Erzurum gerekse de Van vilayetindeki bu idari taksimat Rus işgali nedeniyle bozulmuştu. Osmanlı Devleti ise idari taksimatın tekrar tesisini ve Vilayât-ı Müstahlasa'nın bir an önce eski haline gelmesi konusunda Erzincan Mütarekesinin yapılmasından kısa bir süre sonra adımlar atmaya başladı. Nitekim 1918 Ocak ayı sonlarına doğru henüz bölge boşaltılmadan bölgeye tarımsal alanda üretimin bir an önce başlatılması amacına matuf olmak üzere atamalar yapılmaya başlandı. Bu kapsamda Ticaret ve Ziraat Nezaretince, Aydın vilâyeti Ziraat Müdürü, Akhisar Ziraat Mektebi Müdürü ve Adana ve Maraş Ziraat Müfettişi, Vilayat-ı Müstahlasa'ya atandılar.²⁰¹ Ne var ki bu adımlar kurtarılan vilayetlerin sorunlarına şimdilik çare olmaktan çok uzaktı.

Bu nedenle Vilayat-ı Müstahlasa'nın mülkî idaresi, ordu komutanlığının teklifleri doğrultusunda, geçici bir süre için askerî makamlara bırakılmak zorunda kaldı. Meclis-i Vükelâ, 12 Ocak 1918 tarihinde Vilayat-ı Müstahlasa'nın yönetimini büyük ölçüde askerî makamlara devredilir. Zira idarenin yeniden tesisinde yaşanan zorluklar yaşanmaktadır. Sivil görevli bulmak ve görev yerlerine ulaşmasını sağlamakta sorunların ardı arkası kesilmemektedir.²⁰²

Bu yönde alınan kararın isabetli olduğu Erzurum'un alınışından sonra daha net bir biçimde ortaya çıktı. 22 Mart 1918'de yani Erzurum'un kurtarılışından kısa bir süre sonra 3. Ordu Komutanına mülkî işlerde danışmanlık yapmak üzere atanan Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umûmisi Hamid Bey, Erzurum'dan çektiği bir telgrafta memurların gelişinin geciktiğinden hükümet hizmetlerinin aksadığını, halkın hareket halinde olduğundan gelen birkaç kişinin ise yetersiz kaldığını, avans olarak bir miktar paranın da gönderilmemesi durumunda sokaklardaki ölümlerin toplanamayacağını ifade etmiştir. Hamid Bey'in dikkat çektiği bir olumsuzluk ise, güvenliğin sağlanması için gerekli atamaların yapılamaması nedeniyle her yükün askerin üstüne kaldığını belirtmesidir.²⁰³

Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umûmisi Hamid Bey bu tespitler sonrasında, valiler ve diğer mülki amirlerin tayinlerinin ve sevklerinin yapılması, hizmet satın alımı ve yardımlar için nakit transferi ve yiyecek, tarım aletleri ile tohumluk ihtiyacının giderilmesi için acil talepte bulunmuştur. Taleplere ilişkin İstanbul Hükümeti'nin cevabı hem takdir hem bir çaresizlik içeriyordu. İstanbul Hükümeti, atamaların yapıldığını ve bu kişilerin bölgelerine ulaşmaları için nakliye ihtiyacının giderilmeye çalışıldığını, ordunun yeni

²⁰¹ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 84.

²⁰² A.g.e., s. 83

²⁰³ Tuncay Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 85-86.

yönetim oluşana kadar ihtiyaçların giderilmesi konusunda görevlendirildiğini, bu nedenle hükümetten değil ordudan taleplerin istenmesi gerektiğini bildiriyordu.²⁰⁴

Kurtarılan vilayetlerin mali yapısını kurmak, memur maaşlarının ve masraflarının karşılanması için ise mali düzen kuruluncaya kadar ordu maliyesinden karşılanması hususu Meclisi Vükelaca kararlaştırıldığı Erzurum, Bitlis, Trabzon ve Van vilayetlerine bildirildi.²⁰⁵

Osmanlı Devleti kurtarılan vilayetlerde devlet düzeninin bir an önce kurulabilmesi için memur atamalarına hız verdi ve memurların bölgeye ulaşmasında yaşanacak sıkıntılara çözümler üretmeye çalıştı.

Erzurum Valisi Münir Bey'in 27 Mayıs 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta farklı vilayetlerde bulunan Erzurum vilayet memurlarının vasıtasızlık nedeniyle hareket edemediklerini hatta edemeyeceklerini belirtmiştir. Vali bu durumun vilayetin intizamının sağlanmasını mümkün kılmadığına vurgu yapmış ve 11 Mayıs 1918 tarihli telgrafındaki memurların iâşe ve vasıtalarının temini meselesini bir kez daha hatırlatmıştır.²⁰⁶ Temmuz 1918 gelindiğinde Erzurum vilayetinden alınan şifreli telgrafta, Bayezid sancağı memurlarının henüz hiçbirinin gelmediği bildiriliyordu.²⁰⁷

Bu türden şikâyetlerin çoğalması üzerine Sadaret, Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazı ile Vilayat-ı Müstahlasa'ya tayin olan memurlara verilen harcırahın yeterli gelmediğinin yapılan bilgilendirilmeyle anlaşıldığını, bu kişilerin harcırahının artırılmasının da gayri kabil olacağından bahisle ordu nakil vasıtalarının bu iş için tahsis edildiğini bildirilmişti.²⁰⁸ Bu kapsamda Meclisi Vükela müzakeratına mahsus zabınameye göre Vilayat-ı Müstahlasa'ya görevlendirilen memurların masrafları ile yol harcırahlarının seferberlik tahsisatın karşılanması uygun görülüp ilgili yerlere tebliği kararlaştırıldı.²⁰⁹

Bölgede görev yapacak memurlara pahalılık zammı ve ekmek bedeli verilmesi istendiyse de idare-i hususiyeden maaş verildiği gerekçe gösterilerek bunun mümkün olamayacağı, böyle bir ek ödemenin yapılabilmesi için yasal düzenlemeye ihtiyaç olduğu Maliye

²⁰⁴ A.g.e. s. 86-87.

²⁰⁵ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12023, lef. 2.

²⁰⁶ BOA. DH. İUM / 20-18 /12066- lef: 2.

²⁰⁷ BOA. DH. İUM / 20-18 /12058- lef: 1.

²⁰⁸ BOA. DH. İUM / 20-18 /12050- lef: 6.

²⁰⁹ BOA. MV. 211 / 69.

Nezaretinden Dahiliye Nezaretine bildirildi.²¹⁰ Ancak ilerleyen yıllarda gereken düzenleme 11 Ocak 1920 tarihli kararnameyle yapıldı ve Vilayat-ı Müstahlasa memurinin ve muallimleri de olan pahalılık zammı ve ekmeklik bedeli aldılar.²¹¹

Osmanlı Devleti, 2 Ocak 1918'de kurtarılan bölgelerde çalışmak isteyen idareci ve memurların bildirilmesi isteğine bütün bu iyileştirmelerle birlikte cevap almaya başladı. Nitekim ifade edilen bu çabalar doğrultusunda Mut Kaymakamı Mehmet Ali Efendinin²¹² Çorum Mutasarrıfı Liva Tahrirat Müdürü Saffet ve Kırşehir Mutasarrıfı Kırşehir Tahrirat Müdürü Zeki Efendiler²¹³ Alaiyye Kaymakamı Said Bey²¹⁴ Vilayat-ı Müstahlasa kazalarından birine tayin isteğinde bulundukları bildirilmiştir.

Erzurum'a benzer sorunları, hatta bazı alanlarda fazlası yaşanmaktaydı. Van'da idari yapılanmanın ilk adımı olarak Haydar Bey terfi ettirilerek 17 Mart 1918'de Van Valisi olmuştur.²¹⁵ Vali Haydar Bey, Van'a gelmekte olan ahalinin iâşesini temin için gereken düzenin kurulabilmesi için memurların vakit geçirmeden görevlerine başlamasını temin etmeye, sağlık problemlerinin çözülmesi için de Sıhhiye Nezaretinden Van'a bir sıhhiye heyeti ve 15 sıhhiye memurunun atanmasını sağlamaya çalıştı. Memurların maaşlarının ödenmesinde sorun çıkınca da 100.000 kuruşluk tahsisat talebinde bulunarak bu sorunun üstesinden gelmeye gayret etti.²¹⁶

Bütün bu çaba gayretler neticesinde Erzurum ile Van'ın Mart ve Nisan aylarında kurtarılışının ardından aylar geçmesine rağmen sorunların çözümünde beklenen ilerleme kaydedilemedi. Böylece karşılaşılan sorunların büyüklüğü daha da anlaşıldı. Bunun üzerine 3 Haziran 1918 tarihli bir kararname ile kurtarılan vilayetlerin ihtiyaçlarında kullanılmak üzere beş milyon liralık bir ödenek tahsis edildi. Bu tahsisat Vilayat-ı Müstahlasa'da imar, iskân, resmî binaların inşası, tohumluk, çift hayvanı, tarım araç-gereçleri ve uzun vadeli krediler temini, tekâlif-i harbiye ve vesait-i nakliye mazbataları karşılıklarının ödenmesi için kullanılacaktı. 19 Ağustos 1918'de ise bu ödeneğin bir program dahilinde dağıtım ve yönetimini sağlamak üzere Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmîliği ihdas edildi.²¹⁷

²¹⁰ BOA. DH..UMVM / 40-84 lef: 3.

²¹¹ BOA. DH..UMVM / 40-93 lef: 2.

²¹² BOA DH. ŞFR 579/ 112 lef 1.

²¹³ BOA DH. ŞFR 579/ 119 lef 1.

²¹⁴ BOA DH. ŞFR 579/ 77 lef 1.

²¹⁵ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 123.

²¹⁶ A.g.e., s. 131-134.

²¹⁷ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 107-110.

Kurulan Müfettiş-i Umûmîlik sorunların daha etkili ve koordinasyon içinde çözülmesi amacını taşıyordu. Dahiliye Nezareti kurulduğunu bildirdiği Umumi Müfettişlik için Erzurum, Van ve diğer kurtarılan vilayetlerden gerekli verilerin acil olarak gönderilmesini istedi.²¹⁸ Bünyesinde yerli ve yabancı uzmanların da yer alacağı bu müfettişlik, ödeneğin harcanmasıyla ilgili her türlü emirleri vermek, takip etmek ve bu emirlere uymayan memurları gerekirse işten çıkarmak gibi ağır cezalar verebiliyordu.²¹⁹ 5 Eylül 1918 tarihinde Yunus Nadi Yenigün gazetesinde Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği ve yararlarını konu alan bir yazı yazdı. Yazıda yer verilen önemli tespitler şunlardır:

- *Esasen hükümet, bölgenin sorunlarını çözmek hususunda hazırlıksız olduğundan bu örgütün kurulmasında biraz geç kalınmıştır.*
- *Bölgenin kurtuluşunun hemen ardından, oralarda eski idarî teşkilâtı aynen oluşturmak savaş sonrası şartlarla bağdaşır bir durum değildir.*
- *Bu nedenle fazla gecikmeden bu yanlışlıktan vazgeçerek bir müfettiş-i Umûmîlik ihdaseden hükümeti tebrik etmek gerekir.*
- *Hükümet Doğu Anadolu halkını bu yıl beslemek zorundadır. Müfettiş-i umûmîlik bunun için de gerekliydi. Zira herhangi bir valinin sahip olduğu yetkilerle iâşe işlerinin bile arzu edilir ölçüde gerçekleştirilmesi beklenemezdi*

İhdas edilen Umumi Müfettişliğe Sabık Suriye Valisi Tahsin Bey tayin edildi.²²⁰ Daha sonra 5 Ekim 1918’de Konya Valisi Muammer Bey söz konusu Umumi Müfettişliğe tayin edildi.²²¹ Ancak *Vilayât-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmîliği* kadrolarına atananlar, bölgedeki yoksulluk ve sefalet yüzünden bölgeye gidemedi ve başkentten işleri yürütmeye çalıştılar. Müfettişlik, 9 Aralık 1918 tarihinde lağvedildi. Müfettiş-i Umûmîliğin yetkileri önce Ticaret ve Ziraat Nezaretine, sonra da *Muhacirîn Müdîriyet-i Umûmiyesine* verildi.²²²

Gerek Erzurum ve gerek Van’da idari sorunları çözmek tam olarak mümkün olmadı. Vilayat-ı Müstahlasanın kurtuluşundan bir yıl geçmesine rağmen hükümet memurları çok eksik ve yetersizdi. İşlerin gerektirdiği sayıda memur bölgeye gelmiyor, işler görülemiyordu. Üstüne üstlük bir de bazı memurlar kendi çıkarlarının peşine düşmüşlerdi²²³ Memurların yeterli olup olmadıkları gazete haberlerine konu olmaya

²¹⁸ BOA. DH.ŞFR . 90 /168.

²¹⁹ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 107-110.

²²⁰ BOA. BEO. 4530 / 339732 lef. 1.

²²¹ BOA. BEO. 4536 / 340198 lef. 1.

²²² Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s.111-112.

²²³ Selvi, Milli Mücadele’de Erzurum, s. 32.

başlamıştı. Erzurum'un Kiğı kazasında memurların yetersizliğinde şikayet edilen bir gazete haberine göre kazaya Ermenilerin tahribatını giderecek liyakat ehli yüzbaşı Şahin Efendinin hem kaymakam hem mevki kumandanı olarak atandığını ve atamasının isabetli olduğu vurgulanıyordu.²²⁴

İdari sorunların sonu bir türlü gelmiyordu. Bu sorunlar bazen Erzurum Mekteb-i Sanay-i Müdürünün gönderdiği telgrafta olduğu gibi 6 ay çalıştıkları ve işlerinin başında oldukları halde maaş alamaması, Erzurum Valisi Hamid Bey'in maaş veremediği memurları için Dahiliye Nezaretine istifa resti çekmesi²²⁵ şeklinde gün yüzüne çıktı.²²⁶ Bazen de ordu ihtiyaçları için valinin üzerine düşünlerini yapmadığından yakınan 9. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'nın yaptığı gibi birlikte çalıştığı Erzurum Valisini üst makamlara şikayet etmek şeklinde gerçekleşti.²²⁷

²²⁴ Albayrak, 21/06/1920.

²²⁵ Halit Eken, Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları, Kapancızade Hamit Bey, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 243-244.

²²⁶ BOA. DH.UMVM. 75-40 lef. 4.

²²⁷ BOA. DH. İUM. 19-5 / 1-9.

BÖLÜM III: ERZURUM VE VAN VİLAYETLERİNE DÖNEN MÜLTECİLERİNİN İSKÂN VE İAŞE MESELESİ

Kafkas Cephesi'nin Doğu Anadolu vilayetlerine sınır ve yakın bölgelerde yer alması, Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin bu vilayetlerde çok hızlı hissedilmesine neden olmuştur. Özellikle Erzurum ve Van vilayetine ait toprakların kısa sürede savaş alanı içinde kalması vilayetteki yaşamı felce uğratmıştır. Her iki vilayetin bir müddet sonra işgale uğraması ise barınma ve yiyecek üretim olanaklarını yok etmiştir.

3.1. I. Dünya Savaşında Erzurum ve Van Mültecileri

Doğu Anadolu'nun işgale uğraması sonrası bölgede büyük bir göç dalgası oluşmuş, nüfusun %75'i bölgeyi terk etmiştir. Halkın selameti göçte bulmasında Ermenilerin Türklerden intikam alma duyguları ile yaptıkları vahşet ve katliamlar büyük rol oynamıştır.²²⁸ Doğu vilayetlerinden kaçarak iç bölgelere göç etmek zorunda kalan bu kişilere mülteci denmiştir. Aslında Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu kişiler için muhacir tanımı kullanılıyor, Türk topraklarına gelerek Osmanlı tabiiyetine talep edenlere ise mülteci deniyordu. Ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra tanımlamalarda değişim yaşanmış, savaş nedeniyle düşman işgaline uğrayan yerlerden sınırın gerisine iltica edenlere mülteci denmeye başlanmıştır.²²⁹

Asker olarak bölgede bulunan Şevket Süreyya Aydemir, Sivas yolu üzerinde gördüğü mültecilerin, hasat edilmiş tarlalarda kalan sararmış başakları ufalayıp, kavurarak yiyeceklerini temin ettiklerini belirtmiştir. Aydemir göç eden Türk ahaliyi gördükten sonra “*Bana Türk göçleri daima batıdan doğuya olur gibi gelirdi. Hâlbuki burada şimdi, işte doğu boşalıyordu.*”²³⁰ diyerek ilginç bir saptamada bulunmuştur.

Mülteciler, yurtlarını terk ettikten sonra ülkenin iç kesimlerinde farklı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Gerek Erzurum mültecileri gerekse Van mültecilerinin yurtlarını terk etmesi, belirlenen bazı güzergahlar üzerinden gerçekleştirilmişse de gidecekleri yerlerin belirlenmesinde bir düzen ve programdan bahsetmek zordur. Bu zorluk göç eden kitlerinin büyüklüğünden kaynaklanmıştır. Van, Bitlis ve Muş havalisinden hareket eden mülteciler, Palu-Güzinhan-Ergani veya Siirt-Silvan yoluyla Diyarbakır vilayetine gelmiştir. Bölgeye, işgalden kaçan şark vilayetleri ahalisinin yanı sıra, Çecen ve Çerkes

²²⁸ Kaya, I. Dünya Savaşında, s. 41.

²²⁹ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s. 161-162.

²³⁰ Tekir, Birinci Dünya Savaşında Doğu Anadolu s. 53.

muhacirleri de gelmiştir. Mamuretil-Aziz, Diyarbakir ve Urfa hattında 200.000'e yakın mülteci birikmiştir.²³¹

Erzurum mültecileri ise Erzincan üzerinden iç kesimlere göç etmişlerdir. Erzurum ve Trabzon doğusundan Samsun'a gidenlerin sayısının 79.100, Erzurumlu olup Sivas'a gidenlerin sayısı 300,000, Erzurum ve güneyinden Elazığ'a gidenlerin sayısı 80,000 olarak belirtilmiştir.²³²

Mülteciler için Sivas bir merkez haline getirilmeye çalışılsa da gelen mültecilerin sayısının fazla olması nedeniyle başka yerlere kaydırılması gerekmiştir. Bu kapsamda Erzurum mültecilerinin daha fazla olması nedeniyle Malatya'daki Van mültecileri Sivas'a, Sivas'taki Erzurum mültecilerinin ise Malatya'ya sevki kararlaştırılmıştır. Yine Elazığ, Diyarbakır ve Urfa'da bulunan 200.000 mültecinin 30.000'ni Burdur'a, bir kısmının da Teke ve Menteşe bölgelerine sevki istenmiştir. Erzurum'dan gelenlerin bir kısmının yerleştiği Adana'da mültecilere günlük 10 kuruş yevmiye verilmesi uygun görülmüştür. Urfa'daki Erzurumlu mülteciler ise yaşadıkları perişanlığı İstanbul'a çektikleri telgraflarla iletmeye çalışmış, hükümetse bölge yöneticilerinden sorunların giderilmesini talep ederek sorumluluğu bir nevi yerel idareye atmıştır.²³³

Mültecilerin perişanlığı ve yaşadıkları sıkıntılar yanında yapılan bu göçler Anadolu'nun diğer bölgelerini de etkilemiştir. Rus taarruzundan iç bölgelere kaçan Doğu Anadolu ahalisi, adeta Anadolu'nun iâşesinin ve iktisadi düzeninin karışıklığa düşmesine, Anadolu iâşesinin bir sorun haline gelmesine neden olmuştur. Savaş nedeniyle devletin uyguladığı müsaderehin ölçsüzlüğü ise iktisadi yaşamı daha da perişan hale getirmiştir.²³⁴

İşgalde kaçarak iç bölgelere sığınan mülteciler canlarını kurtarmışsa da sefalet ve yokluktan kaçamamıştır. Mülteciler camilerde, tekkelerde barınmış, dilencilik yaparak hayatlarını idame ettirmeye çalışmıştır. Sayıları az olmakla birlikte dönmek isteyenler de olmuştur.²³⁵

Tasvir-i Efkar Gazetesi'nin 1919 yılında yayınladığı mülteci rakamlarına göre ülkede yardım alan mülteci sayısı, 902,865 kişi olduğu belirtmiştir. Erzurum'un mülteci sayısı

²³¹ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s. 177.

²³² Kaya, "I.Dünya Savaşında Erzurum Mültecileri", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003, s. 82-83.

²³³ Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 46-49.

²³⁴ Emre Akıncı, Birinci Dünya Savaşı, s. 39.

²³⁵ Kıranlar, Savaş Yıllarında, s. 208.

448.277 kişidir.²³⁶ Ancak 1920 yılında İleri gazetesinin de yayınladığı gayri resmi bir istatistikteki gibi sayının 800 bin civarında olacağı düşünülebilir. Nitekim gazetede Erzurum ahalisinden 287.474, Van'dan ise 102.808 kişinin mülteci olduğu kaydedilmiştir.²³⁷

3.2. Savaşın Sonunda Mültecilerin Dönüşü

1918 Martında Erzurum, Nisanında da Van, işgalden kurtarılaraq tekrar ülke topraklarına katılmış, memleketlerinin işgalinden kurtarıldığını duyan Erzurum ve Van mültecilerini geriye dönüşün heyecanı sarmıştır. Yurtlarının kurtarılmasının ürettiği bu memnuniyetle Erzurum Belediye Başkanı ve dört arkadaşı bir telgrafla Padişaha teşekkürlerini arz etmiştir. Erzurum Belediye Başkanı ve 4 Belediye Meclis Üyesi Türk Ordusuna karşı şükran hislerini ifade eden bu telgrafla hükümete olan bağlılık ifade edilmişti. Telgrafta ayrıca Ermeni katliamının durdurulmasına karşı halkın memnuniyeti belirtiliyordu.²³⁸

Söz konusu teşekkür telgrafına Padişah, Sadrazam Vekili Enver Paşa üzerinden Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazı ile karşılık verdi. Padişah, Erzurum'u kurtarması nedeniyle Erzurum ahalisi namına gönderilen şükranı havi telgraflarının kendisine ulaştığını, telgraftan dolayı memnuniyet duyduğunu belirtmiş ve durumun telgraf sahiplerine iletilmesini istemiştir.²³⁹

Aslında halkın heyecanı, Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917) ile birlikte başlamıştı. Mülteciler, kendilerince memleketlerinde bıraktıkları dolu ambarların bozulmadan kaldığını, terk ettikleri eşya ve meskenlerin yerinde durduğunu, bağ, bahçe ve imarlı tarlalarından yararlanabileceklerini varsayıyorlardı. İhtimallerle dolu bu beklentiler halkın bahar aylarında ekim yapabileceği ümidini yeşertmiş, hükümetin yardımına ihtiyaç duymadan aile efradıyla memleketlerine dönebilecekleri zannını kuvvetlendirmiştir.²⁴⁰

Dönüş konusundaki azim ve heyecana rağmen gerek Erzurum, gerekse Van'ın imar ve iâşe durumu hakkında kimsenin sağlıklı bir bilgisi mevcut değildi. İlk bilgiler askeri kaynaklardan geldiğinde her iki konuda durumun vahameti yetkililerce anlaşılmışsa da halkın bundan haberi olmamıştır. Mültecilerin dönüş konusunda duyduğu heyecan ve istekleri da zaten bu habersiz oluştan kaynaklıydı.

²³⁶ Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 84.

²³⁷ A.g.e. s. 82-83.

²³⁸ Küçüküçürlü, Erzurum Belediye Tarihi, s. 282.

²³⁹ BOA. DH. KMS. 47-26, lef 1.

²⁴⁰ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s. 206.

Daha Erzurum kurtarılmadan bölgenin durumunu gören 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 9 Mart 1918'de Erzincan'dan Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta; ahalinin daha önce Rusya'nın Kafkasya'dan Dekovil hattıyla ve vapurla getirdiği yiyeceklerle geçindiği ancak Ruslardan kalan bu yiyeceklerin bitmek üzere olduğunu, tohumluk kalmadığını, Ruslardan kalan zahirenin bir haftada tükeneceğini, sonrasında ise açlığın başlayacağını bildirmiştir. Vehip Paşa ayrıca, ahalinin işgal altındayken maişetten azade iken kendi hükümetinin yönetiminde hıfzı hayat endişesine düşmelerinin hazin olduğunu belirterek bir an evvel zahire teminin gerektiğini, bunun için nefer başına 400 gram iâşenin toplamda ise 30.000 ton zahireye ihtiyaç duyulduğunu, bunun da Rusya'dan satın alınarak getirtmenin yegâne çare olduğunu, getirilecek bu zahirenin de bölgeye nakli için 100 adet otomobilin İstanbul'dan gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Paşa ancak bunlar yapılırsa bir nebze ahalinin hayatlarının korunmasının mümkün olabileceği aksi halde birçok kişinin öleceğini, belirtmiş *“Düşmanın zulmünden kurtulur kurtulmaz açlığın telefi nefesine mahkum olan millet nezdinde hükümet-i Osmaniye halaskarlık vazifesini ifa edememiş olur”* ifadeleriyle durumun nazikliğine işaret etmiştir.²⁴¹

18 Nisan 1918'de ise, Erzurum Vali Vekili Recep Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda 2/3'ü arpa ve 1/3'ü buğday ve patates olmak üzere 200 bin ton tohumluk ihtiyacının bulunduğunu, bölgenin köylerinin durumunun iyi olmadığını ve bölgeyi terk eden ahalinin geri gelmelerine izin verilmesinin ihtiyaçların artmasına neden olacağına dikkati çekerek gelecek kişilerin sefaletle duçar olacakları belirtmiştir. Vali bu kişilerin eski yerlerine geri dönüp dönemeyeceklerinin ancak yeni mahsul döneminde anlaşılabileceğini ifade ederek şimdilik geri dönüşlere izin verilmemesi istenmiştir.²⁴²

Sadaret ise, Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda Vilayat-ı Müstahlasa'nın tohumluk, iâşe ve harap olan mekanların imarı konuları nedeniyle Erzurum vilayetinden mültecilerin geri dönüşlere izin verilmemesi hakkındaki telgrafına atıfta bulunarak Dahiliye, Ziraat ve Ticaret, Maliye, Harbiye, Nafia, Adliye ve Maarif nezareti müsteşarlarından oluşan bir komisyonun kurularak, kurallar dahilinde yetkilendirildiğini bildirilmiştir.²⁴³

Hükümet, kurtarılan bölgelerde asayiş temin edilerek ahalinin bölgesine bölüm bölüm gönderilmesine çalışılmıştır. Dönüş arzusu olanlar sevkte öncelikli tutulmuş; yoğunluk yaşanması durumunda ise öncelik nakil vasıtası olanlara verilmiştir. İhtiyaçların teminin

²⁴¹ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12011, lef: 2-3.

²⁴² BOA. DH. İUM. 20-18 / 12039, lef 2.

²⁴³ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12-39, lef. 6.

hükümetçe, iskanların ise mahalli idarelerce yapılması kararlaştırılırken, kimsenin isteği dışında sevke mecbur edilmemesi istenmiştir. Ayrıca mültecilerin göç ettikleri yerlerin yöneticilerinin, mültecileri bir an önce göndermeye çalışmalarına karşı sevk işi de merkezin kontrolüne alınmıştır.²⁴⁴

1918 yılı nisan ayından itibaren muhacirler yurtlarına dönmeye başladıklarında hükümet bu dönüşlerin bazı şartlar dahilinde yapılması düşüncesindeydi. Nitekim Dahiliye Nezareti, Elazığ, Diyarbakır, Musul, Halep vilayetleriyle Urfa Mutasarrıflığına Van ile ilgili bir yazı dönerdi ve Van'daki vaziyetin müsaitliğini koruduğu, şayet arazi ve mekan sahibi olanlar ile ticarete gücü yetenler varsa bunların dönüşüne ilerde hükümetten bir yardım talebinde bulunulmayacağı belirtilirse izin verilmesi istenmiştir. Ancak ifade edilenlere sahip ve gücü olmayanlara kesinlikle dönüş izinin verilmemesi istenmiştir.²⁴⁵

Nezaret Erzurum vilâyeti mültecileri hakkında benzer yazıyı, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendiğâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Konya, Mamûretü'l- Azîz Vilâyetleriyle Eskişehir, Urfa, Bolu, Karesi, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Maraş, Menteşe, Niğde, Canik Mutasarrıflıklarına 4 Mayıs 1918 tarihli bir şifre telgrafla göndermiş, mültecilerin kaçak dönüşlerine engel olunması istenmiştir.²⁴⁶

Ancak bütün bu çabalar halkı engelleyememiştir. Bütün tedbirlere rağmen Vilayat-ı Müstahlasla ahalişi gizlice yurtlarına dönmeye başlamış, ancak yolların elverişsizliği ve iâşesizlik gibi olumsuzluklarla yüzleşerek perişan olmuşlardır. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti gibi Aşayir ve Muhacirin Müdürlüğü Umumiyesi de 4 Mayıs 1918'de vilayetlere mültecilerin izinsiz ayrılmasına müsaade edilmemesini isteyen bir yazı göndermiştir. Ancak bu kişilere karşı da silah kullanılmaması tembih edilmiştir.²⁴⁷

Hükümetin bu kararları almasında bölgenin Ermeni çetelerce tahrip edilmiş ve ulaşım imkanın çok zor hale getirilmiş olmasının etkisi büyüktü. Bununla beraber mültecilerin kurtarılan bölge yönetimlerine daha fazla yük olmalarını istememesi de kararda etkiliydi. Ancak halkın tohumluk ve erzaklarını savaş öncesinde hazırladıkları kuyularda sakladığı yönünde bir bilgiyi valilerin hükümete bildirmesi, hükümetin izin vermeme tavrında yumuşamaya neden olmuştur.²⁴⁸ Mültecilerin de kendilerine dönüş izni verilirse

²⁴⁴ Kaya, "I.Dünya Savaşında Erzurum, s. 89-90.

²⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 87 / 351.

²⁴⁶ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 73-74.

²⁴⁷ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 322.

²⁴⁸ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 321-322.

hükümetten para almayacaklarını belirtmeleri, kendileri gibi olanların başka yerlerden sevklerine başlandığını ifade etmeleri üzerine bu gibi kişilerin mahallerine peyderpey sevk edilmelerinin uygun olacağı Dahiliye Nezaretinden valiliklere bildirilmiştir.²⁴⁹ Bununla beraber mültecilerin kendi taşıma araçlarına sahip olmaları şartının aranmasına devam edilmiştir.²⁵⁰

Ancak bazı kayıtların mevcudiyeti mültecilerin dönüşünün engellenmesi ile kuyularda olduğu ileri sürülen erzak ve tohumluklar konusuna temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir. Zira bu döneme ait bir belgede “*Musul vilayetinde bulunan muhacirin karlar geçiverince hükümet men etmek istese de geleceklerdir.*” denerek hükümetin engelleme girişimlerinin işe yaramayacağı vurgulanıyor, “*ahalinin kuyularda bıraktıklarını ifade ettikleri zahire de ümit olunduğu kadar hayr görünmüyor. Çünkü düşman tarafından bulunamayan kuyulardaki zahairin bir çoğu bittabi çürümese de merkez mülhak nahiyelerle ve kısmen Erciş, Barkigi kazaları ahalisi Ermenileri bıraktıkları kuyulardan çıkaracakları zehair ve onlarla mahsulat-ı cedidenin idrakine kadar az çok geçinebilirler.*” denerek de kuyulardaki erzak mevzusuna ihtiyatlı yaklaşıyordu.²⁵¹

Bütün olumsuzluklara rağmen hükümet mültecilerin geri dönüşlerini resmi bir zemine çekebilmek için gayret göstermiştir. Bu amaçla hükümet, gerekli şartlara sahip olan mültecilere yurtlarına dönmelerinde herhangi bir sakınca bulunmadığına dair birer belge vermeyi planlamış, beslenme ve barınma imkanı sağlamayı bu belgeye bağlamayı istemiştir.²⁵² Bu ve benzeri kararları içeren bir iade talimatnamesi çıkarılmışsa da talimatnameye halk genel olarak uymamıştır. Hükümetin yerel idarecilerden mültecilerin kudret sahibi olup olmadıklarının araştırılması konusunda isteği yerine getirilememiş, bu şekilde geri dönüş sürecine başlanan yoksul mülteciler yol üzerinde bulunan mahallî idarelerden para isteme yolunu tutmuştur. Zengin ve varlıklı aileler deniz ve kara ulaşım vasıtalarıyla geri dönerken, fakir ve yoksulların çoğu Amasya, Merzifon, Tokat, Ankara, Kastamonu, Sivas ve Adana’dan yaya olarak dönmek zorunda kalmıştır.²⁵³ Mültecilere yardım olarak ise ağustos ayından itibaren önceleri 3, sonraları 6 kuruş yevmiye verilmeye başlanmışsa da bu para ile ancak ayda 5-6 okka ekmek alınabilmiştir.²⁵⁴

²⁴⁹ BOA. DH. SN. THR. 86 / 149.

²⁵⁰ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 61.

²⁵¹ BOA DH. İ. UM EK. 111/ 8.

²⁵² Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 65-66.

²⁵³ İpek, Birinci Dünya Savaşında, s. 208-209.

²⁵⁴ Tuncay Öğün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği, s. 319.

Ülkenin her yanındaki mülteciler işgalin sona erdiğini duyduğunda yollara koyulmuştur. Deniz yoluyla Erzurum'a dönecek mülteciler Zonguldak, Samsun ve Sinop sahillerine yığılmış, 195.000 kişinin bu şekilde toplanması bu yerlerdeki iâşe sıkıntısını daha da artırmıştır. Vilayat-ı Şarkîye mültecisi olanlardan hükümetin sevk ettiği 71.750 kişinin 20.173'ü vatanlarına ulaşabilmiştir. 1918'de vatanlarına sevk edilenlerin sayısı 218.787'dir.²⁵⁵

Erzurum'un kurtarılışından kısa bir süre sonra bölgeye gelen Ahmet Refik Altınay, köylerine dönen yolcuların, öküzlerini çayırlara salmış, kağnılar üzerinde çocuklarıyla beraber ot yediklerini ifade etmiştir. Altınay, bu beldelerin en büyük düşmanın açlık olduğunu, köpeklerin bile mezarlar yeni gömülmüş ölülerle karınlarını doyurduklarını ifade ederek yurtlarına dönen ahalinin durumunu bütün açıklığıyla betimlemiştir.²⁵⁶

Yine 1918 yılının Aralık ayı sonlarında Trabzon'dan Erzurum'a yaptığı bir seyahat sırasında yörenin perişan durumunu bizzat gözlemleyen Erzurum mebuslarından Cevat Dursunoğlu da, Altınay'ın ifadelerini desteklemektedir. Dursunoğlu, köylerin çoğunluğunun boş olduğunu, iklim nedeniyle halkın durumunun afet halini aldığını, ahalinin ısınma imkanlarından yoksun olarak virane halindeki evlere yerleşmeye çalıştığını, insan eti yemeye alışan kutların insanlara saldırdığını belirtmiştir.²⁵⁷

Muhacirîn Müdür-i Umûmîsi Hamdi Bey'in 23 Kasım 1918 tarihindeki açıklamalarından anlaşıldığına göre dönüşlerin başlamasından kasım ayına kadar sürede mültecilerin yalnız yüzde 15'inin memleketlerine döndüğü anlaşılmaktadır. 26 Aralık 1918 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yurtlarına dönen mültecilerin sayısı 60.343, 4 Ocak 1919 tarihli sayısında 83.153, 11 Mayıs 1919 tarihli sayısında 300.000 olarak belirtilmiştir. Dönmeyi bekleyenlerin sayısı dört yüz binden fazladır.²⁵⁸

Ne acıdır ki Dahiliye Nezaretinin kurtarılan vilayetlerin iâşe, imar, inşa ve ziraat işlerinin sağlı şekilde yürümesi için 1918 Ağustos'unda yeni kurulan Umumi Müfettişliğe gereken bilgilerin sağlanması için vilayetlerden acil bilgi talebinde bulunması²⁵⁹ devletin Vilayat-ı Müstahlasa hakkında aylar sonra bile sağlıklı bilgisinin bulunmadığını göstermektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki dönenlerin sefil ve perişanlığı söz konusu olmakla beraber

²⁵⁵ Kaya, I.Dünya Savaşında Erzurum , s. 94.

²⁵⁶ Altınay, Kafkas Yollarında, s. 45.

²⁵⁷ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 97-98.

²⁵⁸ A. g. e., s.77-78.

²⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 90 / 168.

Keçirborlu'dan Hasan adlı şahsın zevcesinin sadarete gönderdiği telgrafta memleketlerine iade edilmemelerinden dolayı sefil ve perişan halde olduklarını ifade etmesi ²⁶⁰ ülkesine henüz dönmemiş mültecilerin de durumunun pek parlak olmadığını göstermektedir.

Dönüşlerin başlamasından yıllar sonra Dahiliye Nezareti, 2 Mart 1920 tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda iki yıllık süreçte yapıldığı ve halledildiği söylenen birçok sorunun halledilmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Yazıda, istila sırasında her türlü musibete uğrayan halkın yurtlarına döndüğünde mal ve mülklerini harap halde bulduğu kaydediliyor, tohumluk ve tarım aleti gibi konularda herhangi bir yardım alamadıkları tespitinde bulunuluyordu. Destek alamayan ahalinin ziraat mevsiminde ekim yapamadığı belirtilen yazıda halkın yeniden yurtlarını terk etme ile yurtlarında kalarak sokaklarda açlıktan ölme ikileminde kaldıkları kaydediliyordu. ²⁶¹

3.3. Mültecilerin Dönüşü Sonrası İskan

Dahiliye Nezareti Vilayat-ı Müstahlasa'nın imar ve ihyası için ahalinin memleketlerine gitmesini önemseydiğini söylemiştir. Ancak gerek barınma ve gerekse iâşe açısından mevcut şartların bu yerlerde mülteciler için barınmaya müsait olmadığını belirterek mültecilerin ziraat yapabilme gücüne sahip bile olsalar memleketlerine gönderilmemelerini emretmiştir. ²⁶² Zira gerek Erzurum gerekse de Van imar yönünden perişan vaziyettedir. Sadece Erzurum vilâyetinde tahrip edilmiş 70 bin evin onarımı için 35 milyon lira gerekmektedir. ²⁶³

Van'ın ise geri alınmasından sonra müslümanlara ait evlerin yakılıp yıkılmış olmasından dolayı, evlerine dönen mülteciler ayakta olan Ermeni evlerine yerleştirilmiş ve Ermeni tarlalarını ekmelerine izin verilmiştir. Bölgede ağaç kalmadığından müslüman ahaliye ev yapmanın ise imkanı kalmamıştır. ²⁶⁴ Sadece Müslüman mültecilerin değil Van'dan gitmeyen Ermenilerin yerleştirilmesini de ele alınmış, bu kapsamda Kasım 1918 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Van vilayeti'ne çekilen telgrafla

²⁶⁰ BOA. BEO. 4560 / 341951.

²⁶¹ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 177-178.

²⁶² BOA. DH. UMVM. 124 /156.

²⁶³ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 107.

²⁶⁴ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 137-138.

Ermenilerin kendi köyleri yerine vilayet merkezine yakın köylerde yerleştirilmesi istenmiştir.²⁶⁵

Vilayat-ı Müstahlasa için çıkarılan kararname ile;

- Bölge ahalisinin iâşe ve ihtiyacı ile bölgenin imar ve inşası için 5 milyon liralık bir tahsisat ayrılmış,
- İmar ve iskan için gerekli kereste için ormanlardan karşılıksız yararlanılabileceği belirtilmiş,
- Yine taşıma işleri için harcamaların da 5 milyon liradan yapılmasına izin verilmiştir.²⁶⁶

Ancak çıkarılan kararnameye rağmen ekim ayı geldiğinde henüz bu konuda tam bir ilerlemenin olmadığı görülmektedir. Öyle ki Bayezıt Mebusu Şefik Bey ve biraderleri, Bayezıt'taki evlerin ve Bayezıt'a iki saat mesafedeki 8-10 bin dönüm arazideki 20 kadar binanın düşmanca yıkıldığını belirterek Bayezıt Mutasarrıflığından istikraz istemiş ancak mutasarrıflığın istenen istikrazı veremeyeceğini belirtmesi üzerine Erzurum vilayetinden söz konusu isteğin yerine getirilmesini talep etmişlerdir. Valilik ise kendisinin de bu konuda yapabileceği bir şey olmadığından bu isteğin Dersaadet'çe ifasını istemiştir.²⁶⁷

İşgalin izlerini silmek ve vilayetlerin hızla eski canlılığına geri dönmesi için yerel idareler sürekli çareler düşünmüştür. Erzurum Valiliği, iskân işlerini hızlandırmak ve bölgenin imarı için bir inşaat şirketinin faaliyete geçirilmesine çalışmış, Vali Münir Bey, bu tedbirden faydalanma ümidiyle Dahiliye Nezaretinden söz konusu şirketin bir an önce kurulmasını talep etmiştir.²⁶⁸ Bu kadar acele edilmesinin ana nedeni ise vilayetin iskanın insanları barındırmaya izin vermeyecek durumda olmasıdır.

Nitekim Şevket Süreya Aydemir'in, iskan durumu ile ilgili aktardıkları insan yaşam standartlarının çok gerisinde ve oldukça kötü düzeyde olduğunu göstermektedir. Aydemir şunları kaydeder;

“köyler görürsünüz ki insanlar yerin altında yaşarlar... bu yer altı evlerinin, bu mağara konutlarının bazen birinden diğerine geçilir. ... bu yer altı dehlizlerinde, tarih öncesi

²⁶⁵ BOA. DH. ŞFR 93 /307 lef. 1.

²⁶⁶ BOA. MV./ 213 / 24, lef. 1-2.

²⁶⁷ BOA. DH. İ. UM. 20-17 / 12-37, lef. 2.

²⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 590 / 5, lef. 2.

*devrin mağara insanları gibi dolaşırsınız. Acaba hangi devirde, nerede yaşıyorum dersiniz?.*²⁶⁹ Bu sefil perişan hayat kimi zamansa taş kovuklarında sürmektedir.²⁷⁰

Oysa Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat Bey, 1918 Eylül'ünde basına yaptığı açıklamada hakikatten çok uzak gözükmektedir. Zira Canbolat, mültecilerde şimdiye kadar memleketlerine dönenlerinin yerleşecek mesken bulabildiklerini, iâşe, alet ve tohumluk gibi sorunlarında halledildiğini, işlerin yolunda olduğu iddiasındaydı.²⁷¹

Erzurum Belediye Reisi ise şehirdeki umumi durum hakkında verdiği malumata göre, imar konusunda büyük masraflara ihtiyaç duyulduğunu ve belediyenin bu konuda bir bütçeye sahip olmadığını belirtmiştir. Evlerin bazılarının temelden sökülmesine gerek olmadığı halde sökülmesinin problemleri artıracığı, bunun için temelden yıkım için belediyeden izin alınması tedbirinde bulunduklarını belirten Belediye Reisi, belediye olarak evin kontrolünün yapıldıktan sonra yıkılmasına münasipse izin verdiklerini ifade etmiştir.²⁷²

Nitekim bu çerçevede hazırlanan raporlardan işgalden kurtarılışının üzerinden bir buçuk yıl geçmesine rağmen imar problemlerinin devam ettiğini göstermektedir. Bu raporlardan birini hazırlayan Fevzi Paşa başkanlığındaki teftiş heyeti, 13 Aralık 1919 tarihli hükümete gönderdikleri raporda okulların hala kapalı bulunduğunu, cami, çeşme türünden hayratların harap ve kullanılamaz olduğunu belirtiyordu.²⁷³ Fevzi Paşa ayrıca düşmandan ele geçirilen malzemelerin de doğru kullanılmadığı düşüncesinde olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁴

Mültecilerin iskan işlerinin halledilebilmesi için yapılacak imar ve inşâ işlerinde gerekli malzemelerden biri olan cam içinde girişimde bulunan hükümet, Vilayâtı Müstahlasa Müfettişliği marifetiyle satın alınan camları Trabzon ve Gül Cemal Vapuruyla Batum'a getirtmişti. Ancak camların muhafazası ve buradan nakliyesi durumunda eklenecek nakliye ücreti nedeniyle fiyatının 3 misline çıkması söz konusu olunca bu camların Trabzon'daki piyasa fiyatlarına göre ahaliye tevzinin uygun olacağı kararlaştırılmıştı.²⁷⁵

²⁶⁹ Aydemir, Suyu Arayan Adam, s. 78.

²⁷⁰ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s. 207.

²⁷¹ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 173-174.

²⁷² Albayrak, 18/12/1919).

²⁷³ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 17.

²⁷⁴ Albayrak, 14/12/1919.

²⁷⁵ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12045, 1ef.1.

Bu sorunlara rağmen iskan konusunda işlerin rayına girmesine en büyük darbelerden birini ise Mondros Mütarekesi vuracaktır. Zira Ermeni muhacirlerin geri dönmeleri ve Mondros Mütarekesi sonrasında Tehcir Kanunun kaldırılması ile Ermenilere ait mülklerin geri verilmesinin gündeme gelmesi, mültecilerin iskan meselesindeki bütün çaba, gayretleri boşa çıkarmıştır. Özellikle Ermenilere ait mülklere yerleştirilen Müslüman mülteciler, memurlar ve zabıtlar büyük soruna neden olmuştur. Sorunun çözümü durumun nazikliği nedeniyle önemli olduğundan Maliye Nezareti, gayrimüslimlere ait evlerde oturanlardan evlerin boşaltılmasını istemiştir. Ermeniler ise büyük güçleri de arkalarına almanın rahatlığıyla fırsattan istifade ederek savaş döneminde terk ettikleri yerlerin sadece iadesini değil kirasını bile istemiştir. Nitekim Erzurum Polis Müdüriyeti binası olarak kullanılan Ermeni Mektebi Vakfına ait Sansaryan Hanı için Ermeni Patrik Vekili Cevahiroiyan Efendi 3 yıllık kullanıma mukabil 3.600 liralık kira talebinde bulunmuştur. Alınan boşaltma kararı doğrultusunda mahalli idareler ise Müslümanların gayrimüslimlere ait evlerden çıkmasını sağlamıştır.²⁷⁶

Gayrimüslim evlerinde oturan Müslüman muhacirler için tedbir düşünen hükümet şu 3 kararı almıştı:

- 1- Ermenilere ait fazla emlak hükümet tarafından kiralanacak ve Türk muhacirlere tahsis edilecek.
- 2- Yerlerine dönemeyen ve vefat etmiş Ermenilerin emlakı hükümetçe kiralanarak Türk muhacirlere tahsis edilecek.
- 3- Kiralama süresi 6 yıl olacak, bedeli belediyelerce tayin ve tediye olacaktır.²⁷⁷

Konu hakkında Türk gazetelerinde hükümetten barış arifesinde Ermeni mülklerinin geri verilmesi hususunda zorluk çıkarılmamasını isteyen yazılar yayınlanmıştır. Gazetelerin işgallerin daha fazla artmaması veya büyük güçleri daha fazla kızdırmadan bir anlaşma yapma isteği anlaşılabilir olsa da bu tutum Türk hükümetinin Ermeni mülkleri diplomatik manevra kabiliyetini zayıflatacaktır.²⁷⁸

²⁷⁶ İbrahim Ethem Atnur, Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi, Atatürk Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 167-168.

²⁷⁷ A.g.e., s.169.

²⁷⁸ A.g.e., s.173.

3.4. Açlık-Yokluk-Kıtlık Üçgeninde Mültecilerin İaşe Meselesi

Mültecilerin memleketine dönmeleri başlı başına bir sorun olmakla beraber dönenlerin de selamete kavuştuklarını söylemek mümkündür. Mültecilerin yeni imtihanı açlık, yokluk ve kıtlık olacaktır.

Nitekim 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın Erzincan'dan gönderdiği 11 Mart 1918 tarihli bir telgrafta hasat zamanına kadar, nüfus başına günde ortalama 400 gr hesabıyla en az 30.000 ton zahirenin, acilen Vilayat-ı Müstahlasa'ya gönderilmesini istemiş ancak bunun ülke içinden karşılanamayacağını görerek Rusya'dan zahire alınmasını talep etmiştir.²⁷⁹

Vehip Paşa'nın çabası sonuçsuz kalınca 25 Mart 1918 tarihinde 3. Ordu Komutanlığı bir kez daha iaşe talebinde bulunmuştur. Komutanlık, Rusların işgali altında iken yöre halkından kimse açlıktan ölmediği halde Osmanlı yönetimine geçtikten sonra açlıktan ölenlerin sayısının her geçen gün daha da arttığını belirtmiştir. Halkın bir tür ölümden kurtarıldığını ancak başka bir ölüme mahkum edildiğini vurgulayarak hükümetten acil yardım talebi yenilenmiştir.²⁸⁰

3. Ordu Bölgesi savaş döneminde ordu birliklerinin toplandığı bir yerdi ve iaşe sıkıntısının daha da fazla hissedilmesine neden olmuştur. Zira ordu iaşeyi en yakın yerden gidermeye çalışıyordu.²⁸¹ Bölgenin iaşesi için başkentten yardım almak ise pek mümkün gözüküyordu. Bu konuya dikkat çeken Muhacirîn Müdür-i Umûmisi Hamdi Bey, ne kadar gayret ve himmet sarf edilirse edilsin o günün şartlarında İstanbul'dan Van'a, Erzurum'a, Bitlis'e erzak göndererek halkın ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmadığını belirtmiştir.²⁸² Oltu Mülkiye Müfettişi Necati Bey ise; *"Ruslar kendileri için pek de sadakat görmedikleri bu ahaliye milyonlarca kilo zahire meccanen tevzi ettileri halde 40 seneden beri olduğumuzu iddia ettiğimiz bizler kendilerini aç bırakarak mı mukabele edeceğiz?"* diyerek Dahiliye Nezaretine serzeniş içeren bir istifa mektubu sunmuştur.²⁸³

1918 yılının ilk aylarında dikkat çeken en önemli husus yerel idarelerin, merkezi idareden sürekli iaşe temin edilmesini talep etmeleridir. Nitekim Nisan 1918'de Erzurum'dan Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda ölümlerin başlamasına neden olacak boyutta

²⁷⁹ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 90-91.

²⁸⁰ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 119.

²⁸¹ A.g.e., s. 282.

²⁸² Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 118.

²⁸³ Öğün, Kafkas Cephesinin, s.334.

bir yiyecek ihtiyacının bulunduğu belirtilmiş, dayanmanın artık tahammülfersa olduğu ifade edilerek acil yardım talebinde bulunulmuştur.²⁸⁴ Yine Erzurum'da Rus ve Ermeniler tarafından zulme uğradıklarını ifade eden halk açlığa karşı kendilerine bir miktar arazi verilmesini, iâşe ve askeri ambarlarda fazlaca zahire bulunduğu halde üç aydır hiç iâşe alamadıklarını, bazılarının ise binlerce kilo alabildiklerini belirterek, hükümetin kendilerini himaye edeceğine kendilerinin adeta hicrete teşvik edildiklerini belirtmişlerdir.²⁸⁵

Yerel idareler elbette her şeyi İstanbul'dan beklememiştir. Gerek Erzurum gerekse Van, kendi iâşe sorunlarını kendileri çözmeye çalışmıştır. Bu kapsamda Van vilayeti İran'dan erzak getirmek için Aşayir ve Muhacirin Müdüriyetinden izin istemiştir. Ancak 1 ay geçmesine rağmen araç yetersizliği nedeniyle 45 km mesafeden erzak getirilememiştir. Erzurum Valiliği ise Kars yöresinden iâşe temin etmeye çalışmıştır. 14 Mayıs 1918 tarihli bir yazıda valilik İâşe Müdüriyet-i Umumiyesinden Erzurum bölgesine göre daha az tahrip olması ve erzakın daha bol olması nedeniyle Kafkas ötesinden zahire getirme isteğinde bulunmuştur. Bu girişim sonucunda Erzurum'a 679 ton zahire getirilebilmiştir.²⁸⁶

Müslüman ahalinin yanında Van'ın kurtuluşundan sonra buradaki 7.500 Ermeni de Türklere sığınması bu kişilerinde iâşesinin temini sorununu ortaya çıkarmıştır. Ordu bir müddet bu kişilere iâşe vermişse de sonrasında sivil oldukları gerekçesiyle yardımı kesmiştir. Bunun üzerine Van Valisi Haydar Bey, hükümetten karar gelinceye kadar bu 7.500 Ermeni'ye köy ambarlarından iâşe vermiştir.²⁸⁷ Bu örnek bile Ermeni soykırımı iddialarının ne denli ciddiyetten uzak olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbinin yiyecek sıkıntısından bunalan halkın iâşe meselesi için çareler aramış, bunun için yeni bir idari teşkilatlanmaya gitmiştir. Bu amaçla İâşe Nezareti 18 Ağustos 1918 tarihinde kurulmuştur. Ancak askerin desteği olmadan iâşe işleri düzenlemek mümkün olmamıştır.²⁸⁸ Ayrıca üretiminin öşrünü veren halkın, aynı miktarda ürünü bu kez de İâşe Nezaretine vermekle mükellef tutulması İâşe Nezaretinden beklenen faydanın alınamamasına neden olmuştur.²⁸⁹ Öyle ki Doğu Anadolu ahalisi aşar

²⁸⁴ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12-34, lef. 4.

²⁸⁵ BOA. İ. DÜİT. 118-52.

²⁸⁶ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 325-326.

²⁸⁷ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 135.

²⁸⁸ Bayur, Türk İnkılabı Tarihi III, s. 544.

²⁸⁹ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Yurt Yay. Ankara, 1982, s. 308.

vergisi vermemek için ürünlerini saklayacak, Maliye Nezareti ise bir tebligat ile çiftçilere ait ambarların ve evlerin aşar memurlarınca basılmasına izin verecektir.²⁹⁰ Karatılışının ilk yılında alınan bu kararlar çözülmek istenen iâşe meselesi daha da ağırlaştıracaktır.

Bu dönemde iâşe sorununu alevlendiren bir diğer konu ise vergi meselesi olmuştur. Osmanlı Hükümeti, Vilayat-ı Müstahlasa'nın kalkınmasında vergi yükünü sorun olmaktan çıkarmak için 1918 yılına ait vergi muafiyeti getirmiştir. Ancak muafiyet, aşar vergisi ile katlarını kapsamamış, bu durumdan ise halk hiç memnun olmamıştır. Konu ile ilgili olarak Erzurum'un Yusufeli kazası köylülerinden Molla Osmanoglu Ahmet gönderdiği telgrafta:

“Düşman istilâsı sırasında çoğunluğu göç etmiş olan Yusufeli halkı, kurtuluşun ardından memleketlerine döndüklerinde, tohum ekme zamanı geçmiş olduğundan tarlalarının ancak yüzde 2'sini ekebilmiştir...Şimdi hepimiz ölüme mahkum acınacak bir halde; mekânsız, çırılçıplak sefil bir durumdayız. Ancak bu perişan halimize bakılmayarak ürünümüzden 3/8 oranında aşar alınmaktadır. Bu durumun devam etmesi halinde önümüzdeki kış açlık yüzünden hayatımızı kaybedeceğimiz aşikârdır. Dağlık ve verimsiz bir araziden ibaret olan memleketimizin tarıma elverişli yörelerle bir tutulmayarak bu yıl için aşar vergisinden muaf tutulmasını şanlı adil hükümet-i seniyyemizden rica ve istirham eyleriz.” demiştir.²⁹¹

Artık köylü köyünde artık yapamamaktadır. Şehre göç kaçınılmaz hale gelmiştir. Çünkü istiskali hükümetin vergisine kafi gelmemektedir. Köylü şehirde tüccardan aldığı bir miktar emtiayı satarak yaşamayı köyde kalmaya tercih etmektedir. Köylünün tercihindeki ana amil vergidir.²⁹² Bunun üzerine Dahiliye Nezareti talepler doğrultusunda çiftçilerden öşür ve öşrün iki katı zahire alınmasından vazgeçilmesi yönünde hükümetten talepte bulunmuştur. Ancak istek ordunun ihtiyaçlarını etkileyeceğinden herhangi bir vergi muafiyetine gidilmemiştir.²⁹³

1918 yılı sonbaharına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin iktisadi dengeleri tamamen bozulmuş durumdadır. Temel ihtiyaç maddeleri yiyecek ve giyecek stokları tükendiği gibi iâşe teşkilatının depo ve ambarları boşalmıştır. Ürünlerin ithal edilmesi imkanı ise bulunmamaktadır. Harp öncesine göre elde edilen mahsul yarı yarıya azalmıştır. Sefalet,

²⁹⁰ Ögün , Kafkas Cephesinin, s. 35.

²⁹¹ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 124-125.

²⁹² Küçükkuşurlu, Erzurum Belediye Tarihi, s. 278.

²⁹³ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 125.

halkı canından bezdirirken halkın maneviyatını da bozmuştur.²⁹⁴ İaşe için gerekenler temin edilse bile malzemelerin halka ulaştırılmasını sağlayacak bir örgüt ülkede mevcut değildir.²⁹⁵

Bütün bu olumsuzluklara rağmen 9 Aralık 1918 tarihine kadar Vilayat Müstahlasa'ya 1.973.967 kilo hububat gönderilmiş, 1.204.495 kilo hububat da gönderilmek üzere hazırlanmıştır. Ancak Mondros Mütarekesi'nin ardından baş gösteren kömür kıtlığından dolayı zahirenin sevk edilmesi mümkün olmamış, 1919 yılı Ocak ayında bütün sevkiyat durmuştur.²⁹⁶ Erzurum vilayeti ahalisinin %40'ı, Van %30, yardıma muhtaç bir halde bulunduğu²⁹⁷ bir ortamda bu durum ölümlere davetiye çıkarmak demektir.

Ordu ambarlarındaki yiyecek miktarının iyice azalması üzerine 1919 Mart'ında zahire dağıtımı tamamen durdurulmuş, olası açlığa karşı askerin istihkakı yarı yarıya azaltılmıştır. Halka yiyecek ve tohumluk yardımında bulunmasını planlayan ordu, halktan hububat isteyecek duruma gelmiştir.²⁹⁸

Tam da bu dönemde Amerikan yardım heyetlerinin özellikle köylü vatandaşların sorunlarına yardım eli uzatmaya çalışıldığı görülmüştür. Yardım heyeti halka tarım aletleri sağlamakta, tarımda kullanmak için inek, öküz, beygir, katır, merkep gibi hayvanlar dağıtmaktaydı. Ayrıca yeterli sermayesi olmayanlara borç para da temin etmekteydi. Bütün bu yardımları ise, ırk ve mezhep gözetmeden, karşılıksız yaptıklarını söylüyorlardı.²⁹⁹ Ne var ki Vilayat-ı müsteviye halkına dağıtılmak üzere hükümetin tahsis ettiği 7 milyon liralık zahirenin önemli bir kısmını Trabzon'a nakleden Amerikan yardım heyeti, bu erzaktan söz konusu vilayet halkına hiçbir şey vermemiştir. Bunları özellikle gayrimüslimlere dağıtmıştı.³⁰⁰

Erzurum'a 15. Kolordu Komutanı olarak atanan Kazım Karabekir Paşa ise, Amerikan yardım heyetlerin bölgede ne aradıklarını doğru söylemediklerine inanmaktadır. Her gelen Amerikalının yardımından bahsettiğini ama seyahatlerinin siyasi olduğunu ifade etmiştir. Kazım Karabekir bu heyetlerin iki şey aradığını düşünmektedir. Bunlar:

²⁹⁴ Necati Çavdar, "Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XXX / Temmuz 2014, Sayı: 89, s. 97

²⁹⁵ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 16-18.

²⁹⁶ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 134.

²⁹⁷ Kıranlar, Savaş Yıllarında, s. 314.

²⁹⁸ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s.136.

²⁹⁹ Metin Ayışığı, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri, TTK yay, Ankara 2004, s. 109.

³⁰⁰ A.g.e., s.114.

1- Ermeni ararlar

2- Bu millet mandaya gelir mi?³⁰¹

Nitekim Kazım Karabekir Trabzon'dan Erzurum'a gelirken yolda otomobilleri bozulan ve benzinleri biten Amerikan yardım heyetine mensup bu iki kişiye gerekli yardımı yapmış ancak onlar Karabekir Paşa'ya halka yardım edeceklerine dair söyledikleri sözlerin gereğini yerine getirmemiş, halka bir lokma ekmek bile vermemişlerdir.³⁰²

Bu türden olumsuzlukları hesap eden Kazım Karabekir, zaten Erzurum'a yola çıkmadan önce iâşe meselesinin halledilmesi için tedbirler almaya çalışmıştır. Böylece ülke insanına kendi kaynaklarından yardım ederek onları yabancıların eline mahkum ettirmemek istemiştir. Bu nedenle, Erzurum'a gitmek için yola çıktığında vapurla yol üzerindeki Zonguldak ve Sinop'tan Doğu halkının ihtiyacı için daha önce gerekli izinlerini aldığı bir miktar erzakı gemisine aldirtmıştır. Ne var ki kendisinin gerekli erzakları alabilmesi için hükümetten gönderildiği söylenen emirlerin bu iki şehre yerlere gönderilmediğini görmüştür.³⁰³ Bu çabalarından sonuç alamayan Karabekir Paşa, Erzurum'a geldikten sonra iâşe bulabilmek için Hopa, Arhavi, Trabzon, Gümüşhane civarlarına askeri birlikler sevk etmiştir.³⁰⁴

1919 yılının ortaları geldiğinde iâşe yetersizliği ve buna bağlı sorunlar iyice kendini hissettirmeye başlamıştır. Haziran ayınca İleri Gazetesinde "Zavallı Vilayat-ı Müstahlasa" başlığıyla yayınlanan bir yazıda, savaş sonrasında serseri belaların ne bir taş yığını ne de mamur çiftlikler bıraktığı, yaşam alametlerini ise sildiği belirtiliyordu. Vilayat-ı Müstahlasa'nın vatanın bakımsız bir yavrusuna benzetildiği yazıda, geçmişte vatan için bir çok fedakarlığı bulunan bölge için büyük fedakarlıklar yapılmaması halinde devletin kötü durumlara düşeceği ikazı yapılıyordu.³⁰⁵

Mütareke sonrası ülkenin büyük bir buhrana düşmesiyle birlikte işgalden kurtarılan bölgelerden gelen yardım talepleri bir hayli artmıştır. Talepler o denli fazlaydı ki 8 Haziran 1919'da Vilayat-ı Şarkîye'ye imdat heyetleri gönderilmesine karar verilmiştir. İmdat heyetleri, Trabzon, Erzurum, Erzincan ve Kuzey Ma'mûretü'l-'azîz olmak üzere üç kısma ayrıldı. Hilâl-i Ahmer imdat heyetleri bir idare memuru, iki doktor, bir kâtip, iki

³⁰¹ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz I, Emre Yay. İstanbul 1995, s. 290.

³⁰² A.g.e., s. 117.

³⁰³ Karabekir, İstiklal Harbimiz I, s. 11-12.

³⁰⁴ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.15.

³⁰⁵ İleri, 12/06/1919.

hastabakıcı ve iki hademeden oluşuyordu. Heyetler, 700 ton hububat, 4.500 sandık süttozu, 10 ton şeker, 10 bin çift çarık, 100 bin çift çorap, 100 bin metre basma, Amerikan bezinden yapılmış 100 bin don, 100 bin gömlek ve bir miktarda kininle birlikte birçok ilâçla bölgeye gitmişlerdi.³⁰⁶

Erzurum'a gelen Erzurum İmdat Heyeti, vilayeti oluşturan birçok yerleşim yerinin muavenete çok ihtiyacı olduğunu görmüş ise de en büyük sıkıntıyı 8 günlük uzaklıkta olan Bayezıt'ın çektiğini ve kurtarıldıktan sonra bir türlü yardım alamadığını tespit etmiştir. Heyet bölgenin büyüklüğü üzerine 2'ye ayrılmış bir kısmı Erzurum'da kalırken diğerleri vilayette seyyar halde bulunmuştur.³⁰⁷

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Erzurum vilayetinde 74.645 metre Amerikan bezi, 2000 metre basma, 5000 kat çamaşır, 1000 fanila, gömlek, 600 deste iğne, 2000 çarık, 235 yatak kılıfı, yüz bin kiloya yakın erzak ile bir miktar sabun dağıtmıştır. Özellikle kapanmak üzere olan Gureba Hastanesi'ne 728 kat çamaşır, 8.000 kilo erzak, 100 kilo şeker, bir miktar süt ve yeteri kadar ilaç vermesi hastanenin kapanmasına engel olmuştur. Açtığı fırında ise günde 1200 ekmek çıkararak perişan şehir ahalisine dağıtmıştır. Hilal-i Ahmer Yardım Heyetinin başladığı faaliyetler, Ermenileri rahatsız etmiş ve bu yardımların asilere yapıldığı yönünde İngilizler yönünde bir propagandaya başvurmuşlarsa da İngilizlerin tahkikatı sonucunda bu girişim sonuçsuz kalmıştır.³⁰⁸

Erzurum vilayetinde ahali gelecek her türlü yardımdan ümitlerini kesmiştir. Bu konuda yaşanan ilginç bir olay bu tespiti doğrular niteliktedir. Nitekim Erzurum İmdat Heyeti, bir jandarmanın yol göstermesiyle geldikleri köydeki iki ihtiyara yardım için geldiklerini ifade etmelerine rağmen ihtiyarlar durumu kendilerinden vergi alınmasına yormuş ve köyde kimsenin olmadığını söylemişlerdir. Bunun üzerine yol gösteren jandarmalar para için değil yardım için geldiklerini izah etmiş, bunun üzerine saklanan köylüler kısa süre sonra saklandıkları yerlerden çıkarak heyetin yanına gelmiştir.³⁰⁹

Yusufeli ise imdat heyetlerinden ümidi olmayan bir diğer yerleşim yeridir. Belediye Reisi Hasan Hüseyin Bey, kazalarına Hilal-i Ahmer heyetinin gelemeyeceğini düşündüklerini ancak heyetin birçok zorluğa katlanarak bölgelerine kadar geldiğini belirterek iki bine

³⁰⁶ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 158-159.

³⁰⁷ Osmanlı'dan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Yayına Hazırlayanlar: Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, https://kizilay.org.tr/Upload/Dokuman/Dosya/35057555_hilal-i-ahmer-icraat-raporlari.pdf, Erişim 15/11/2017, s. 132.

³⁰⁸ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 19.

³⁰⁹ Osmanlı'dan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, s. 131-132.

yakın muhacire yardım ettiğini ve 50 kişilik bir Daruleytamın da gerekli ihtiyaçlarını temin ettiğini ifade etmiştir. Hasan Hüseyin Bey gösterdikleri fedakarlıktan ötürü Sıhhiye Müdürü Şerif ve Doktor Şekip Beylere şükranlarını belirtmiştir.³¹⁰

İaşe konusunda bütün bu zorluklar yetmezmiş gibi Erzurum Jandarma Alay Kumandanı, halkın elindeki iaşe ve hayvan yiyeceklerinin zorla ya da bedelinin altında elinden almakta ve bu şekilde halkın hukukunu ve kanunlarını çiğnemekteydi. Erzurum vilayeti işgalden dolayı hali kötü ve perişan haldeki halka bu muamelenin halkı daha da yaşayamaz hale getireceğini belirterek durumu Dahiliye Nezaretine şikâyet etmiştir. Dahiliye Nezareti söz konusu kişi ile ilgili işlem yapılması için durumu Harbiye Nezaretine bildirecekti.³¹¹

Ordunun kendi iaşesini düşünürken halkın iaşesini tehlikeye düşürme konusunda ortaya çıkan bu sorunun bir benzer ise Erzurum Valisi Münir Bey döneminde yaşanmıştır. Ordunun Erzurum için gönderilen 800 ton ekmeklik ve 400 yüz ton tohumluğa el koyması karşında, Münir Bey'in elinden kendisine verileceği bildirilen 100 bin kilo mısır ve eli altı bin kilo tohumluk arpanın gönderilmesini istemekten ve gerek ekmeklik gerekse de tohumluğa şiddetle ihtiyaç bulunduğunu bildirmekten başka bir şey gelmemiştir.³¹²

Erzurum İmdat Heyetinin 14 Eylül'de Erzurum'dan ayrılan ikinci kısım ise Eleşkirt kaza merkezi Toprakkale'de bir miktar arpa dağıttıktan sonra, Karakilise'de 3 bin kiloya yakın buğday alarak dağıtmış ve halka çamaşır vermiştir. Bayezıt'a geçen heyet, buranın özellikle Kafkasya'dan kaçanlarla dolduğunu görmüş, sokaklardaki perişan insanlara zengin olduğu bilinen İran ve Nahcivan'a gitmelerinin söylendiğini işitmiştir. Ancak gerekli 5-6 günlük yiyeceğin verilmemesi nedeniyle halkın bu makul öneriyi yerine getiremediğini öğrenmiştir. Bu nedenle heyetten bir murahhas, halka yardım edebilmek için 12 saatlik uzaklıktaki İran'a ait Maku'ya gönderilmiş ve yerel hükümetten talep edilen erzak isteğine olumlu yanıt alarak 1.200 kilosu iane olmak üzere 27 ton buğday alınmıştır. Böylece söz konusu sevk işlemi başlamıştır. 4 aylık vazife süresi dolduğu halde bu bölgedeki sefalet nedeniyle heyet 3 aylık görev süresi uzatılarak bölgede kalmaya ve sefaletin azaltılmasına yardıma devam etmiştir.³¹³

³¹⁰ Albayrak, 23/11/1919.

³¹¹ BOA. DH. İUM. 19-5 / 1-9, lef. 3.

³¹² BOA. DH. ŞFR. 583 / 170, lef. 1.

³¹³ Osmanlı'dan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, s. 132-133.

İmdat heyetleri ahalinin sorunlarını çözümünü kolaylaştırmak ve hızlandırmak için kendilerinden önce bölgede faaliyet gösteren Amerikalılarla beraber çalışma teklifinde bulundularsa “*Biz Hristiyanlara yardım ediyoruz, size düşen vazife de bittabi Müslümanlara yardım etmektir. Yardım edecek insanlar o kadar çok ki, iki heyet de yekdiğeriyle çarpışmadan çalışabilir*”³¹⁴ şeklinde bir cevap almışlardır.

Van ise imdat heyetlerinden beklediği yardımı yol ve mevsimin müsait olmaması, zamanın kısalığı gibi nedenlerle alamamıştır. Oysa iktisadi bakımdan Van büyük tahribat görmüş, tarla, bahçe ve bağlarının tahrip edilmesi nedeniyle ziraatla geçim bir hayli zorlaşmıştır.³¹⁵ Van vilayetinin kendi imkanları ile yaşadığı sorunlara çareler aramaktan başka bir seçeneği yoktu.

Dahiliye Nezareti, Erzurum ve Van’ın iâşe sorunun çözümü için gerekli erzağı gönderemeyince farklı çözümler aramıştır. Bunlardan biri ordunun elindeki ihtiyaç fazlası zahirenin satın alınması yönüyle ve halka dağıtılmasıdır. Böylece ihtiyaç için gerekli zahire Erzurum vilayetine tahsis edilmiştir.³¹⁶ İhtiyaçların temini için atılan bir diğer adım ise nakliye vasıtalarının yetersizliği nedeniyle, Amasya ve Tokat livalarından getirilemeyen zahirenin satılarak bedelinin Erzurum’a gönderilmesi olmuştur.³¹⁷ Ancak Maliye Nezareti, Erzurum vilayetini oyalayan bir karar alarak Vilayat-ı Müstahlasa bölgelerinden ekmeklik ve tohumluğun Erzurum’a gönderileceğini belirtmiş, Erzurum Valiliği’nin talebinin yerine getirilemeyeceği ifade edilmiştir.³¹⁸

Vasıta sorunu Van’da da iâşelerin ulaştırılmasında da soruna neden olmuştu. Öyle ki Van’a bağlı Zibar ve İmadiye kazalarında 100 bin kilo zahirenin vasıtasızlık yüzünden nakledilemediği için bu zahirenin bölgedeki Van mültecilerine verilmesi mecburiyetinde kalmıştır.³¹⁹

Dönemin iâşe meselesine ilişkin yaşanan sorunlar gazetelere yansımıştır. Ancak yerel gazetelerle İstanbul merkezli basınında çıkan haberler arasında iâşe, iskan, ziraat gibi konularda çok ciddi bilgi farklılıkları söz konusu olmuştur. Erzurum’da basılan Albayrak Gazetesi sütunlarında bölge ahalisinin mektuplarına yer vererek durumun vahametini ortaya koyuyordu. Bu yazılardan birinde Aşkale nahiyesinden Şükrü Enis ve Karabıyık

³¹⁴ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 159.

³¹⁵ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s. 107-108.

³¹⁶ BOA. DH. İUM. 20-2/2-49, lef. 29.

³¹⁷ BOA. DH. İUM. 20-2/2-49, lef. 94.

³¹⁸ BOA. DH. İUM. 20-2/2-49, lef.111.

³¹⁹ BOA. DH. İUM -EK. 111-8, lef, 2.

köyünden Hacı Sefer beyler, harbin ocaklarını söndürdüğünü, ellerini bağırlarında bıraktığını, savaş döneminde askere bir gecede yüz bin ekmek pişirdiklerini belirtiyorlardı. Buna karşın iaşelerinin temini için gereken tohumluğu bir türlü alamadıklarını ifade ederek, aç ve perişan hallerine muavenet edilmesi hususunda hem sitem hem feryat ediliyorlardı.³²⁰

Oysa Tanin gazetesinde çıkan haberde durum çok farklı anlatılıyordu. Tanin gazetesinde “Kurtarılan Vilayetler Ahalisi” başlıklı yazıda yolda kalanlara verilen yiyecek yardımlarıyla bir çok ölümün engellendiğini, evleri yıkılanların en yakın köye yerleştirilmesi suretiyle meseleye çözüm üretildiğini, hükümetin 100 kişilik bir hastane ile 5 darüleytam açarak zorluklara rağmen çözüm üretmeye çalıştığını iddia ediyordu. Gazetenin hakkın yiyeceksiz kalmadığı ve fiyatların da pek aşağı bir düzeyde kaldığı yönündeki iddiaları eldeki belgeler ve yerel kaynaklı bilgilerle örtüşmemektedir. Gazetede, nispeten daha az zarar gören Kars bölgesine mültecilerin yönlendirilmesine ilişkin sunulan çözüm ise esasen Erzurum’daki sorunları çözme kudretinin tam da bulunmadığının itirafı gibidir.³²¹

³²⁰ Albayrak, 22/04/1919.

³²¹ Tanin, “Kurtarılan Vilayetler Ahalisi”, 23 Ağustos 1334/1918.

BÖLÜM IV: KURTULUŞTAN SONRA ERZURUM VE VAN VİLAYETLERİNDE İKTİSADİ DURUM VE NORMALLEŞME GAYRETLERİ

4.1.Finansal Zorluklar ve Destekleyici Faaliyetler

4.1.1. Finansal Destekler ve Teşvikler

Osmanlı Orduları Erzurum, Van ve diğer Vilayat-ı Müstahlasa vilayetlerini kurtardığında vilayetlerin ekonomik yapısı felce uğramış vaziyetteydi. Hükümet ise, ilk aylardan itibaren bölgenin ekonomik durumunu düzelterek mali ve finansal bazı tedbirler almaya hemen başlamıştı.

İşgal sonrası işlerin bir programa oturtulması gerektiğinden kanuni alt yapının hazırlanmasıyla işe başlayan hükümet, bölgenin alt yapısının yenilenmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi için bir kararname çıkartmıştır. 3 Haziran 1918 tarihli kararnameye göre bölgenin ihtiyaçları için beş milyon liralık bir ödenek tahsis edilmiştir. Bu tahsisatın Vilayât-ı Müstahlasa'nın imar, iskân, resmî binaların inşası, tohumluk, çift hayvanı, tarım araç-gereçleri ve uzun vadeli kredilerin temini, tekâlif-i harbiye ve vesait-i nakliye mazbataları karşılıklarının ödenmesi için kullanılması kararlaştırılmıştır.³²² Söz konusu tahsisat-ı fevkalade ilavesi ile ilgili sarfiyat işlemleri ise Dahiliye Nezareti uhdesinde verilmiştir.³²³

Hükümet, 17 Haziran 1918 tarihli bir nizamname ile de imar ve iskân için ayrılan beş milyon liralık ödeneğin nasıl kullanılacağını belirlemiştir Buna göre, evlerini inşa edecek veya onaracak kısmen yardıma muhtaç kişilere harcamalarının %40'ını geçmeyecek şekilde kredi verilmesi, tamamen yardıma muhtaç bulunanların ev ve işyerleri ise ya doğrudan doğruya hükümet tarafından ya da kurulacak yerli ve yabancı şirketler aracılığıyla inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu gibi durumlarda ise inşa bedelleri ev başına üç yüz lirayı aşmayacak şekilde belirlenmiştir.³²⁴

Hükümet, 18 Ağustos 1918'de ise bu ödeneğin bir program dahilinde dağıtımını yapmak ve yönetimini sağlamak üzere Vilayât-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmîliği adında yeni bir

³²² Düstur, II. Tertip , X, s.529-530.

Erişim 02/08/2017 <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/71/199609316-c10.pdf?sequence=10&isAllowed=y>.

³²³ BOA. MV. 213 / 24.

³²⁴ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 112-113.

yönetim birimi kurmuştur. Bünyesinde yerli ve yabancı uzmanların da yer alacağı bu müfettişlik, ödenğin harcanmasıyla ilgili her türlü emirleri verip takibini yapabilecektir. Ayrıca emirlere uymayan memurları gerekirse işten çıkarmak gibi ağır cezalar verebilecekti.³²⁵ İlk müfettiş olarak ise Suriye Eski Valisi Tahsin Bey atanmıştı.³²⁶

Ancak Vilayat-ı Müstahlasa ahalisi için 3 Haziran ve 19 Ağustos 1918 tarihli kararname ile tahsis edilen beş milyon liralık tahsisatın Kanun-i Esasinin 30 ve 36 maddeleri nedeniyle Meclis-i Mebusan'ca 9 Aralık 1918 tarihinde reddedildiği Sadarettin Maliye Nezaretine bildirilmiştir.³²⁷ Bu durumun yapılmış ve yapılacak harcamalar konusunda bir kargaşa oluşturmaması için hükümet, hemen harekete geçti ve 25 Aralık 1918 tarihinde çıkarılan yeni bir kararname ile Vilayat-ı Müstahlasa ahalisinin imar, iskan ve ihtiyaçlarının giderilmesi için yeniden 5 milyon liralık bir tahsisat ayırmıştır. Ayrıca daha önce reddedilen 3 Haziran 1918 tarihli kararname ve ona ek olarak çıkarılan 19 Ağustos 1918 tarihli kararnamelere göre harcanan paraların bu kararnameden harcanmış sayılacağı da belirtilmiştir.³²⁸ Ancak beş milyonluk bu tahsisat-ı fevkalade 1919'a gelindiğinde başka bir kararname ile üç milyon liraya düşürülmüş, kullanılma amacı ve kapsamı ise aynı kalmıştır.³²⁹

Vilayât-ı Müstahlasa'nın ihtiyaçlarına tahsis edilen ödenğe mahsuben ilgili vilayetlere gönderilen havalenameler, çoğu zaman talep edilen miktarın yüzde 10'unu bile bulmamıştır. Nitekim 9 Aralık 1918 tarihinde Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, beş milyon liralık ödenğin 2.979.500 liralık kısmının bölgenin ihtiyaçları için harcanmış olduğunu belirtmiş ve tek seferde, 200.000 liranın Erzurum'a gönderildiğini söylemiştir. Oysa bu havalenameler için mal sandıklarında ve bankalarda nakit para karşılığı mevcut değildi. Dolayısıyla 2.979.500 liralık bir harcama gerçekleşmemiştir.³³⁰

Bölgenin tarımsal kalkınması için ise Ziraat Bankası üzerinden kredi verilmesi düşünülmüş, bu amaçla 1 milyon liralık faizsiz kredinin kurtulan bölgelerin canlandırılması için Ziraat Bankası aracılığıyla halka verilmesi kararlaştırılmıştır.³³¹ Tahsisatı mahsusadan tahsis edilen bu paranın kefalet-i müteselsile yöntemiyle verilmesi

³²⁵ BOA. MV. 213 / 24.

³²⁶ BOA. BEO. 4530 / 339732, lef. 1.

³²⁷ BOA. BEO. 4546 / 340940, lef 1.

³²⁸ Dustur, II. Tertip, XI, Erişim file:///C:/Users/Ns/Downloads/199609320-c11.pdf

³²⁹ İkdâm, "Vilayati Mustahlasa Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname" 14/10/1919.

³³⁰ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 115-116

³³¹ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 103

planlanmıştır.³³² Bu kapsamda çıkarılan 8 Mayıs 1919 tarihli kararname ile de kişi başı 1000 kuruş, alet edevat ve tohumluk siparişleri için 3000 kuruşa kadar da kişilere kredi verilmesine imkan tanınmıştır.³³³

Ne var ki verilmesi kararlaştırılan hatta kime ne kadar verileceği bile belirlenen 1 milyon liradan hangi mahalleye ne kadar verileceği kararlaştırılmamıştır. Ziraat Bankası, henüz borç verme işlemine başlamamışken bu konuda gereken belirlemelerin bir an evvel yapılması için Maliye Nezareti, Dahiliye Nezaretine yazı yazmıştır.³³⁴ Dahiliye Nezareti ise Umumi Vilayat-ı Müstahlasa'da ihdas edilen umumi müfettişlik lağvedildiği için üst makamlardan bu konuda nasıl hareket edileceği konusunda bilgi talep etmiştir.³³⁵

Bütün bu karışıklıklar halkı mağdur etmiş, halkın serzeniş ve şikâyetlerine neden olmuştur. Nitekim Mühürdarzade Ahmet Sabit (10 bin lira) ve Sağırzade Halet Bey (24 bin lira) adındaki şahıslar kefalet-i müteselsile ile Ziraat Bankasına tahsis edilen 1 milyon liradan ziraat için kullanmak istemiş ancak belirsizlik nedeniyle mağduriyet yaşamışlardır. Zira Ticaret ve Ziraat Nezareti, tahsisatın gönderildiği dönemde bir umumi müfettişlik bulunduğunu ancak müfettişliğin lağvıyla bu paranın geri alındığını belirtmiş, ayrıca söz konusu 1 milyon liranın da nereye ne kadar dağıtılacağına da belli olmamasını da gerekçe göstererek talepleri karşılıksız bırakmıştır.³³⁶

1918 yılında yurtlarına döneceklerin ziraat, hayvan, tohumluk konularındaki ihtiyaçlarını temin etmek için yerel idarelerden yeni kaynak talepleri söz konusu olmuştur. Bu taleplerin araştırılması için Maliye Nezareti Müsteşarı başkanlığında Ziraat Bankası Müdürü Şevket, Ziraat Müdürü Umumisi Nesib, Muhacirin Müdürü Umumisi Hamdi ile Dahiliye ve Nafia Nezaretlerinde iki zatın katılımıyla bir komisyon teşkil edilmesinin uygun olacağı Maliye Nezaretinden Sadarete ifade edilmiştir.³³⁷ Ne var ki bu tedbir için çok vakit kaybedilmiş, komisyon ancak Ocak 1920'de ilk toplantısını yapabirmiştir. Komisyon ilk toplantısında ise Vilayât-ı Müstahlasa'nın problemlerine çözüm için 150 bin liralık bir nakit gönderilmesine karar vermiştir.³³⁸ Maliye Nezareti ise, bu kadar gecikmiş bir yardım kararını yerine getirmemek için yolların mevsim nedeni ile kar ile

³³² BOA. DH. İUM. 20-17 / 12-30, lef.1.

³³³ Dustur, II. Tertip , XI, Erişim file:///C:/Users/Ns/Downloads/199609320-c11.pdf s. 201.

³³⁴ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12-30, lef. 4.

³³⁵ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12-44, lef. 6.

³³⁶ BOA DH. İUM. 20-17 / 12-44, lef. 5.

³³⁷ BOA. BEO. 4574 / 343001, lef. 2.

³³⁸ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 117-118.

kaplı olduğu, vesait bulunamadığı gibi nedenler ileri sürmüştür. Bunun üzerine halkın tohum ekme zamanını kaçıracağından yeise düşeceği ve açlığa mahkum olacağı ifade edilerek Meclis-i Vükelaca tezkire hazırlanması isteğinde bulunulmuştur.³³⁹ Meclis-i Vükelâ'nın 4 Mart 1920 yılında karar alarak gönderttiği 220.000 liralık nakitin ise 60 bini Erzurum'a 40 bin lirası ise Van'a kalanı ise diğer vilayetlere dağıtıldı ise de istenen paranın yanında bu çok az miktarda kalmıştır.³⁴⁰

4.1.2. Vergi Muafiyeti ve Diğer Muafiyetler

Vilayat-ı Müstahlasa'da büyük bir yıkım yaşanmasının başlıca nedenleri hem savaş bölgesi olması hem de istilaya uğramasıdır. ³⁴¹ Bu ağır tahribatın tamiri için hükümet finansal çözümler ararken vergi konusunda da adımlar atmıştır. Nitekim 13 Haziran 1918 tarihli bir kararname ile Vilayât-ı Müstahlasa, müsakkafât arazi, temettuât ve ağnam vergilerinden muaf tutulmuştur. Yaklaşık bir ay sonra ise ordu için tekâlif-i harbiye yöntemiyle peşin para karşılığında hayvan satın alımından istisna edilmiştir. Bu istisna, kısır koyunların yüzde 25'i ve kuzuların yüzde 15'i hükümetin belirlediği fiyat üzerinden satın alınmasından kurtulmak anlamına gelmekteydi. ³⁴² Ağustos ayına gelindiğinde ise askerin aldığı aşarın da halka terki istenmiş ancak ordu bu karara kendi durumunu olumsuz etkileyeceği endişesi ile uymamıştır.³⁴³

1918 yılına ait vergi muafiyeti aşar vergisi ile katlarını kapsamadığından bu durum halkı memnuniyetsizliğe itmiştir. Erzurum'un Yusufeli kazası köylülerinden Molla Osmanoglu Ahmet adında bir şahsın gönderdiği telgrafta: *"İstilâ sırasında tarım araç ve gereçleri ile çift hayvanlarımız mahvolduğundan, bugün hayatî önem arz eden çift hayvanı ve tohumluktan da mahrum"* kaldıklarını, *"memleketlerine döndüklerinde, tohum ekme zamanı geçmiş olduğundan tarlalarının ancak yüzde 2'sini"* ekebildiklerini belirtmiştir. Molla Osmanoglu Ahmet, *"Şimdi hepimiz ölüme mahkum acınacak bir halde; mekânsız, çırılçıplak sefil bir durumdayız. Ancak bu perişan halimize bakılmayarak ürünümüzden 3/8 oranında aşar alınmaktadır."* diyerek aşar vergisinden muaf tutulmamalarına karşı itirazını dile getirmiş, muafiyet sağlanmasını talep etmiştir.³⁴⁴

³³⁹ BOA. DH. İUM. 20-9 / 2-61, lef. 4.

³⁴⁰ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 117-118.

³⁴¹ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 331.

³⁴² Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 121.

³⁴³ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 332.

³⁴⁴ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 124-125.

Bu taleplere duyarsız kalmayan Dahiliye Nezareti de 1918 yılında, çiftçilerden öşür ve öşürün iki katı zahire alınmasından vazgeçilmesi yönünde görüş bildirmiştir. Nezaret, bölgenin düşman işgalinden kurtarılmasının ardından halkın köylerinde harabeden başka bir şey bulamadığını, tarım araç-gereçlerinin yetersiz kaldığını, tohum ekme zamanının geçmek üzere olduğunu vurgulamıştır. Nezaret bunun üzerine bir de mahsulün, öşür ve öşürle birlikte zorunlu olarak alınmakta olan bir misli mubayaaya tabi tutulmasının hükümetin şefkat ve koruyuculuğu ile bağdaşmayacağına dikkati çekmiştir. Dahiliye Nezareti gönderdiği yazıda, “*düşman istilâsından kurtarılmış bölgenin, aşar ve aşarın bir katı mubayaadan istisnası için 13 Haziran 1918 tarihli kararnameye bir madde ilâvesi yararlı olacaktır*” ifadesini kullansa da talebin ordunun ihtiyaçlarını etkileyeceği ileri sürülerek vergi muafiyetine gidilmemiştir.³⁴⁵ Hükümet, bunların üzerine bir de 17 Kasım 1919 tarihli kararname ile 1918 senesinde olduğu gibi ağnam vergisini 2 kat almaya devam edeceğini kararlaştırılmıştır.³⁴⁶

10 Mayıs 1919 tarihli bir kararname ile Vilayat-ı Müstahlasa ahalisinin gerek harp öncesi gerekse harp dönemine ait her türlü vergiden ve 1918-1919 ve 1920 senelerine ait emlak ve arazi vergilerinden de muaf olmalarına karar verilmiştir. Ayrıca 1919 yılına ait arazi ve temettü vergileri ile yol vergisi (tarîk-i bedel-i nakdî) de affedilmiştir.³⁴⁷ Harbiye Nezareti ise, Vilayat-ı Müstahlasa’nın imarı için bölgedeki hayvanların vaz-ı yed edilmeyeceği ve şimdilik damga vergisinden muaf tutulacağını 3. Ordu ile Şark Orduları Kumandanlığına bildirmişti.³⁴⁸ Bununla beraber 22 Mart 1919’da Harbiye Nezareti bölge tarımı ve ekonomisi için olumsuz bir karar alarak hem 1895-1897 doğumluların, hem de tecilli olanların askere alınmasını Van vilayetinden istemişti.³⁴⁹

4.2.Zirai Faaliyetlerde Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Çabaları

4.2.1. Bölge Ziraatında Etkisi Olan Olumsuz Faktörler

Birinci Dünya Savaşı öncesinde zirai üretimin pek de iyi durumda olduğu söylenemez. Yetersizliğin ortaya çıkmasında, aşar vergi sisteminin üretim ve çalışma isteğini teşvik

³⁴⁵ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 125.

³⁴⁶ Dustur, II. Tertip , XI, Erişim file:///C:/Users/Ns/Downloads/199609320-c11.pdf

³⁴⁷ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 122.

³⁴⁸ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12100, lef. 4.

³⁴⁹ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 140.

etme yerine zedelemesi, yol yetersizliği, pazarlama imkansızlığı, ulaşım vasıtalarının münhasır kalması, ithalatın fazla oluşu gibi nedenler sayılabilir. ³⁵⁰

Ancak seferberliğin ilanı ile ordu emrine alınan insan ve hayvanlar nedeniyle iş gücünün azalması tarımsal üretime büyük darbe vurmuştur. Hükümet bu eksikliği geride kalanların daha fazla çalışması ve yurtdışından getirilen tarım aletleriyle gidermeye çalıştı ³⁵¹ ise de Almanya'dan alınan ziraat aletlerinin parası ödendiği halde aletlerin çoğunluğu savaşın sonuna gelindiği dönemlerde dahi ülkeye getirilememiştir. ³⁵²

Bazen de insan gücü eksikliği askere alınan azınlıklardan oluşan işçi taburları ile halledilmeye çalışılıyordu. ³⁵³

Tarımsal üretimi sekteye uğratan kararlar savaşın ilanı ile peş peşe geldi. 22 Ağustos 1914'te Tekalif-i Harbiye'nin uygulanışına dair bir kanun yürürlüğe girmiştir. Buna göre kurulan bir komisyon ile bedeli savaştan sonra ödenmek üzere üreticinin elindeki ihtiyaç fazlası iâşenin bu komisyonlara verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak üreticiler değerinden daha düşük alma uygulaması nedeniyle fazla üretim yapmak istemediler. Bu nedenle tarımsal üretim daha da düştü. ³⁵⁴

Osmanlı Hükümeti, tarımsal üretimde kadın, çocuk ve yaşlıların yetersizliğini görünce 18 Eylül 1916'da Zirai Mükellefiyet Muvakkat Kanunu çıkardı. Kanun, asker hizmeti dışındaki erkeklerin ziraatta çalışmasını mecbur kıldı. Yine her bir erkek çift hayvanın 45 dönüm, dişilerinin ise 35 dönüm toprak işleme mükellefiyeti getirilmişti. Ayrıca sekiz saat çalışma mecburiyeti getirilmiş ancak 500 dönümün üzerine ekim yapanlar askerlikten muaf sayılmıştır. Şayet ekilen dönüm 1000 dönüme kadar ise iki, daha fazla ise 3 kişi daha askerlikten izinli sayılabilecekti. Ancak bu teşvikler istenileni vermedi. Nitekim savaş öncesinde (1913-1914) buğday üretiminin %100 olarak kabul edilmesi durumunda 1916 yılı üretiminin %75'e 1917'de %65'e 1918'de ise %62'ye düştüğü görülecekti. Fiyatlar ise üretimin düşüş oranlarına göre katlanarak artmıştı. Öyle ki toptan fiyatı 1913'te 0,97 kuruş olan buğday 1917'de %15000 artarak 15 kuruşa çıktı. ³⁵⁵

³⁵⁰ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 31.

³⁵¹ Öğün, Kafkas Cephesinin I, s. 87.

³⁵² Akıncı, Birinci Dünya Savaşının I, s.31.

³⁵³ Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, s. 24.

³⁵⁴ Öğün, Kafkas Cephesinin, s. 37.

³⁵⁵ Akıncı, Birinci Dünya Savaşının, s. 31-32.

Tarımdan elde edilen tüketim mallarının fiyatları 1914 yılından 1918 yılına gelindiğinde çok büyük oranlarda artmıştır. 1914 yılında okkası 3 kuruş olan şeker 250 kuruşa, patates 1 kuruştan 27 kuruşa, odunun çekisi 45 kuruştan 540 kuruşa, 0,5 okka tuz 1,5 kuruştan 5,5 kuruşa, kahve 12 kuruştan 600 kuruşa, gazyağı 1,5 kuruştan 160 kuruşa çıkmıştır.³⁵⁶

Umumi Harp Türkiye'yi bir yokluklar ve kıtlıklar ülkesi haline getirmiştir. Türkiye'de savaştan önce mevcut büyükbaş hayvan sayısı 6.938.306 iken savaş sonunda bu sayı 4.118.000'e inmişti. At 1.050.580'den 630.000'e, eşek 1.373.700'den 825.000'e koyun 18.721.550'den 11.200.000'e, keçi 6.463.180.'den 2.065.000'ne gerilemişti.³⁵⁷ Tarım ile hayvancılık arasındaki ilişki düşünüldüğünde şüphe yok ki hayvan sayısındaki bu düşüşte tarımsal üretimin düşüşünün de payı vardı.

Aşağıda, Erzurum Merkez Sancağı'na ait, ortalama 5 yıllık (1885–1889) tahıl üretim miktarına bakıldığında 69.880 ton buğday, 54,888 ton arpa ve 5,400 ton da çavdar elde edildiği görülmüyordu. Toplam tahıl üretim miktarı ise 142,684 tondur.³⁵⁸ 1918 baharında ise tohum ekim zamanının geçmesine bir ay kala ne orduda ne de başka bir birimde tohumluk bulunmuyordu. Vilayetlerin isteği üzerine Ziraat ve Ticaret Nezareti doğu vilayetleri için 800 ton ekmeklik ve 306 ton tohumluk mısırı Romanya'dan ithal etti. Ekmeklik zahireye ordu el koyarken tohumluklar Erzurum'a taşıma aracı eksikliği nedeniyle gönderilememişti. Ordu ambarından tohumluk verme girişimi ise sonuçsuz kaldı.³⁵⁹

Seferberliğin ilan edildiği dönemde oluşan erkek iş gücü azlığı, savaş bittiğinde yok olma düzeyine inmişti. Sadece savaşlar değil, Rus ve Ermeni mezalimi de işe yarar erkek bırakmamıştı. Bütün işler kadınlar ve ihtiyarlar tarafından yapılmaya çalışılıyorsa da bu durum açlıktan ölümleri daha da artırmaktaydı.³⁶⁰ Öyle ki 1919 yılı Mart ayında Van valiliğinden alınan telgraflarda yörenin bazı köylerinde hiç erkek kalmadığı, bazı köylerde ise on hanede çalışabilecek durumda sadece bir erkek bulunduğu ifade edilmekteydi.³⁶¹

Bu sorunların yanında diğer bir sorun ise, tarımda kullanılacak hayvanların Harbiye Nezareti tarafından taşımacılık amacıyla kullanılmak istenmesiydi. Sorunun temelinde

³⁵⁶ Zafer Toprak, Türkiye'de "Milli İktisat", s. 333.

³⁵⁷ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, c. I, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 4.

³⁵⁸ Yakup Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum, s.161.

³⁵⁹ Ögün, Kafkas Cephesinin, s. 102.

³⁶⁰ A.g.e, s. 118.

³⁶¹ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 89.

Kafkasya ve Azerbaycan bölgelerinin boşaltılmasının payı vardı. Nitekim Mondros Mütarekesi sonrasında İran Azerbaycan'ından Osmanlı Ordularının çekilmesi kesinleşmişti. Bu işin icraatı ise Yakup Şevki Paşa'ya düşmüştü.³⁶² Oysa paranın değeri düşmüş, nakil vasıtaları ise güçlkle bulunur olmuştı. Nakliye araçlarına sahip kişiler Trabzon-Erzurum arasında mesafe için 60 lira almaya başlamışlardı. Bu Yakup Şevki Paşa'nın 10 günlük maaşına denk geliyordu.³⁶³ İşte bu nedenle halkın elindeki hayvanlar alınıyordu.

Madalyonun diğer yüzünde ise Ziraat ve Ticaret Nazırlığı vardı. Ziraat ve Ticaret Nazırlığı, Vilayat-ı Müstahlasa ahalisinin ziraat ve nakliyatda kullandığı hayvanların askerî nakliyata kullanılmasını istiyor, zaten harp döneminden dolayı bölge ahalisinden birçok kişinin perişan olduğunu, hayvanlarının kayıp ya da ölmüş olduğunu belirtiyordu. Şayet nakil işi için Şark Orduları, halkın tarım için kullandığı hayvanları da elinden alınırsa gelecek senenin iâşesini temin edemeyen halkın aç kalacağı vurgulanarak, şark ordusundan bu hayvanları kullanmaması isteniyordu.³⁶⁴ Nezaret, bir yazı ile söz konusu isteğini Sadarete de iletiyordu.³⁶⁵

4.2.2. Ziraatın Geliştirilmesi İçin Tedbirler ve Faaliyetler

Erzurum işgalden henüz kurtarılmamışken, 3. Ordu Kumandanlığı bölgenin ziraatını düşünmeye başlamıştı. Komutanlık, 20 Ocak 1918 da Dahiliye Nezaretine bir yazı göndererek Vilayat-ı Müstahlasa'nın alet ve edevatının büyük çoğunluğunun zayı olduğunu ve Ziraat Bankası'nın Avrupa'dan ziraat alet ve edevatının Eylül ayından önce getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁶⁶ Bu kapsamda 1918 yılında tarım aletleri için 500.000 liralık ödenek ayrılmış ve mayıs ayından itibaren gelen makineler vilayetlere gönderilmeye başlanmıştır.³⁶⁷ Yine Maliye Nezaretine devredilmiş tarım araç gereçlerinden bir kısmı, Vilayat-ı Müstahlasa'ya ayrılan tahsisattan masrafları karşılanarak bu bölge idaresine tahsisi kararlaştırıldı.³⁶⁸

Ziraat ve Ticaret Nezareti de Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, Trabzon, Erzurum ve Erzincan Sancağının ziraatında kullanmak üzere Kazma, Kürek, Balta, Trabzon'a 150

³⁶² Selma Yel, Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri, Atatürk Araştırma Merkezi Ankara 2002, s. 119.

³⁶³ A.g.e., s. 137

³⁶⁴ BOA. BEO 4537 / 340221, lef. 1.

³⁶⁵ BOA. BEO 4535 / 340121, lef. 2.

³⁶⁶ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12-110, lef. 2.

³⁶⁷ Ögün, Kafkas Cephesinin, s. 97.

³⁶⁸ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 114.

adet pulluğun Ziraat Bankası vasıtasıyla gönderildiğini belirtilerek, Almanya ve Avusturya'dan gelecek ziraat aletlerinin ise en önce adı geçen vilayetlere gönderilmesi istenmiştir. ³⁶⁹

Dahiliye Nazırı Fethi Bey ise, Vilayat-ı Müstahlasa için tohumluk getirmek için bir vapurun ancak tahsis edilebildiğini, Ziraat Nazırı'nın da tohumluk bulunan iki gemiyi Trabzon'a sevk ettiğini belirtmiştir. Dahiliye Nazırı ancak bu şekilde tohumlukların ilgili yerlere gönderilebileceğini ifade etmiştir. ³⁷⁰

Yine Dahiliye Nezareti kaynaklı gazetelerde yer alan bir haberde, 1918 Eylül'ünde halkın hayvan ihtiyacının giderildiği, Ziraat Nezareti'nin tohumluk ve ziraat aletleri meselesiyle meşgul olduğu ve sipariş hususunda gerekli önlemlerin alındığı duyuruluyordu. ³⁷¹

Vilayat-ı Müstahlasa'nın tarımdaki zorluklarını aşmak isteyen Dahiliye Nezareti mevcut gayretlerine sürekli yenilerini ekliyordu. Nitekim Aydın, Hüdavendigâr, Kütahya, Afyon, Bolu, Çatalaca, Ankara Kastamonu, Eskişehir gibi batı bölgelerindeki ambarlarda fazla tohumluğun, Vilayat-ı Müstahlasa ahalsinin seneye ait ziraatı için gerekli olduğu belirtilerek, fazla tohumluğun Ziraat ve Ticaret Nezareti adına acilen ve titizlikle ihtiyaçlı bölgelere sevkini istemiştir. ³⁷²

Bütün bu tedbirler bölgenin tarımında yaşanan zorlukları aşmaya yönelikti. Bölgenin tarımsal durumunun perişanlığı ve gerekli tohumluğun bulunamaması öyle yüksek seviyedeydi ki yöre halkının, ekime hazır hale getirdiği tarlalar ya ekilememiş ya da birtakım vurgunculardan 1 kiloya karşılık, elde edecekleri ürünün 3-4 kilosunu vermek şartıyla elde edilen tohumluk temin edilerek ekilebilmişti. Bu durum fiyatların da hızla yükselmeye başlamasına neden olmuştu. ³⁷³

4.2.3. Erzurum Ziraatında Sorunlar ve Alından Tedbirler

İşgalden kurtarılan Erzurum'un tarımsal faaliyetinde en önemli konuların başında tohumluk ihtiyacı yer alıyordu. Bu duruma dikkat çeken Erzurum Vali Vekili Recep, Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda 2/3'ü arpa ve 1/3'ü buğday ve patates olmak üzere 200 bin ton tohumluk ihtiyacının bulunduğunu, bölgenin köylerinin durumunun iyi

³⁶⁹ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12-24, lef. 3.

³⁷⁰ İkdâm Gazetesi, 25/08/1918.

³⁷¹ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 173-174.

³⁷² BOA. DH. ŞFR. 89/35, lef. 1.

³⁷³ Ögün, Unutulmuş Bir Göç, s. 176.

olmadığını söylemiş ve bölgeyi terk eden ahalinin geri gelmelerine izin verilmemesini istemiştir.³⁷⁴ Erzurum Vali Vekili Recep ayrıca ahaliye ekmeklik ve tohumluk vermeye imkan bulunamadığını belirtmiş, 1918 yılı ziraat mevsimin yaklaştığını hatırlatmış ve gönderilmesi vadedilen zahirenin Trabzon'a sevkini talep etmişti.³⁷⁵

Erzurum'un toprağı oldukça çorak bir yapıdaydı. Çoraklık yetmezmiş gibi gübresizlikten dolayı da toprak mahvolma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Kullanılabilecek tek gübre kaynağı olan hayvan gübreleri ise yakacak olarak kullanılmaktaydı.³⁷⁶ Toprağın çoraklığının zirai hayata olan olumsuz etkisinin yanı sıra bir diğer olumsuzluk da Erzurum çiftçisinin modern tarım metotlarından bihaber durumu idi. Karasaban toprağın sürülmesinde yetersiz kaldığından toprak birden fazla kez sürülmek zorundaydı. Bu açıdan 8-9 günlük toprağı sürme işi 45-60 güne kadar çıkmaktaydı. Geleneksel yöntemlerle yapılan tarımda bir çift öküz 35-40 dönüm arazinin ekilebilmesine ancak yetmekteydi. Bu da ekilecek araziye sınırlamaktaydı.³⁷⁷

Tanin gazetesinin haberinde, hükümetin ziraatın canlanması için mevcut memurlardan komisyon teşkil edildiği ve ahaliye derhal arpa, buğday tohumluğu dağıtıldığı ve miktarının 321.000 kilo olduğu belirtilmiştir. Komisyonların tohumluk dağıtımı ve ekimine nezaret ettiklerini yazan gazete vasıta tedarikinin de yapıldığını belirtmiştir. Erzurum vilayet merkezinde hükümetin 3 bin kilo tohumluk, 8220 adet araba, zirai alet dağıtıldığı da belirtilmiştir. Daha sonra da yine 100.000 kilo buğday ile 50.000 kilo diğer erzakında dağıtıldığı ifade edilmiştir.³⁷⁸ Bununla beraber ordu, kendi ihtiyaçlarını öncelikli gördüğünden halkın tohumluk ihtiyacının giderilmesine mani olduğu da oluyordu. Bu konuda Erzurum Valisi Münir Bey'in Erzurum için gönderilen dört yüz ton tohumluğa ordu tarafından el konulduğuna yönelik şikayeti dikkat çekicidir. Vali bu durum karşısında bir şey yapamıyor, ancak Dahiliye Nezaretine şiddetle tohuma ihtiyacı olduğunu hatırlatarak, Erzurum'a tohumluk olarak gönderilmesi konusunda söz verilen 100.000 kilo mısır ve eli altı bin kilo arpanın acilen gönderilmesini talep ediyordu. ³⁷⁹ Nezaret ayrıca Ticaret ve Ziraat Nezaretinden de, Erzurum'un Hınıs kazasındaki

³⁷⁴ BOA. DH. İUM 20-18 / 12039, lef. 2.

³⁷⁵ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12034, lef. 2.

³⁷⁶ Öncü, 1908-1923 Yılları, s. 53-54.

³⁷⁷ Ag.e., s. 167.

³⁷⁸ Tanin, "Kurtarılan Vilayetler Ahalisi" 23/08/1918

³⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 583 / 170, lef. 1.

ailelerinin ihtiyaçlarının temininde büyük zorluluklar çekildiğini, kendilerine hane başına bir çift öküz ve yeteri kadar tohumluk verilmesi isteğinde de bulunmuştur.³⁸⁰

Hükümetin tarımı destekleme amaçlı aldığı mali tedbirlerin, bölgede uygulama aşamasında sorunlarla karşılaşılıyordu. Mevcut sorunlar yetmezmiş gibi bu kez de kömür buhranı Vilayat-ı Müstahlasa'ya yapılacak tohum naklini engellemişti. Mütarekeden sonra boğazların kapatılması nedeniyle İngiltere'den ve Ereğli'deki üretim durma noktasına gelmesinden dolayı da Almanya'dan kömür getirmemesi söz konusu kömür buhranına neden olmuştur.³⁸¹ İşte bu nedenle 1919 yılının hemen başında Nafia Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezaretine Vilayat-ı Müstahlasa için tahsis edilen tohumluk naklinin mümkün olmayacağını bildiriyordu.³⁸² Yaşanan bu sorun, 1918 yılında tarlalarını ekmeye imkan bulamayan Vilayat-ı Müstahlasa ahalisine 1919 yılının aslında nasıl geçeceğini gösteren bir işaret gibiydi.

Halk ise tohumluktan ve ziraat yapamadıkları için iaşesizlikten muzdaripti. Bu nedenle Erzurum halkı açlığa karşı kendilerine bir miktar arazi verilmesini istiyordu. Halk ayrıca, iaşe ve askeri ambarlarda fazlaca zahire bulunduğu halde  c aydır hiç iaşe alamadıklarını, bazılarının ise binlerce kilo alabildiğinden şikayet ediyorlardı. Ahalinin yakındığı bir diğer dert ise Ziraat Bankasından kefaleti müteselsile ile istikrazda bulunmak istedikleri ve genel müdürlüğün onayına rağmen Erzurum Ziraat Bankası şubesi müdürünün emre uymaması idi. Halk söz konusu bu olumsuzluklar nedeniyle, hükümetin kendilerini adeta hicrete teşvik ettiğini belirtmişlerdir.³⁸³ Nitekim Aşkale nahiyesinden şükrü Enis ve Karabıyık köyünden Hacı Sefer beğler de ehli ziraate edavat-ı ziraiye geldiğini ancak hala verilmediğini ifade ediyorlardı. Söz konusu kişiler bunların hak etmeyen birilerine verildiği şüphesini dillendiriyor, renberlere tohum verilmezse a öleceklerini belirtiyorlardı.³⁸⁴ Tarımsal üretimle ilgili diğer bir şikayet ise köylülerin bir önceki senede g  bela bir araya getirdiği zer'iyattan alınan iaşe hissesine mukabil tohumluk verilmesi talebiydi. Halk, hiçbir hükümetin m stahsillerini bu derece ağır bir yük altında bırakmadığını belirtilmiştir.³⁸⁵ Erzurum halkı bu nedenlerle ordu ambarlarından kendilerine tohumluk verilmesini istiyorlardı.³⁸⁶ Halk ayrıca şikayetini

³⁸⁰ BOA. DH. İUM.EK. 50 / 71, lef. 1.

³⁸¹ avdar, Birinci Dünya Harbi, s. 103-104.

³⁸² BOA. DH. İUM. 20-17 / 12046, lef. 1.

³⁸³ BOA. İ. DUİT. 118 / 52.

³⁸⁴ Albayrak, 22/ 04 /1919.

³⁸⁵ Albayrak, 22/ 04 /1919.

³⁸⁶ BOA İ.DUİT. 117/ 146

Saray'a da iletilmişti. Saray ise, 18 Mayıs 1919'da hükümete sorunla ilgilenmesini isteyen bir yazı gönderdi.³⁸⁷

Ticaret ve Ziraat Nezareti ise Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, ordunun ihtiyacından fazlası olan özellikle arpa zahirenin tohumluk olarak halka dağıtılmasının Harbiye Nazırlığı tarafından 9. Orduya bildirildiğini belirtiyordu. Ancak söz konusu tohumluğun ordudan para ile alınmasından vazgeçilip, tohumluğun ancak para karşılığında halka dağıtılabileceği de vilayetlere bildirilmesi istenmiştir.³⁸⁸

1919 Kasım ayına gelindiğinde, Erzurum Valiliği tohumluk alımı için 500.000 lira istemişken 30.000 liralık bir havalename alabilmiştir. Güz ekim dönemi için gereken tohumluk alınamadığından bahar dönemi için bu kez vilayet en azından 1 milyon liranın nakden gönderilmesini istemişti.³⁸⁹ Bütün çabalara rağmen 1919 yılı biterken Erzurum'da durum kötü vaziyetini koruyordu. Nitekim bölgeye gönderilen Fevzi Paşa'nın başkanlığındaki teftiş heyeti 13 Aralık 1919 tarihli bir raporu hükümete göndermiştir. Raporda, tohumluk ve yakacak konusunda sıkıntının son sınırında olduğu belirtiliyordu.³⁹⁰ Fevzi Paşa'nın halka verilmesi gereken tohumluğun ancak 1/5'nin verildiğini belirtmesi resmi beyanlarla örtüşmüyordu ancak gerçeği bütün açıklığıyla da ortaya koyuyordu.³⁹¹

Tohumluk yeterliliği konusunda sıkıntılar yetmezmiş gibi bazı vilayetlerin kendi sorunlarını öncelemeleri diğer vilayetlerin sorunlarını daha da artırmaktaydı. Bu kapsamda 210.142 kilo farklı cins tohumluk Trabzon üzerinden Erzurum'a gönderilmesine rağmen³⁹² Ticaret ve Ziraat Nezareti, Erzurum vilayeti ihtiyacı için gönderilen tohumlukların, Trabzon'a nakil için giden nakliye müteahhitlerine verilmediğini, tohumlukların hayvanlara yedirildiğini, müteahhitlerin zarar ettiklerini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti ayrıca, söz konusu emirlere muğayir hareket eden Trabzon vilayetinin, kanunlara kesin olarak uyması konusunda uyarılmasını Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir.³⁹³

³⁸⁷ Küçüküçürlü, Erzurum Belediye Tarihi, s. 275.

³⁸⁸ BOA. DH. İUM. 20-06 / 2-31 lef. 3.

³⁸⁹ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 116.

³⁹⁰ Haluk Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 17.

³⁹¹ BOA. DH. İUM 19-10 1-23, lef. 1-2.

³⁹² BOA. DH. İUM 20-17 / 12-25, lef. 1.

³⁹³ BOA. DH. İUM EK. 50 / 81, lef. 2.

Ziraat ve Ticaret Nezareti, Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda daha önce Erzurum vilayetinin ihtiyacı için tahsis edilen aşarın orduya hasredildiğini ve geçen seneki tohumluktan da istifade etmenin mahalli kararname nedeniyle mümkün olmadığını belirterek daha önce istenen 1 milyon liranın gönderilmesini talep etmiştir.³⁹⁴

Ermeni ve Rus zulmünden dolayı musibettede halktan kişiler Erzurum Valiliğine giderek kendilerine ekilecek arazi ve tohumluk verilmesini istemiştir. İstedikleri zahirenin ordu ambarlarında ihtiyaç fazlası olarak bulunduğunu; ama kendilerine bir şey verilmediğini belirten ahali 15 gün sonrasında ekim döneminin sona ereceğini söylemişlerdir. Ziraat için kendilerine yardım edilecek yerde hicrete teşvik edildiklerini söyleyen halk, ayrıca Ziraat Bankası'ndan da kefaleti müteselsile yoluyla kredi almak için yaptıkları başvurulardan, merkezden gelen emre rağmen banka şube müdür yüzünden sonuç alamadıklarını belirtmişlerdir. Sadaret , bu insanların müşkülatlarının çözülmesinin hükümet açısından da önemli olduğunu vurgulayarak gerekenin yapılmasını Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir.³⁹⁵

Bu dönemde Vilayat-ı Müstahlasa dışındaki bölgelerde tohumluk arayışının olumlu sonuç verdiği oluyordu. Ne var ki nakil vasıtalarının yetersizliği ve Anadolu yol ağlarının yetersizliği bulunan tohumlukların diğer Vilayat-ı Müstahlasa vilayetlerine olduğu gibi Erzurum'a da ulaşmasını engelliyordu. Bu durum karşısında çeşitli çözüm arayışlarına giren Erzurum Valiliği, Amasya'da başka vilayetler için ayrılan iki milyon arpa ile yüz yetmiş bin kilo buğdayın mahallinde satılarak Erzurum'a gönderilmesini Dahiliye Nezareti'nde talep etmişti.³⁹⁶ Durum Dahiliye Nezaretin'den, Maliye Nezareti'ne bildirilmiş ancak Maliye Nezareti Erzurum vilayetinin Amasya ve Tokat'taki zahirenin satılarak parasının gönderilmesi ve Trabzon'dan alınacak zahirenin nakli için havalename gönderilmesi taleplerine olumlu karşılık vermedi. Maliye Nezareti diğer Vilayat-ı Müstahlasa bölgelerinden ekmeklik ve tohumluğun Erzurum'a gönderileceği belirtmekle yetindi.³⁹⁷

Ne var ki Maliye Nezareti'nin belirttiği durum gerçekleşmedi. Bunun üzerine Ticaret ve Ziraat Nezareti defalarca tohumluk talebinde bulunulduğunu, yirmi dört milyon kiloluk tohumluğun verileceği söylendiği halde gönderilmediğini, ekim döneminin bitmesi

³⁹⁴ BOA. DH. İUM. 20-2 / 2-49- lef. 185.

³⁹⁵ BOA. DH. İUM. 20-2 / 2-49- lef. 53.

³⁹⁶ BOA. DH. İUM. 20-2 / 2-49- lef. 85.

³⁹⁷ BOA. DH. İUM. 20-2 / 2-49- lef. 111.

durumunda gelecek sene hasat elde etme imkanının olmayacağını belirtmiştir. Dolayısıyla, Erzurum'un tohumluk ihtiyacının halli için ya İran'ın Maku kazasından tohumluk getirilmesi ya da Amerikan Heyetinin Trabzon'daki erzakından yararlanmak gerektiği belirtilerek bunun için Vilayat-ı Müstahlasa tahsisatından hiç olmazsa 500.000 liranın aynı ve nakdi olarak gönderilmesi istenmişti.³⁹⁸

1920 yılı, 1918 ve 1919 yıllarından farklı bir durumda değildi. Benzer sorunların düzelmesi söz konusu olmadığı gibi ülkenin birçok yerindeki işgaller ve İstanbul Hükümeti'nin Anadolu üzerindeki otoritesinin zayıflaması halkın ziraatında duyduğu ihtiyaçların giderilmesine imkan vermedi.

4.2.4. Van Ziraatında Sorunlar ve Alından Tedbirler

Ruslarla yapılan mütareke ve anlaşma sonrası bölgede vahşet fiilleri işleyen Ermenilerle hızlı ve sert bir mücadeleye girilmişti. Ermenilerden Van'ın alınma ihtimali belirince hükümet hemen harekete geçti ve Van henüz kurtarılmadan 17 Mart 1918'de Haydar Bey'i vali olarak atadı.³⁹⁹ Haydar Bey, Van'ın sorunlarının üstesinde gelmede çok isabetli tercih olacak, problemlere isabetli çözüm önerileri getirecekti. Öyle ki Haydar Bey, Van şehir merkezi henüz düşmandan kurtarılmamasına rağmen, vilayet idaresinin tesisi ve vilayetin ziraatını canlandırmak için hemen faaliyete geçmişti.

Nitekim Haydar Bey 5 Mart ve 25 Mart 1918 tarihlerinde Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta ahalinin harpta çok kayıp verdiği, daha önce geçici olarak askerlikten muaf tutulan 1311 ve 1312 doğumluların askere alınması işinin ziraat mevsimi sonuna bırakılmasını istemiştir. Zira köylerin çoğunda erkek kalmamıştır. Bazı köylerde ise on evde bir erkeğin bulunması nedeniyle şimdilik askere alma işleminin yapılmaması talep edilmiştir. Katliamların ziraat yapacak kadar bile nüfus bırakmadığı anlaşılmaktaydı.⁴⁰⁰

Göreve başlayan Vali Haydar Bey, 21 Nisan 1918'de Van'ın zirai durumu ve gereken tedbirler hakkında İstanbul'la iletişime geçmiş, bazı tespitlerden sonra şu taleplerde bulunmuştur:

³⁹⁸ BOA. DH. İUM. 20-2 / 2-49, lef. 169.

³⁹⁹ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 123.

⁴⁰⁰ Çevik, 1918'den Sonra, s. 52-53.

1- Merkez vilayetine bağı Erçek ve Havasor nahiyeleriyle kasaba ve civar köyleri tamamen eklidir. Bu ekli araziler iyi korunur ve idare edilirse, hem askere hem de ahaliye yeter. vilayetçe idaresine çalışılacaktır, ama askerin yardımına ihtiyaç vardır.

2-Ekili köy ve tarlaların bir kısmı Ermenilere aittir. Bu ürünlerin tamamıyla devlete alınması ve bir kısmının gelecek mültecilere sayıları oranında dağıtılması, Müslümanlara ait ekili köy ve tarlaların mahsulatının ise sahiplerine verilmesini uygun görüyorum.

3- Uygun görülürse kira bedeli alınmak üzere Mekes ve Şitak aşiretleri ve ahalisinden müracaat edenler Gevaş'ın ekili arazilerinden ziraat için izin talep ediyorum. Maliyenin müzayede usulü burada tatbik edilmesi imkansız olduğundan, bunlardan aşar üzerinden kira bedeli alınmasını uygun görüyorum.⁴⁰¹

Tarımın ahali ve bölge için önemini bilen Haydar Bey, 4 Haziran 1918'de Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafla fakir halka parasız ya da taksitle arazi satımının sağlanmasını, bu satıştan sonra ise bunların tekrar başkalarına satılmasının önlenmesini istemiş, işlerin halli için bir heyet gönderilmesini talep etmiştir.⁴⁰² Haydar Bey, ağustos ayı geldiğinde ise bu kez Dahiliye Nezareti'nden kimsenin çift hayvanı olmadığını ve halkın perişanlığını ifade etmiş, ordunun ihtiyacından fazlası hayvanlarla, menzillerdeki hayvanların halka dağıtılmasını talep etmiştir.⁴⁰³

Ne var ki Erzurum'daki gibi ordunun vilayetin ihtiyacı olan tohum ve hayvanlara el koyma davranışı gibi benzer sorunlar Van'da da yaşanmıştır. Nitekim Vali Haydar Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda 204 çift hayvanın bölgenin ziraatı için temin edildiği halde bu hayvanlara ordu tarafından el konulduğundan şikayet etmiş⁴⁰⁴ menzillerde ki güçsüz hayvanların bir komisyon marifetiyle tespit edilen fiyatlardan ihtiyaç sahibi çiftçilere ve halka dağıtılması önerisinde bulunmuştur.⁴⁰⁵ Haydar Bey'in bu çabalarına karşın, 1918 yılının eylül ayına gelindiğinde vilayette Dersaadet'ten para getirmek için memur bulunamıyordu. Bu sorun üzerine Haydar Bey, Duyun-u Umumiye

⁴⁰¹ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 131-132.

⁴⁰² A.g.e., s. 133.

⁴⁰³ BOA. DH. ŞFR. 600 /72, lef. 1-2.

⁴⁰⁴ BOA. DH. İUM. 19-2 / 1-49, lef 2.

⁴⁰⁵ BOA. DH. ŞFR.602 / 8, lef. 1.

yoluyla para gönderilmesinin de mümkün olmaması durumunda, ahalinin tohumluk ihtiyacının ve hayvan alımının yapılabilmesinin mümkün olmayacağını ifade etmiştir.⁴⁰⁶

Vilayetin ziraatına çözüm arayan diğer kurumlar ise Ticaret ve Ziraat Nezareti ve İdare-i Umumiye Dahiliye Müdüriyetleri olmuştur. Ticaret ve Ziraat Nezareti, Vilayat-ı Müstahlasa tahsisatından 75.000 liranın tohumluk alımı için telgraf poliçesi ile gönderilmesini Dahiliye Nezareti'nden talep ederken⁴⁰⁷ İdare-i Umumiye Dahiliye Müdüriyeti Van'da, askerlerden alınarak bir harabeye gömülen zirai aletlerin, ihtiyaç sahibi çiftçilere, parasız olarak dağıtılması istemiştir. (290 tırpan, 113 orak, 233 tırmık, 2 adet 4 e 4 dingil, 17 pulluk, 7 demir tırmık, 2 orak makinesi).⁴⁰⁸

Trabzon'dan Van'a tohumluk getirtilmesinin imkansız olduğunun farkında olan Haydar Bey çareler aramış, bu arayışlarında bazen sınır ötesi bölgeleri de dikkate almıştır. Öyle ki İran'dan tohumluk ve çift hayvanatı getirtmeyi düşünmüş ve bunun için madeni paraya ihtiyaç duymuştur. Haydar Bey, mesafenin uzak, ihtiyacın ise büyük olduğunu, başarının zamana ve satın almayı yapacak güvenilir memura bağlı olduğunu vurgulayarak gerekenlerin acilen yapılmasını Dahiliye Nezaretinden talep etmiştir.⁴⁰⁹ Haydar Bey'in sıradan bir vali olmadığını yaptığı bazı yazışmalara bakarak söylemek mümkündür. Zira o, Van'da 3 gün boyunca süren karla karışık yağmurun meyve ağaçları, bağ ve bahçelerinde tesirli olduğunu ancak herhangi bir hasara yol açmadığını Ziraat ve Ticaret Nezaretine bildirecek kadar vilayetin zirai durumuyla yakından ilgilenen bir valiydi.⁴¹⁰

1919 yılı başladığında 1918 yılına benzer sorunlar yaşamamak için Van Valisi Haydar Bey, erkenden harekete geçmiş, halkın tohumluk müracaatlarına başladığını belirterek, iase ambarlarındaki tohumluk zahirenin dağıtılması konusunda Dahiliye Nezareti'nden izin istemişti.⁴¹¹ Elbette diğer sorunların halledilmesi gibi tohumluk tedariki konusunda da en önemli sorun nakit para sıkıntısı olmuştur.

Vilayat-ı Müstahlasa'nın her yerinde olduğu gibi Van'da da yaşanan diğer bir sorun ise nakit problemi olmuştur. Zaten merkezi idare ile yerel idareler, nakit para tedarikinin sağlanması konusunda sürekli karşı karşıya gelmişlerdir. Bu sorunların bir benzerini

⁴⁰⁶ BOA. DH. ŞFR. 595 / 43.

⁴⁰⁷ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12031, lef. 2.

⁴⁰⁸ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12116, lef. 1-5.

⁴⁰⁹ BOA. DH. İUM - EK. 111-8, lef. 1.

⁴¹⁰ BOA. DH. İUM - EK. 53-143, lef. 1.

⁴¹¹ BOA. DH. ŞFR. 619 / 8, lef. 1.

yaşayan Haydar Bey, tahsisat-ı fevkalade ile tohumluk, çift hayvanı satın alma, ambar icarı verilmesi ve teşkilat-ı ziraiyye için 6.200.000 kuruşluk havalename gönderildiğini belirtmiş, ancak gönderilen havale karşılığında mal sandığında para bulunmadığından harcama yapılamadığını ifade etmiştir. Bu gibi örnekler, her defasında havalename gönderilerek Vilayat-ı Müstahlasa'nın ihtiyaçlarının giderildiğini belirten hükümet yetkililerinin inandırıcılığını tartışmalı hale getirmiştir.

1920 yılına girilirken bir yandan her tarafı kaplayan kar, diğer yandan yaşanan parasal sorunlar yüzünden, tohumluk ve hayvan alımı meseleleri bir kez daha mecburen ilkbahara kalmıştır.⁴¹²

4.3. Ticaret ve Sanayideki Faaliyetler

Birinci Dünya Harbi çıktığında bölgenin zaten son derece sınırlı olan sanayi faaliyetleri ile bölgenin en büyük canlılık kaynağı olan ticaret büyük darbe almıştır. Osmanlı Devleti henüz savaşa girmeden bazı kararlar almış ve yiyecek ürünleri ile canlı hayvan satışını yasaklamıştır. Diğer yandan ise kurulacak bir komisyon vasıtası ile piyasadaki stok durumunu tespit ve toplama faaliyetlerine girişmiştir. Hükümetin bu adımları çiftçileri ürkütmüştür. Çiftçilerin müsadere korkusu yaşayarak ürün ekiminde sınırlamaya gitmelerine neden olmuştur.⁴¹³ Üretimin azalması ile birlikte ise ticari hayat doğal olarak etkilemiştir. Ancak ticaretteki canlılığa ölümcül darbe önce Van'ın sonra da Erzurum'un işgale uğramasıyla gelmiştir. Nitekim Kapancızade Hamit Bey'de, Erzurum'un Harbi Umumi'de Rus-Ermeni işgaline uğramasının ekonomik ve sosyal yaşamı söndürdüğünü belirtmiştir.⁴¹⁴

4.3.1. İşgal Öncesi Erzurum ve Van'da Ticaret ve Sanayinin Durumu

Doğu Anadolu bölgesinde, her ne kadar bölgede ciddi bir sanayinin varlığından bahsedilemese de ticari hayatın Erzurum, Van, gibi şehirlerde canlı olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle işgale uğramadan önce gerek Erzurum gerekse de Van'da çevre vilayetlere göre daha hareketli ve canlı bir ticari yaşam mevcuttur.

Erzurum vilayet merkezinde ticaret, elde edilen tarım ve hayvancılık ürünleri üzerinden yapılmaktadır. Erzurum genel olarak kapalı bir ekonomiye sahiptir. Ticaret mekanları

⁴¹² BOA. DH. ŞFR. 610 / 63, lef. 1-2.

⁴¹³ Akıncı, Birinci Dünya Savaşının, s. 34-35.

⁴¹⁴ Eken, Bir Milli Mücadele Valisi, s. 187.

halkın bütün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde bir oluşum göstermiştir. Şehirde 2.791 dükkan, 2 otel, 11 meyhane, 16 sabunhane, 11 çömlekhane, 12 değirmen, 35 han, 55 fırın bulunmaktadır. Savaş öncesi Rusya ile ticaretin artırılması için Yeniköy’de bir kapı açılması girişiminde bulunulmuşsa da Rusların bu kapının faaliyeti için memur görevlendirmemeleri nedeniyle kapı faaliyete geçememiştir.⁴¹⁵

Erzurum vilayetinin ticari hayatı ile ilgili 1909 yılında Erzurum Valisi Celal Bey düzenlediği raporda, vilayetin ticari hayatında ihtikar ve stokçuluk yüzünden fiyatların aşırı pahalı olduğunu, buğday İstanbul’da kilosu 40 kuruş olduğu halde Erzurum’da 50-55 kuruştan aşağı satılmadığını, nakil vasıtası yetersizliğinden dolayı ihracat ve ithalatın yapılamadığını ve fiyatların katlanarak arttığını belirtmiştir. Raporda muhtekirlerin çiftçinin elindeki ürünü ucuza alıp ihtiyaç anında çiftçiye 2-3 kat pahalıya satıldığına dair kayıt ticari hayatın pek de sağlık bir yapıda olmadığını göstermektedir. Celal Bey, tüccarların en büyük kazancını alım satımdan ziyade fırsatçılıkla ortaya çıkan bu fiyat farkından elde ettiklerini belirtmiştir.⁴¹⁶

Hayvancılık konularında ise, bölgenin mera ve otlakları bir avantaj getirmekteyse de genel olarak hayvan üretim tesislerinden mahrumiyet ve kasaplık hayvan miktarında kıtlık yaşamaktaydı. Öyle ki ordular et ihtiyacını yanlarında besledikleri hayvanlardan gideriliyordu.⁴¹⁷ Ancak Doğu vilayetleri içinde yer alan Erzurum’u bu konuda farklı bir yerde tutmak gerekmektedir. Zira Erzurum Vilayeti’nde tarımdan sonra en fazla ağırlık verilen ticaret alanı hayvancılıktı. 1913 yılında 4.614.000 kuruş gelir getiren hayvan mahsülleri, 1914’te 5.932.000 kuruş gelir getirmişti. Savaş öncesinin Erzurum Vilayeti, birçok vilayetin hayvan ihtiyacını karşılayacak kadar güçlüydü.⁴¹⁸

Van’da ise Erzurum’a benzer bir durum hüküm sürmektedir. Nitekim vilayette valilik yapmış olan Süleyman Sabri Paşa, savaş öncesi ticari hayatla ilgili Erzurum’a benzer sorunlardan bahsetmiştir. Süleyman Sabri Paşa bölgedeki halkın üretici olduğunu, ancak ilim, sanat vasıta yokluğu nedeniyle üretimin semeresini halkın alamadığı tespitinde bulunmuştur. Bu tespite göre halkın elde etmesi gereken gelir 5-10 kişinin eline geçmekte, onlar ise kurdukları esaret düzenin devamı için paraları silaha yatırmaktadır.

⁴¹⁵ Ali Servet Öncü, 1908-1923 Yılları, s. 184-192.

⁴¹⁶ Ali Servet Öncü, 1908-1923 Yılları, s. 52-53.

⁴¹⁷ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt, s. 40.

⁴¹⁸ Öncü, 1908-1923 Yılları, s. 168.

Paşa, halkı elinde tutan reislerin iyi niyet göstermeleri halinde ahaliden bir Almanya ortaya çıkabileceği iddiasındadır.⁴¹⁹

Van vilayetinin ticari yaşamını felç eden diğer bir husus da Ermenilerin 1915 yılına kadar sürekli isyan etmeleri olmuştur. Öyle ki Van bir anarşi üssü haline gelmiş, halk geceleri sokağa çıkamaz duruma getirilmiştir. Bu durum gündüzleri de halkın bağ, bahçe ve tarlasına gitmesine, ziraatını, ticaretini ve hayvancılığını yapmasına engel olacak seviyeye ulaşmıştır.⁴²⁰

4.3.2. Erzurum ve Van'da Ticaretin ve Sanayinin Gelişimi İçin Tedbirler ve Uygulamalar

XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısında modern bir endüstri kurmak isteyen Osmanlı Devleti bunu daha çok ordunun ihtiyacı göz önünde bulundurarak yapmaya çalışmıştır. Nitekim II. Abdülhamid devrinde de Erzurum'da temel sanayi üretimi, askeri (tüfek, tabanca, barut vs.) malzemeye yönelik gerçekleşmiştir. Yetenekli ustalar mevcut olmakla beraber el ürünlerin el emeği olması ürünlerin pahalı hale gelmesine neden olmuştur. Ayrıca el sanatlarına dayalı bu ürünlerde uygulanan çalışma yöntemleri ilkel ve kaba bulanmaktaydı.⁴²¹

Erzurum vilayet merkezinden kılıç, kundak, tüfek, tunçtan döğme soba ve şamdan, bakırdan kap kacak, bez, ehram, bez potin, at eğeri, koşum takımları, kundura ve dericilik gibi el sanatlarına dayalı üretim yapılmakta, kuyumculuk, bakırcılık, terzi, marangoz, oymakçı, tüfekçi, dülgerci, kalaycı ve çulhacı gibi esnaf grupları da faaliyet gerçekleştirmekteydi.⁴²²

Savaş öncesinde Erzurum'un sanayisinin gelişmesi için valilik, Mabeyn Başkıtabeti'ne bir yazı göndermiş, Erzurum'da ekonomik yaşamın gelişmesi için şeker ve yün fabrikaları kurulmasını önermiştir. Sanayi üretiminin revaç bulmadığını belirtilen yazıda halkında teşviklerden yararlanmayarak tembellik ettiği şikayetine bulunulmuştur.⁴²³ Sanayi

⁴¹⁹ Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler, Yayına Haz. Gamze Gayeoğlu, Ankara, 1982, s. 98-99.

⁴²⁰ Çevik, Milli Mücadelede Van, s. 81.

⁴²¹ Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde, s. 164-165.

⁴²² , 1908-1923 Yılları, s. 161.

⁴²³ Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde, s. 167.

üretimnin olmamasının da etkisiyle Birinci Dünya Savaşı başlarken Erzurum vilayetinin kişi başı geliri 78 kuruş, Van'ınki ise 45 kuruş düzeyinde gerçekleşmiştir.⁴²⁴

Zaten Birinci Dünya Savaşı sonunda, Türkiye'nin iç ticaret ve bankacılık yönünden en zayıf bölgeleri İç ve Doğu Anadolu olmuştur. Bu ise birçok sorunun çözümünü zorlaştırmıştır. Bölge ayrıca Osmanlı ve Ziraat Bankalarının kısır olanaklarından zorlukla yararlanabilmiştir.⁴²⁵ Müslüman ahalinin durumu böyleyken Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar, askerlik görevden muaf olmaları avantajının da etkisiyle hem nüfuslarını artırmış hem de ticaretle sanayide ipleri ellerinde tutmuşlardır. Rumlar ihracat amaçlı tarımsal üretimde, Ermeniler serbest mesleklerde, Yahudiler ise ticarete söz sahibi olmuşlardır.⁴²⁶

Hal böyleyken işgalle birlikte gerek Erzurum'un gerekse de Van'ın ticaret hayatı ve sınırlı da olsa el sanatlarına dayanan sanayi alt yapısı yok olma seviyesine inmiştir. Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, 1913 ve 1923 yıllarını baz alarak yaptığı kıyaslama üzerinden Erzurum'un ticari yaşamdaki durumunu anlamak mümkündür. Tanpınar, 1913 yılında gördüğü Erzurum'un çarşı pazarlarının kalabalıklarla dolu, kuyumcularından bakırcılarına, eşrafından ayanına kadar ticari yaşamı canlı olarak tasvir etmiş, İran transit yolu üzerindeki şehrin refah içinde bulunduğunu belirtmiştir. Ancak Tanpınar, şehrin söz konusu durumunun 1923 yılı ile münasebetinin bulunmadığını belirterek ticari tahribata da işaret etmiştir.⁴²⁷ 1918 yılından beş yıl sonra yazılan bu satırlar hiç şüphesiz birçok iyileştirme çabalarına rağmen görülen durumu resmeder niteliktedir. Tanpınar'ın yazdıkları 1918 yılındaki durumu anlatmaktan belki biraz uzak olması ihtimal dahilinde ise de bize bir fikir vermesi bakımından son derece önemlidir.

Bununla beraber işgalin zarar verdiği Erzurum'da ticari ortamın tekrar canlanması, nakit transferinin başlaması için adımlar atılmıştır. Bu kapsamda Erzurum vilayeti Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndermiş, vilayetin ticari hayatı için önem arz eden ve Sivas'ta bulunan Erzurum Osmanlı Bankası şubesinin bir an evvel Erzurum'a gönderilmesini talep etmiştir.⁴²⁸ Bir diğer çaba ise, Erzurumlu tüccarlardan gelmiştir. Tüccarlar ticaretin canlanması için Osmanlı itibari Milli Bankasının bir şubesinin Erzurum'da açılması

⁴²⁴ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 41-42.

⁴²⁵ Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, s. 93.

⁴²⁶ A.g.e, s. 17

⁴²⁷ Tanpınar, Beş Şehir, s. 31

⁴²⁸ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12-39, lef. 6.

hususunda Erzurum tüccarları namına dilekçe vermiştir. Dilekçe üzerine Maliye Nezareti verilen dilekçenin gereğinin yapılmasını bankaya bildirmiş, banka ise imkan olduğu durumda Erzurum'da bir şube açacağını konusunda Maliye Nezareti'ni bilgilendirmiştir.⁴²⁹

Ticari yaşamda yaşanan bu zorluklar dışında başka sorunlar da yaşanmaktaydı. Albayrak gazetesinde yer alan bir haber bu yöndeki sorunlardan birini daha öğrenmemizi sağlamaktadır. Habere göre Dava Vekili Mesut namıyla yayınlanan bir yazıda kendisi gibi ticaretle meşgul ahalinin nakit para transferinde Ziraat Bankası'nı kullanma mecburiyetinde oldukları belirtilmiş, banka müdürünün az silik ve kirli paraları alma konusunda tüccarları mağdur ettiği ifade edilmiştir.⁴³⁰

Ticari yaşamda yaşanan diğer bir sorun ise postaların düzenli olarak vilayete gelmemesidir. 1918 yılı sonlarında başlayan postaların Erzurum'a düzenli gelmemesi yönündeki şikayetler⁴³¹ Fevzi Paşa başkanlığındaki tahkik heyeti tarafından da raporlaştırılmıştır. Fevzi Paşa başkanlığındaki heyetin raporuna göre, Erzurum'a postaların düzenli gelmemesinin bölge ticareti üzerindeki olumsuz etkiler yaptığı, yıpranmış paraların Ziraat Bankası ve Duyun-u Umumiye ile posta ve telgrafça alınmadığı, bunun ise büyük bir buhrana sebebiyet verdiği kaydedilmiştir.⁴³²

Şehirde sanayi faaliyetlerinde çaba sarf eden valilerden biri de Kapancızade Hamit Bey olmuştur. Hamid Bey, Erzurum'u kalkındırmak için Kars'ta Ermenilerin bıraktığı aletleri getirerek bir darüssanayi ve mensucat kurdurmuş, şehit yetimlerini okula, kadınlarını da imalathaneye yerleştirmiştir. Buranın masrafları içinse, şehre ayakbaşı parası koydurmuş, 30.000 liraya yakın bir kaynak elde etmiştir. Hamit Bey ayrıca, belediyenin çalışmalarını karşılamak için Tercan'da petrol kuyusu açtırmaya çabalamış, bu amaçla Sovyetler'den 20 vagon kadar malzeme getirtmiştir.⁴³³

Vilayetin sanayisine bir katkı da Kazım Karabekir'den gelmiştir. Karabekir Paşa'nın kurdurduğu Çocuklar Ordusu sadece kimsesiz çocuklar meselesine değil şehrin sanayisine de katkı sağlamıştır. Nitekim 4. gürbüz alayından oluşan ve eğitim alan bu çocuklar, tesviyeci, demirci, lehimci, kuyumcu sanatlarını ihtiva eden otomobil

⁴²⁹ BOA. DH. İUM. 20-17 / 12004, lef. 2.

⁴³⁰ Albayrak, 26/10/919.

⁴³¹ BOA. DH. İUM. 16-1 / 1-29, lef. 2.

⁴³² Albayrak gazetesi, 25 Eylül 1919

⁴³³ Eken, Bir Milli Mücadele Valisi, s. 246-247.

mektebinde, demiryolu ile ilgili olarak da şimendifer mektebi sayesinde ihtiyaç duyulan sanayi faaliyetlerine insan kaynağı temin edilmiştir.⁴³⁴

Van vilayetinde ise, işgal sonrası ticari yaşam daha kötü bir vaziyet almıştır. Van'ın 21 Mayıs 1915'te terk edilişinden birkaç gün sonra şehir dört gün boyunca yanmış, Ermeni çeteleri tarafından ise ayakta kalan yapılar tahrip edilmiştir. Şehrin Türk kuvvetlerince geri alınması söz konusu olduğunda ise, yeniden imar edilmesi sanatkâr bulunmadığından mümkün olmamıştır.⁴³⁵

1888 ile 1919 yıllarını kıyaslayan Kazım Karabekir, Van'ın durumunu daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Karabekir Paşa, Van'ın harabeye döndüğünü ve bir yangın yeri haline geldiğini belirtmiş, çocukluğunda gördüğü Van'ı “bağları, bahçeleri, suları, gölü velhasıl tabiatın en güzel varlıklarıyla cennet gibi bir yer” olarak tasvir etmiştir.⁴³⁶

Van vilayetine vali olarak atanan Haydar Bey, Kazım Karabekir'in yangın yeri olarak tarif ettiği şehre geldiğinde gerçekten büyük bir enkazla karşılaşmıştır. Bu enkazın kaldırılması için Haydar Bey'i çok zor günler ve bir hayli meşguliyet bekliyordu. Kurtuluşunun ardından Van'da Haydar Bey'in en büyük sorunu iâşe ve barınma sorunu olmuş, ticari yaşamda tam bir normalleşmeyi gerçekleştirmesi mümkün olmamıştır. Ticaretin kalbi olan çarşıda üretimin yok seviyede olması, gerekli temel ihtiyaç maddelerinin bulunmaması pahalılığa neden olmuştur. Öyle ki memura iâşe yardım yapılamadığı için, memur aldığı maaşla çarşıdan ihtiyaçlarını temin etmek istediğinde fiyatların fırladığı gözlemlenmiştir.⁴³⁷

⁴³⁴ Kazım Karabekir, Çocuk Davamız -1, Emre Yay. İstanbul 1995, s. 62.

⁴³⁵ Abulaziz Kardaş, I. Dünya Savaşı Döneminde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)” Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015, s. 183-184

⁴³⁶ Karabekir, İstiklal Harbimiz II, s.797.

⁴³⁷ BOA. DH. ŞFR. 640 / 66, lef. 1.

BÖLÜM V: ERZURUM VE VAN'DA SAĞLIK- EĞİTİM- ULAŞIM FAALİYETLERİYLE YETİM VE KİMSESİZ ÇOCUKLAR MESELESİ

5.1.Sağlık Alında Yapılan Faaliyetler

Savaş yıllarında tifüs, humma-yı racia (dönek ateş), dizanteri ve kolera Erzurum'da en fazla görülen hastalıklar olmuştur. Hatta 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, bu hastalıklardan biri nedeniyle ölmüştü. Bu hastalıklarla mücadele edilebilmesi için Erzurum kaplıcalarından yararlanılmış, 3. Orduda görev yapan Dr. Tevfik (Sağlam) Bey tifüse karşı aşı geliştirmeye çalışmıştır.⁴³⁸

Ancak söz konusu hastalıklar Kafkas Cephesinden Ruslardan kaçan ve mülteci durumuna düşen halkın batıya göç etmesi ile bölge dışına da yayılmıştır. Erzurum doğusundan yetmiş bin kişinin şehir merkezine gelmesi ise şehrin durumunu daha da zorlaştırmıştır. 1915 yılının şubat ayında 10 bin kişiden fazla cesedin sur içindeki mezarlıklara gömülmesi, telef olan hayvanların sağa sola rastgele atılması ve cenazelerin maddi yetersizlikler nedeniyle yine rastgele defnedilmesi, salgın hastalıkları düşmandan daha tehlikeli hale getirmiştir. Cenazeler ise hazineden gelen beş bin lira ile daha derine gömülebilmisti. Bu tedbir sayesinde hastalıkların su kaynaklarına ulaşması ve yayılması engellenmiştir.⁴³⁹

Esasen Erzurum'un sağlık şartlarının savaş sırasında bozulduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Zira 1910 tarihli resmi bir yazıda, Erzurum'un 2.000 metrelik yükseltisinde ve sert ikliminde fennen bulaşıcı hastalıkların yaşamaması lazım geleceğinin düşünülebileceğini ancak durumun tam tersi olduğu belirtiliyordu. Belgede ayrıca Erzurum'da kanalizasyon sisteminin olmadığı, evlerde abdesthane bulunmadığı için halkın sokaklarda ihtiyaç giderdiği ve su yollarının ise bozuk olduğu kaydedilmiştir.⁴⁴⁰

Savaş yılları olması nedeniyle sağlık imkânlarının kullanılmasında birinci öncelik askerlere verilmişse de ihtiyaç duyulan tıbbi malzemelerin temininde ciddi sıkıntı yaşanmaktaydı. Askeri doktorların ihtiyaç duydukları tıbbi malzemeyi mahallerinden tedarik etmeye çalışmaları, elde ettikleri bu malzemelerle de ihtiyaçların imalini

⁴³⁸ Kurt, Kongre Sırasında Erzurum'da Sağlık, s. 752-753.

⁴³⁹ Tekir, Birinci Dünya Savaşında, s. 45-46.

⁴⁴⁰ Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde, s. 46.

gerçekleştirmeleri dış ülkelerden talep miktarını azaltıyordu. ⁴⁴¹ Bu çözümün getirdiği fayda yadsınamaz olmakla birlikte, bunun halkın sağlık imkânlarını olumsuz etkileyeceğini söylemek de kehanet olmayacaktır. Öyle ki ordunun bile pamuk kullanımında tasarruf yapabilmek için ağaç talaşlarından ⁴⁴² yararlandığı bir ortamda halkın pamuklu sargı bezi tedarik etmesi elbette düşünülemezdi.

Vilayat-ı Müstahlasa'da işgaller başladığında yurtlarını terk eden halkın sağlık sorunları için çözüm bulunması daha da önem kazanmıştır. Bu konunun çözümü için de birçok konuda olduğu gibi ordu görevlendirilmiş, bu sayede mülteci durumdaki halkın ihtiyaç duyduğu ilaçlar temin edilebilmiş, yürüyemeyecek durumda olanlar askeri hastanelere yatırılmıştır. Hastalıkların yayılmaması için Temmuz 1916'da "Muhacir Sıhhiye İstasyonları" kurulmuş, 3.Ordununun vazife alanında, Temmuz 1916'dan Şubat 1917'ye kadar 328.051 kişi muayene edilmiştir. Ayrıca 193.141 kişiye kolera, 116.824 kişiye çiçek, 6975 kişiye de tifo aşısı yapılmıştır.⁴⁴³ Yapılan aşılama; ihtiyarlar, çocuk ve kadınlar arasında salgın hastalıkların artmasını bir nebze de olsa azaltmıştır. ⁴⁴⁴

Yine de özellikle tifüs gibi salgın hastalıklar ordu ve sivil halk arasında ciddi bir şekilde yayılarak göçün büyümesine neden olmuştur.⁴⁴⁵ Yetersiz beslenme, izdiham ve yolculuk meşakkati; dirençleri kırmış, salgınların etkisini artırmıştır. Özellikle sıtma, I. Dünya Savaşı ve sonrasında Anadolu'da şiddetle hüküm sürmüştür.

İltica edilen yerlerin hava şartlarına uyum sağlayamama salgınlarda etkili olan diğer bir etken olmuştur. Meselâ, havası ağır ve sıtması meşhur Çarşamba, Terme ve Samsun ile nispeten havası daha iyi olan Ünye ve İnebolu karşılaştırıldığında birinci bölgenin ölüm ve hastalık vakaları daha fazlaydı. Nitekim mülteciler bu sebeple sıtması meşhur olan Samsun şehrine hastalığa kinaye olarak Sarı Samsan adını vermişlerdi. Yine Van, Muş, Bitlis ve Bayezid bölgesinden Diyarbakir'e akın eden mültecilerin de %20'si salgın hastalık sebebiyle vefat etmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Muharrem Uçar, Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 132.

⁴⁴² A.g.e., s. 133.

⁴⁴³ A.g.e., s. 138.

⁴⁴⁴ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s.203.

⁴⁴⁵ Tekir, Birinci Dünya Savaşında, s. 45.

⁴⁴⁶ İpek, Birinci Dünya Savaşında, s. 201.

1918 yılı geldiğinde ordu; işgal edilen Erzurum, Trabzon, Van gibi şehirleri geri almıştı. İşgalden kurtarılan Erzurum'un nüfusu 6000'e düşmüş, kurtarılışından önceki son üç günde on bin kadar ahali Ermenilerce katledilmişti. Savaş öncesinde Erzurum Sıhhiye Müfettişi Şefik Bey'in belirttiğine göre Erzurum vilayetinde belediye tabibi sayısı sadece on iki ⁴⁴⁷ iken, vilayet merkezi olan Erzurum'da ise biri sağlık müdürü diğeri hükümet doktoru olmak üzere sadece 2 doktor görev yapmaktaydı. Hastane olarak merkez eczanesinin bir odası kullanılıyordu.⁴⁴⁸

Erzurum İspir'den mukim Hacı Muvazenzade Halit ise kazasında iki yıldır doktorsuzluk nedeniyle al el sarı ve emzaz-ı saire hastalıklarından muzdarip ahalinin tedavisizlik nedeniyle bir müddet sonra öldüğünü belirtmiştir. Yine kaza müftüsünün de doktorsuzluk ve ilaçsızlık nedeniyle müdahale edilemediğinden bu iki illet nedeniyle vefat ettiğini ifade etmiştir. Halit Bey, kazada frenginin de hükümferma olduğunu ve bir an önce önlem alınması gerektiğini belirterek doktor ihtiyacı için ne gerekiyorsa yapılmasını istemiştir.⁴⁴⁹

Bu eksikliklere rağmen bölgenin ihtiyaç duyduğu doktorların çoğu ordudan karşılanmak zorunda kalmıştır. Erzurum bölgesinde yaygın olan salgına hastalıklarla mücadele içinse Sıhhiye Müfettişi Şefik Bey'e o gün için çok büyük bir meblağ olan 5.000 lira gönderilmiştir.⁴⁵⁰

Albayrak gazetesinin haberine göre Erzurum'da tifüs ve humma gibi hastalıkların olmadığı, ancak askerlikten tekaüde ayrılanlarda yaygın olduğu belirtilmiştir. Sair hastalıklar için ihtiyar heyetlerinden bilgi talep edilmiş olmasına rağmen bu heyetlerin bölgelerindeki ölüm nedenlerini genel olarak "eceli mev'ud" olarak geçıştirdiklerinde sarı hastalıklar hakkında bu şekilde bilgi toplamanın imkansızlığına işaret edilmiştir. Erzurum bölgesinde frengi ve belsoğukluğu hastalıklarının diğ er hastalıkları gölgede bıraktığı belirtilerek bu hastalığa karşı önlem alınmaz, umumi bir muayene başlatılmazsa çok geçmeden neslin kesileceğı endişesi dile getirilmiştir.⁴⁵¹

Erzurum Kongresi de legesi Dr. Cemil (Şencan) Bey 50 yıl sonra anılarında Erzurum'un sağlık durumu için şunları söyleyecektir:

⁴⁴⁷ Kurt, Kongre Sırasında Erzurum'da Sağlık, s.750-751

⁴⁴⁸ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 9.

⁴⁴⁹ Albayrak, 9 Teşrin-isani 1335/ 9 Kasım 1919.

⁴⁵⁰ Kurt, Kongre Sırasında Erzurum'da Sağlık, s. 754

⁴⁵¹ Albayrak, 22 /04 /1919

*“O tarihte Erzurum’un perişan, yoksul, hastalıklı halini tarif çok zordur. Önce bir hükümet doktoru, ile sağlık müdürü, bir de ben olmak üzere sadece üç doktor varken, sonra sağlık müdürü ile ikimiz kaldık.... Sabahtan akşama kadar hasta muayene ederdim.”*⁴⁵²

Kurtarılan vilayetlerden biri olan Van’da ise dönen mültecilerin işeleri yanında sağlık problemleri ile de ilgilenilen öncelikli konuydu. Sıhhiye Nezaretı bu konuyla meşgul olarak Van’a bir Sıhhiye heyeti ve 15 sıhhiye memurunun gönderilmesini düşünüyordu.⁴⁵³ Nitekim Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen bir şıfre telgrafta Van’da halka birtakım yardımlar gönderildiğini belirtiyordu. Ancak nezaret, bu yardımların yeterli gelmediğini vurgulamıştır. Nezaret en büyük ihtiyacın ise bir sıhhiye heyeti olduğunu ve memur ihtiyacının bulunduğunu bildirmiştir.⁴⁵⁴

Ağustos 1918’de Van Sıhhiye Müdüriyeti’ne Hüdavendigar merkez belde tabibi Ali Rıza Bey tayin edildi ⁴⁵⁵ ise de bölgeden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda görevlendirilen Van Sıhhiye Müdürü’nün görev yerine gelmediği belirtilmiştir. Yazıda, çeşitli yerlerden ölüm haberleri geldiğini, insanların mahrumiyet içinde olduğunu ve hastalarını tedavi ettiremediği belirtilerek bu tür şikayetlere son vermek için sıhhiye görevlisi ve tabip ihtiyacının giderilmesine ehemmiyet verilmesi talep edilmiştir.⁴⁵⁶

1919 yılı yaşanan sıkıntıların artarak devam etmesi, savaş sırasında yardımlarıyla halkın acılarını azaltan Hilal-i Ahmer Cemiyetinin bir kez daha harekete geçmesini sağlamıştır. Nitekim 8 Haziran 1919’da Vilayât-ı Şarkıye’ye imdat heyetleri gönderilmesine gelen yardım talepleri üzerine karar verilmiş, imdat heyetleri üç bölgeye gidecek şekilde oluşturulmuştur. Hilâli Ahmer imdat heyetleri bir idare memuru, iki doktor, bir kâtip, iki hastabakıcı ve iki hademedden oluşturulmuş, birçok erzakın yanı sıra bir miktarda kinin ve birçok ilâçla bölgeye doğru yola çıkmıştır.⁴⁵⁷ Albayrak gazeteside Hilali Ahmer’in harp sırasında olduğu gibi harp sonrasında da faaliyetlerine son vermeyip yardıma koşmasına karşı şükran hislerini belirterek bu cemiyetin büyük acılarla belini doğrultamamış bölge ahalisinin yardımına koştuğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁸ Gazetenin 31 Ağustos 1919 tarihli sayısında belirttiğine göre Hilali Ahmer Heyetinin Doktor Lütfi Bey başkanlığında şehre

⁴⁵² Kurt, Kongre Sırasında Erzurum’da Sağlık, s.755

⁴⁵³ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 133.

⁴⁵⁴ BOA. BEO. 4528 / 339530, lef. 2.

⁴⁵⁵ BOA. BEO. 4530 / 339719, lef. 1.

⁴⁵⁶ BOA. DH_ŞFR. 612 /76. lef. 1-2.

⁴⁵⁷ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 158-159.

⁴⁵⁸ Albayrak, 08 /08 /1919.

geldiğini, 12-14 saatleri arasında kadınlara 14-17 saatleri arasında ise erkeklere bakılacağı belirtilmiştir.⁴⁵⁹

Dr. Lütfi (Kırdar) Bey'in başkanlığında faaliyet gösteren Erzurum İmdat Heyeti, Erzurum'da 200 yataklı Erzurum Gureba Hastanesine çalışanların maaşlarını belediye bütçesinden verilmek şartıyla erzak, elbise ve çeşitli ilaçlar vererek hizmete devam etmesini sağlamıştır.⁴⁶⁰ Heyet Bayburt'ta da 12 gün kalmış, yüzün üzerinde hastayı karşılıksız tedavi etmiştir. Ayrıca burada bir eczanenin de kurulmasını sağlamıştır.⁴⁶¹

Doktor Lütfi Bey Erzurum'da Hilali Ahmer adına faaliyette bulunduğu sürece Erzurum ahalisinden hoş muamele görece, Albayrak gazetesi de heyetin Erzurum için yaptıklarının unutulmaz olduğunu, doktorlarının yardımseverlik ve fedakarlıklarının ahalide hürmet tevlid ettiğini belirtecektir.⁴⁶² Teşekkür edenler arasında Yusufeli Belediye Reisi Hasan Hüseyin Bey de vardır. Zira Hasan Hüseyin Bey, bölgelerine Hilali Ahmer Heyetinin gelmesine ihtimal vermemiştir. Ancak bu düşüncenin aksine heyet birçok zorluğa katlanarak bölgelerine kadar geldiğini belirterek heyetin gösterdikleri fedakârlıktan ötürü Sıhhiye Müdürü Şerif ve Doktor Şekip Beylere şükranlarını belirtmiştir.⁴⁶³

Kazım Karabekir Paşa, bölgedeki görev süresi biten Hilali Ahmer Heyetinin gitmesiyle halkta sağlık konusunda olumsuz bir algı oluşmaması için bir dispanser açtırmış ve dahiliye, zührevi hastalıklar uzmanı olmak üzere 3 doktoru burada görevlendirmiştir. Haftada 6 gün görev yapacak bu heyet; öğleden önce 9.30 – 11.30 arasında, öğleden sonra ise 12.30 – 14.30 arasında görev yapacak olup, bir gün tamamen erkeklere bir günse kadınlara hizmet verecek şekilde görev taksimatı yapmıştır.⁴⁶⁴ Kazım Karabekir ayrıca, Erzurum'da kaldığı sürece, şehrin sağlık sorunları ile yakından ilgilenmeye devam etmiş; bu amaçla 100 ebe kursa alınmış ve verilen eğitim sonunda diploma verilmiştir.⁴⁶⁵ Karabekir ayrıca, yetim çocuklardan “Doğunun sıhhiye memuru” ihtiyacını karşılamak üzere bir sıhhiye mektebi de açmıştır. Mezun olan 30 çocuk Erzurum'un çeşitli yerlerine “küçük sıhhiye memuru” sıfatı ile yerleştirilmiştir.⁴⁶⁶

⁴⁵⁹ Albayrak, 31/ 08/ 1919.

⁴⁶⁰ Öğün, Unutulmuş Bir Göç, s. 163-164.

⁴⁶¹ Osmanlı'dan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, s. 131.

⁴⁶² Albayrak, 04/12 / 1919.

⁴⁶³ Albayrak, 23/ 11/ 1919.

⁴⁶⁴ Albayrak, 18/ 01/ 1920.

⁴⁶⁵ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 262.

⁴⁶⁶ İrade-i Milliye, 12/12 /1919.

15. Kolordu bu dönemde halkın sağılığı ile yakından ilgilenmiş, dünyadaki güncel hastalık ve salgınları yakından takip ederek önlemler almıştır. Nitekim Kolordu Sertabibliğı ahaliyi yayılmakta olan İspanyol hastalığına karşı uyarmıştır. Kolordu Sertabibliğı hastalığın hafif ateş, bel ve baş ağrısıyla ve burun nezlesiyle kendisini hissettirdiğini söylemiştir. 2-3 gün içinde geçer gibi görünen hastalığa aldanılmaması ve en az bir hafta dinlenilmesi gerektiğini, soğuktan muhafaza ile çay ve ıhlamur gibi sıcak içeceklerle tedaviye devam etmelerini ve öksürük devam ediyorsa bir doktora görünmelerini istemiştir. Sıcak havalara aldanmadan kış devam ediyor gibi hareket edilmesi ve odalarda soba üzerinde bir tas suyun bulundurulmasının da istendiğı duyuruda hastalığın bulaşıcı olduğı da vurgulanmıştır.⁴⁶⁷

Erzurum vilayeti ise, daha önce bölgede çiçek aşısı yapıldığını ancak aşısı tutmayanların olduğunun belirlendiğini belirterek bu gibilerin ve hiç aşılanmamış çocukların belediye eczanesine getirilerek aşılatılmasını istemiştir.⁴⁶⁸

Erzurum'da resmi kurumların dışında sivil doktorların da çabaları dikkati çekmektedir. Bu kişiler Albayrak gazetesine çeşitli zaman aralıklarıyla ilanlar vererek verdikleri hizmetten halkın haberdar olmasını sağlamışlardır. Bu doktorlardan biri olan Hakkı Cenap adında bir kişi verdiği ilanda her türlü hastalığı tedavi ettiğini ve ameliyat konusunda kendisine başvurulabileceğini ifade etmiş, muayene ve tedavi ücretinin makul olduğunu belirtmiştir. Doktor Hakkı Cenap aynı zamanda Cuma günleri fukaraya ücretsiz baktığını da ilanda ifade etmiştir.⁴⁶⁹ İlginç ilanlardan biri ise Doktor Salih Zeki adında bir göz doktoruna aittir. Salih Zeki Bey, vaktinin yetersizliğine rağmen Erzurum ahalsinin ısrarı üzerine bir muayenehane açtığını gazete ilanı ile duyurmuş, gazete ise Salih Zeki Bey'in Osmanlı Tıp Fakültesinin göz şubesini birincilikle bitirdiğini belirtmiştir.⁴⁷⁰

Van vilayetinin de sağılık alanında yaşadığı sorunlar Erzurum'a benziyordu. Nitekim Dahiliye Nezaretinden Sedarete gönderilen yazıda Van'dan alınan şife telgrafta vilayette birçok insanın telafatından dolayı en büyük ihtiyacının bir sıhhiye heyeti olduğunun bildirildiğı iletilmiştir.⁴⁷¹ İşgal dönemindeki mültecilerin aşılarına dikkat edilirken aynı durum mültecilerin yurtlarına dönerken de gösterilmiştir. Nitekim, Van vilâyetine dönenlerin sağılığını koruma ve salgınları engellemek için, Van'a çevre vilâyetlerden on

⁴⁶⁷ Albayrak, 29/ 03 /1920.

⁴⁶⁸ Albayrak, 07/ 12 /1919.

⁴⁶⁹ Albayrak, 11/ 01 /1920.

⁴⁷⁰ Albayrak, 01/ 02 /1920.

⁴⁷¹ BOA. BEO. 4528/ 339530, lef. 2.

beş sıhhiye memuru ve ilâç gönderilmesi amacıyla gerekli teşebbüslerde bulunulmuş, halkın askerî sağlık teşkilâtından da faydalanabilmesine imkan tanınmıştır.⁴⁷²

Ancak aradan bir yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen Van Sıhhiye Müdürünün gelmediği, çeşitli yerlerden ölüm haberlerinin gelmeye devam ettiği, insanların mahrumiyet içinde hastalarını tedavi ettiremedikleri bildiriliyordu. Van Valisi, bu tür şikayetlere son vermek için sıhhiye görevlisi ve tabip ihtiyacının giderilmesine ehemmiyet verilmesi için bir kez daha Dahiliye Nezaretinden talepte bulunacaktı.⁴⁷³

5.2. Erzurum ve Van'da Eğitim Meselesi ve Darüleytamlar

I. Dünya Harbi veya Milli Mücadele Dönemi bir araştırma söz konusu olduğunda genellikle Ruslar, Ermeniler veya Milli Mücadele döneminde bu bölgedeki teşkilatlanmalar daha çok akla gelmektedir. Ancak dönemin sosyal sorunlarıyla ilgilenen müstakil araştırmalara da önem verilmesi gerekmektedir. Bu sosyal konulardan biri hiç şüphesiz savaş ve işgal sonrası annesiz babasız kalan yetimler meselesidir.⁴⁷⁴ Savaş sonrasında çok fazla yetim bulunduğu Kars, Ardahan, Erzurum, Oltu, Kağızman, Iğdır ve diğer yerleşim bölgelerinden toplanan Müslüman yetim çocuklar, trenle Tiflis'e gönderilmiştir.⁴⁷⁵

Bu durum devletin kendi insanına sahip çıkamaması algısı oluşturduğundan Dahiliye Nezareti meseleyle yakından ilgilenmiş, bu amaçla Sadarete bir yazı göndererek darüleytam masraflarının seferberlik tahsisatından karşılanmasını talep etmiştir.⁴⁷⁶ Sadaret de bu talebe kayıtsız kalmayarak Maarif Nezaretinden Erzurum'da açılması düşünülen Darüleytama izin verildiğini ve harcamalarının seferberlik tahsisatından karşılanacağını belirtmiştir.⁴⁷⁷ Yine 12 Haziran 1918 tarihinde de aynı konuda Dahiliye Nezareti , Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazıda bu çocukların memleketin gelecekları, eğitim ve terbiyeleri için gereken gayretin gösterilmesinin önemli olduğunu vurgulayarak gerekli öğretmen ihtiyacının da Harbiye Nezaretinden karşılayabileceğini belirtmiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷² İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s.203.

⁴⁷³ BOA. DH.ŞFR. 612 / 76, lef. 1-2.

⁴⁷⁴ Nuri Köstüklü, "Savaş ve Ermeni Terörünün Milli Mücadele Yıllarında Erzurum ve Havalisinde Bıraktığı Bir Dram: Yetim Türk Çocukları ve Bunların Eğitimi", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003, s. 31.

⁴⁷⁵ Kıranlar, Savaş Yıllarında, s.71

⁴⁷⁶ BOA. BEO. 4519 / 338920.

⁴⁷⁷ BOA. MF. MKT. 1234 / 107, lef. 3.

⁴⁷⁸ BOA. MF. MKT. 1234 / 107, lef. 4.

Dahiliye Nezareti , Erzurum vilayetine gönderdiği yazıda hastane, mektep, memurin-i fenniyesi ve maaşlarının ve Darüleytam maaşları için iki aylığına 50 milyon kuruşluk bir havalenamede gönderildiğini ve harcamaların bu havalenameden harcanmasını istemiştir.⁴⁷⁹

Savaş nedeniyle yetim kalan çocuklardan biri olan Ali Ayrım, o günlerdeki halini şöyle anlatmıştır: “*Bu günlerde öksüz kalan biz çocuklar, az, çıplak, yalın ayak, lime lime, çul çaput, çuval parçaları ile yarım yamalak giysili, başımız boş, gözlerimiz yaşla dolu, 6-7 yaşlarında ortalıkta kalmış, başımıza buyruk, ekmekten özge bir şey düşünmeyen yaratıklardık.*”⁴⁸⁰

Albayrak gazetesi ise, savaşın sona erdiğini, tahribatın son bulunduğunu ancak her viraneden bir öksüzün acı feryadının yükseldiğini yazıyordu. Gazete, halkın mevcudiyetini kurtulduğunu ancak anne babasız kalan çocukların matemiyile gözlerin yaşarmaya devam ettiğini ifade etmiştir. Bu şehit çocuklarının her Erzurumlunun kalbinde bir yara olduğunu vurgulanan gazete, Erzurum’u “*bir öksüzler harabesi*” ne benzetmiştir.⁴⁸¹

Hükümet de bu konuda boş durmamış, söz konusu çocuklar için, Pasinler ve Bayburt Karakilise kazaları, ve Bayezıt livasında beş Darüleytam yaptırıldığını ve mülteci çocukların buralara yerleştirilmesi için karar aldırıldığını bildirmiştir.⁴⁸²

Erzurum bölgesine gelen Hilali Ahmer İmdat Heyeti ise, kimsesiz kalan çocuklar için çaba içine girmiş, Darüleytamlara elinden geldiğince yardım etmiştir. Heyet Bayburt’ta bir Darüleytam açmış, Darüleytamlara buğday verebilmek için İran sınırları içindeki Maku’ye kadar gitmiştir. Heyet bu amacında başarılı da olarak Maku’dan ucuz bir fiyata buğday temin etmiş, ayrıca Maku serdarından 1200 kilo buğdayı da bedelsiz olarak alabilmiştir.⁴⁸³

Sokakta kalan çocuklar meselesi Vilayat-ı Müstahlasa’nın her yanında görülen büyük bir sorundu. Nitekim Van’da da bu sorun kendini hissettirmiştir. Haydar Bey, anne babasız mülteci çocukların korunması için “Darüleytam” kurulması için vilayetten izin istemiş ve gereken izin 9 Aralık 1918’de verilmiştir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ BOA. DH. UMVM. 163 / 40.

⁴⁸⁰ İrade-i Milliye, 12 Aralık 1919

⁴⁸¹ Albayrak, 11/01/1920

⁴⁸² Tanin, “Kurtarılan Vilayetler Ahalisi”, 23 Ağustos 1918

⁴⁸³ Albayrak, 30 Kasım 1919

⁴⁸⁴ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 136

Erzurum’da ise sokakta kalan çocuklar ve eğitim meselesi ile yakından ilgilenilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, Ermeni idaresine düşen Doğu vilayetlerinin yanmış, yakılmış ve katliamlara maruz kalmış bir halde olduğunu belirterek bu hercümercin için de birçok çocuğun da ana babalarını kaybettiğini, sefil ve perişan halde kaldıklarını ifade etmiştir.⁴⁸⁵ Karabekir, 24 Mayıs 1919’da Erzurum’dayken gördüğü yetim çocukları toplayacak ve bu çocuklarla *“küçük yasımdan beri idealim olan bir çocuklar kasabası kurmak ve burada bakımsız çocuklardan bakımlı bir çocuk ordusu teşkilini fiiliyat sahasına çıkarma”*⁴⁸⁶ gayesi doğrultusunda bir askeri idadi kuracaktır.⁴⁸⁷ Bir talimgaha sahip bu çocuklara daha sonraları Erzincan Eytam Mektebi öğrencileri de katılmıştır.⁴⁸⁸

Kazım Karabekir yaşı 12’den yukarıda 33 Darüleytam mensubu çocukla, çocuk eğitimi meselesine girişmiş, iki kolorduluk sanayi takımını bu çocuklardan oluşturmuştur. Bayburt ve Erzurum’dan toplanan bu çocuklara asker gibi üniforma giydirilip yedirilmiş, spor talimi yaptırılmış, günün yarısında okuma yazma, diğer yarısında ise sanayi şubesine göre çıraklık eğitimi verilmiştir. Karabekir Paşa bu uygulamayı diğer kolordularda da yapabilmek için Harbiye Nezaretine de yazıyla müracaatta bulunmuş, nezaret gerekli izinleri verince de Doğu Anadolu’da toplanan çocuklar Erzurum’a getirtilmiştir.⁴⁸⁹ Kazım Karabekir, annesiz babasız kalan bu çocuklardan zeki olanlar için yatılı bir okul, sanayi öğrencilerinden farklı olarak da 3 sınıflı başka bir okul daha açmıştır.⁴⁹⁰

Kazım Karabekir’in Çocuklar Ordusu ismini verdiği bu oluşum, 4 gürbüz alayından oluşmaktadır. Bunlar, tesviyeci, demirci, lehimci, kuyumcu sanatlarını ihtiva eden otomobil mektebi, ana mektebi, şimendifer mektebi ve askeri idadi mekteplerdir. Sayıları ise bin iki yüz kişiden oluşmaktadır.⁴⁹¹

Karabekir Paşa okullara öğrenci alımında bazı kriterleri göz önünde bulundurmuştur. Erkek çocuklar akrabaları yoksa arkadaşlarından tanıyanlarının tanıklığı ve sünnetli olmaları dikkate alınarak seçilmiştir. Kars’taki Amerikan Yetimhanesinden bu yolla 100 kadar çocuk kurtarılmıştır. Yetim kız çocukları ise, hali vakti yerinde olanlara ya da çocuksuz ailelere Kolorduya kayıtlı ve Köy Muhtarlığı defterine yazılmak kaydı ile

⁴⁸⁵ Kazım Karabekir, Çocuk Davamız, C.I, Emre Yay. İstanbul 1995, s. 15-16.

⁴⁸⁶ A.g.e., s. 10

⁴⁸⁷ Kıranlar, Savaş Yıllarında, s. 225

⁴⁸⁸ Albayrak, 7 Haziran 1920 .

⁴⁸⁹ Karabekir, Çocuk Davamız .I, s. 18.

⁴⁹⁰ A.g.e., s. 18-19.

⁴⁹¹ A.g.e., s. 62.

evlatlık olarak verilmiştir. Bir olumsuzluğa karşı da durumları yılda iki kez ordu tarafından izlenmiştir.⁴⁹²

Kazım Karabekir yetimlere sahip çıkmak ve onları değerlendirmek için giriştiği çabalardan halkın da haberdar olmasına dikkat etmiştir. Bu amaçla açılan iki okulda eşraf, Müdafaa-i Hukuk heyeti ve ahalinin katılımıyla bir teftiş merasimini düzenlemiştir. Teftiş sonrası irfan hayatı perişan ülkenin durumuyla tezat oluşturan bir manzarayla karşılaşan heyet, okullarda kunduracılık, marangozluk, seracılık konularında verilen eğitim hakkında malumat almış, 330 sanatkar elin gelecekte memleketin refahına sağlayacağı katkıdan ümitvar olmuştur.⁴⁹³ Darüleytam binasının adı bu faaliyetler nedeniyle “iş yurdu”na çıkacaktı.⁴⁹⁴ El sanatı eğitimi alan öğrencilerden her köye ikişer öğrenci vererek memleketin her yerinde aynı duygu, düşünce ve terbiyeye sahip nüveler oluşturmak Kazım Karabekir Paşanın temel amacı olmuştur.⁴⁹⁵

Ordunun imkânlarıyla açılan mekteplerde eğitim gören öğrencilere Ağustos ayı başında Tortum’a kadar yapılacak seyahat düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu sayede öğrencilere teorik eğitimden ziyade bedeni eğitim, coğrafya, maden ve ziraat hakkında uygulamalı derslerin verilmesi amaçlanmıştır.⁴⁹⁶ Bu okullardan yetişen gençler ayrıca Erzurum dışına da seyahatlere gönderilmiş, oralarda gördüklerini not alarak yaşadıklarını mektupla Kazım Karabekir’e bildirmişlerdir. Yaşar Naci isimindeki öğrencilerden biri, 1920 yılının sonlarına doğru çıktığı seyahatte gördüğü Trabzon ve Erzurum’u fiyatlar yönüyle mukayese etmiş, Erzurum’da 5 kuruşa aldığı kalemi Trabzon’da yüz paraya aldığını ifade ederek bu farkın kağıt arabalarının ağır ücretlerinden kaynaklandığını not etmiştir.⁴⁹⁷

Erzurum’daki Gürbüz mekteplerinin imtiyazlı durumunu gören Kürt aşiret ağa ve beyleri ise, çocukları bu okullara kaydettirmiştir. General Harbord ve İngiliz temsilci Rawlinson Erzurum’da bulundukları dönemde bu okulları takdir etmiş ve beğendiklerini ifade etmişlerdir.⁴⁹⁸

İrade-i Milliye gazetesi de okullarda verilen eğitime kayıtsız kalmayarak Bulgar ve Yunanlıların milli terbiye ve askeri eğitimle kendi kimliklerini inşa ettiklerini hatırlatmış,

⁴⁹² Köstüklü, Savaş ve Ermeni, s. 32-33.

⁴⁹³ Albayrak, 11 Ocak 1920

⁴⁹⁴ Kıranlar, Savas Yıllarında, s. 243.

⁴⁹⁵ Karabekir, Çocuk Davamız, C.I, s. 18

⁴⁹⁶ Albayrak, 05/ 07/ 1920.

⁴⁹⁷ Karabekir, Çocuk Davamız, C.I, s. 135.

⁴⁹⁸ Selvi, Milli Mücadele’de Erzurum, s. 268.

buna benzer bir girişimin bu kez Erzurum'da gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Haberde, 1 Mayıs 1920'de Erzurum'da çocuklar ordusunun oluşturulduğu, dört gürbüz mektebinden oluşan bu ordunun askeri talim yaptıkları, yatılı mektebinin ilmi eğitim verdiği, Erzurum çocuklarının bu okullara büyük ilgi duyduğu vurgulanarak, çocuklar ordusunun oluşumu ve faaliyetlerinden büyük memnuniyet duyulduğu ifade edilmiştir.⁴⁹⁹

Erzurum'da Kazım Karabekir'in yetim çocukları üzerinden yürüttüğü eğitim faaliyetlerini şu başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar;

1-İhtiyaç duyulan teknik ve mesleki alanlarda açılmıştır.

2-Verilecek eğitimin niteliği ne olursa olsun öğrencilerin mili ve ahlaki değerlerle mücehhez olmasını sağlamıştır.

3-Beden-Ruh ve fikir terbiyesini birlikte sağlamaya çalışmıştır.

4-Çocukların iş ve aş sahibi olması ve geçmişin acılarını unutturarak yüzlerinin gülmensin sağlanması.⁵⁰⁰

Kazım Karabekir bunlar dışında orta ve lise tahsili almış işsiz gençler içinde sıhhiye, dişçi, veteriner, küçük memur okulları açtırmıştır. Böylece merkez dışındaki sağlık sorunlarına karşı da çareler üretmeye çalışmıştır.⁵⁰¹ Nitekim 15. Kolordu Baştabipliği dişçi yetiştirmek için 4 öğrenci alınacağını duyurmuştur. Öğrencilerin bir idadi bitirmiş ya da o seviyede eğitim almış, 14 yaşından küçük 17 yaşından büyük olma özelliklerine sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Hastanede çıraklık eğitimi alacak bu çocukların hastane mevzuatına tabi olacakları, gayri nizam hareket görülürse harcamaları babalarından tahsil edilerek ilişkilerinin kesileceği ifade edilmiştir. Öğrenciler tamamlanan eğitim sonunda küçük zabıt rütbesine haiz olarak istihdam edileceklerdir.⁵⁰²

Erzurum'un eğitim meselesine çareler arayan Maarif Nezareti de vilayetin eğitim yapılanmasını düzenlemek için Haziran 1918'de Cevat Dursunoğlu'nu bu göreve atamak istemiş ve askerlik görevinde olan Dursunoğlu'nu Erzurum Darülmuallimin Müdürlüğüne atamak için Harbiye Nezaretine başvurmuştur. Ancak 1919 sonrasındaki Mondros Mütarekesi ve Ermeni iddiaları nedeniyle Maarif Nezareti bu isteğinden vazgeçmiştir. Dursunoğlu'nun söz konusu göreve kendisi talepte bulununca da Maarif

⁴⁹⁹ İrade-i Milliye, 13/ 05/ 1920.

⁵⁰⁰ Köstüklü, Savaş ve Ermeni, s. 51-52.

⁵⁰¹ Karabekir, Çocuk Davamız, .I, s. 65.

⁵⁰² Albayrak, 14/ 06 /1920.

Nezareti bu isteği kabul etmemiş, Erzurum'un hudutlar dahilinde kalıp kalmayacağı henüz belli olmadığını gerekçe göstererek ona İstanbul Sultanisinde bir muallimlik verebileceğini belirtmiştir.⁵⁰³

Erzurum Maarif Müdürlüğünün dönemin şartları gereği pek bir faaliyeti söz konusu olamamışsa da Yoncalık Mahallesinde Edep İnas Mektebinin açılması konusunda çaba göstermiş ve ana sınıfına öğrenci alınacağını duyurmuştur.⁵⁰⁴ 15. Kolordu Komutanlığı Erzurum'da tertip edilen Ağaç Bayramında öğrencilerin gösterdiği intizamı takdir ederken söz konusu İnas Mektebi öğrencilerinin çabukluğunun her takdirin fevkinde olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁵

Erzurum'da sivillerin eğitim faaliyetlerine de rastlanmıştır. Erzurum'da Kemani Cemal Bey'in de bulunduğu üç genç bir musiki derneği kurmuş ve beklenenin üstünde bir katılımı derneğin açılışını gerçekleştirmişlerdir. Gençlerin musiki hakkındaki konuşmaları ardından alaturka, alafranga müzik fasılları Erzurum'un ruhi terbiyesinde önemli bir tesir icra ettiği Albayrak gazetesince belirtilmiştir.⁵⁰⁶ Yine Albayrak gazetesindeki "Çocuklarınızı Cahil Bırakmak İstemez İseniz" başlığıyla yayınlanan ilanda bir kadın öğretmen tarafından erkek ve kız öğrencilere Almanca, Rusça ve Fransızca dil dersi verilebileceği belirtilmiştir.⁵⁰⁷

Eğitim faaliyetlerini destekleyen ve Erzurum vilayetinin eğitim seviyesini artıracak faaliyetlerde söz konusudur. Bunlardan biri Kazım Karabekir'in yaşananların gelecekte anılması ve anlaşılması amacıyla açtığı "ibret evi" dir. Millet bahçesi gazinosu olarak belirlenen yerde Ermenilerin vahşetleri, Erzurum'un kurtarılışı gibi çeşitli tiyatro gösterileri ile öğrencilerin tesirli konuşmaları eşliğinde halkın matemli havadan biraz uzaklaşarak geleceğe biraz daha umutlu bakmaları sağlanmak istenmişti.⁵⁰⁸ Burada çeşitli müzik ve beden terbiyesi hareketleri yanı sıra ordu mensupları ve halka ilimi, tarihi, sosyal, konferanslar da tertip edilecekti. Başlangıçta ücretsiz olan tiyatroya rağbetin artması küçük bir ücretin konulmasına bile neden olmuştu. Karabekir, Tiyatro yerine ibret evi ismini tercih etmesini de açıklamıştır. Karabekir'e göre tiyatro isminin Doğu halkı üzerine çok kötü sahneleri hatırlattığını ve tiksinnmeye yol açtığını, İstiklal Savaşı gibi

⁵⁰³ Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, s. 15-16.

⁵⁰⁴ Albayrak, 28/ 12/ 1919.

⁵⁰⁵ Albayrak, 22/ 04/ 1920.

⁵⁰⁶ Albayrak, 15/ 02/ 1920.

⁵⁰⁷ Albayrak, 25/ 09/ 1919.

⁵⁰⁸ Albayrak, 29/ 01/ 1920.

nazik bir zamanda tiyatro adı ile bir iş yapmanın hoş görülmeceğini belirtmiştir.⁵⁰⁹ Kazım Karabekir İbret Yeri'ni ile ilgili oluşacak olumsuz algıyı kırabilmek için din alimlerinden destek de almaya çalışmıştır.⁵¹⁰

Erzurum vilayetinde halkın eğitimi kapsamında bir diğer faaliyeti ise Albayrak gazetesinde Mithat Beyin yazısından öğrenmekteyiz. Mithat Bey yazısında “Bir Milletın Tarihini Yaşatan En Önemli Amil Müzedir” başlıklı haberde “*Mazi tarihte okunur, müzelerde temaşa edilir. Müzesiz bir millet hatırat-ı maziyesi silinmiş, müstakbel hayata teşhizatı tecerrüd etmiş bir cesedi müteharriktir*” diyerek Erzurum’da bir müze açılması fikrini ileri sürmüştür. Mithat Bey, Çifte Minareli Medresenin tahliye edilmesi amacıyla Kazım Karabekir Paşa’dan izin istediğini, O’nun da bu izni verdiğini belirtmiştir.⁵¹¹

5.3.Yol ve Nakil Vasıtaları

Anadolu toprakları tarih boyunca kıtalararası ticaret, eşya ve yolcu ulaşımını sağlamış Avrupa’dan Hindistan’a köprü vazifesi görmüştür. Anadolu’daki yolların yapımında ise asker etkili rol oynamış, ana amaç sınır boylarına bir an önce ulaşmak olmuştur.⁵¹² Doğu Anadolu’nun dağ yığınlarının yönü, güney ve kuzeyi doğal bir yol güzergahı haline getirmiştir. Dağ yığınları aynı zamanda, Anadolu’nun içlerine varılmasını sağlayan farklı yol geçitlerinin oluşmasına da etki etmiştir.⁵¹³ Bu yol geçitleri;

Erzurum – Aşkale – Bayburt – Gümüşhane – Trabzon

Aşkale – Erzincan- Sivas ve batıya devamı

Erzurum- Sarıkamış- Kars- Gümrü- Tiflis

Erzurum- Karaköse- Doğubayazıt- Tahran şoseleridir.⁵¹⁴

Erzurum, Kafkasya’yı Anadolu’ya bağlayıp Yakındoğu’yu Karadeniz’e ulaştıran ve coğrafyanın doğal yapısından kaynaklı yolları önemli bir merkezdir.⁵¹⁵ Ancak Erzurum’a

⁵⁰⁹ Karabekir, Çocuk Davamız .I, s. 40-41.

⁵¹⁰ A.g.e., s. 41.

⁵¹¹ Albayrak, 12/ 02/ 1920.

⁵¹² Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, s. 82-83.

⁵¹³ Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi, s. 7.

⁵¹⁴ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt , s. 39.

⁵¹⁵ Eken, Bir Milli Mücadele Valisi, s. 187.

bağlanan bu yollar içinde en önemlisi Trabzon yolu olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti 1845 yılında Trabzon-Erzurum yolunun genişletilmesi için girişimde bulunmuş ancak sonuç alamamıştır.⁵¹⁶ Sonrasında da birçok raporda yol yetersizliğinin bölgeye olan etkileri üzerine tespitler yapılmıştır. Nitekim 1877 yılında Nusret isminde müfettiş olduğu anlaşılan bir şahıs Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı raporda yolların bozukluğuna işaret ederek bu nedenle IV. Ordunun yaklaşık 32.000 mevcudunun kullanışsız bir durumda bulunduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁷ Benzer bir rapor; 1913 yılında Erzurum Valisi Mehmet Emin Bey tarafından hazırlanmış, ulaşım yetersizliğinin fiyatları etkilediği belirtilmiştir. Raporda Mehmet Emin Bey ilginç teklifte bulunmuş, yoldan kaynaklı sorunların çözümü için herkesin önerdiği Trabzon Erzurum yolu yerine kışın da işleyebilecek Erzurum Rize üzerinden bir yol yapılması fikrini ileri sürmüştür.⁵¹⁸

Bununla beraber yeni yol yapımı ve yol genişletme konusunda yapılan bu teklifler sadece askeri nedenlere dayanmamıştır. 1847 yılı fiyatlarına göre Erzurum'dan Trabzon'a buğday nakletmek istendiğinde 16.3 kiloluk (1 pund) buğday için 11 kuruş nakliye ücreti ödenmek zorundaydı. Dolayısıyla çiftçiler, ürün fazlası yetiştirmeye gerek duymuyorlardı.⁵¹⁹ Bunun yanında yol sorunu yardım faaliyetlerini de etkilemekteydi. Öyle ki Amerikan yardım heyetinin Erzurum'a göndermeyi planladığı erzakın taşıma masrafı 240 bin lirayı bulması üzerine Amerikanlar bu parayı vermeyeceklerini belirtmişlerdir.⁵²⁰

I. Dünya Savaşı öncesinde Doğu Anadolu Bölgesi yol bağlantısı nedeniyle ihracat bakımından o kadar zayıftı ki sahil şehirler ve köyleri müstesna olmak üzere iç kesimlerde kalan yerler medeniyetin bütün nimetlerinden mahrumdur. Bunun bir sonucu olarak savaş yıllarında zahire ve erzak kıtlığından ziyade mevcut erzakın ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırılmasında sorun yaşanmıştır.⁵²¹ Ulaşım yollarının yetersizliği öyle bir düzeydeydi ki herkesin aklında Trabzon Erzurum yolu vardı. İstanbul'dan Sivas'a veya Erzurum'a kara yoluyla gitmek kimsenin aklına gelmiyordu.⁵²² Nitekim Sivas'tan Erzurum'a doğru I. Dünya Savaşı için yola çıkan Şevket Süreyya Aydemir de şose olarak ifade edilen

⁵¹⁶ Musa Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 202.

⁵¹⁷ Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde, s. 142.

⁵¹⁸ Öncü, 1908-1923 Yılları, s. 261-264 ve 269.

⁵¹⁹ Ögün, Kafkas Cephesinin, s. 10.

⁵²⁰ Ayışığı, Kurtuluş Savaşı, s.149.

⁵²¹ Ögün, Kafkas Cephesinin, s. 8 ve 17.

⁵²² A.g.e., s. 131.

yolları ortaçağ kervan yollarına benzetmiş, Anadolu’da özlem duyulan en önemli hususun yol olduğu tespitini yapmıştır.⁵²³ Kısacası bu şartlar altında Zonguldak’ın kömürünü Konya’ya , Ege’nin zeytinini Doğu Cephesine nakletmek mümkün olmamıştır.⁵²⁴ Yine mevcut yolların durumuna başka bir açıdan bakan ve savaş yıllarında asker olarak bölgeye giden Vasfi Şensözen de harp okulu yıllarında kendilerine doğu illerinin yapışkan çamuruna karşı idman yaptırıldığını ve kendisinin de bu yapışkan çamurun varlığına Erzurum ileri hareketinde şahit olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁵ Ruslar ise, Tiflis’ten Gümrü’ye giden demiryolunu Sarıkamış’a kadar uzattıkları demiryolu sayesinde bu sorunları yaşamamıştır.⁵²⁶ Bunla yetinmeyen Ruslar, işgal sonrası Erzurum’a kadar dekovil hattı ve otomobil yolu inşa etmiştir.⁵²⁷ Oysa Osmanlı Devleti’nin Doğu Anadolu’da demiryolu ulaşımı mevcut değildi. Bu nedenle son demiryolu hattından Erzurum’a kadar olan kuşuçuşu 1100 kilometrenin yürünerek gidilmesi gerekmiştir. Ayrıca yol ve köprülerinin motorlu araç taşımacılığına uygunsuzluğundan kamyon gibi araçlar da taşımacılıkta kullanılamamıştır.⁵²⁸

Savaş bitip de sıra Erzurum’un kurtarılmasına geldiğinde ulaşım problemi yine kendini hissettirmiştir. Erzincan’dan 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta; ahalinin daha önce Rusya’nın Kafkasya’dan Dekovil hattıyla ve vapurla getirdiği yiyeceklerle geçindiğini belirtmiş, Rus esareti altında iâşe endişesi çekmeyen ahalinin kendi idareleri altında ise bu tehlikeyle karşı karşıya kalacaklarını ifade etmiştir. Paşa bu olumsuzluklara karşı iâşenin Rusya’dan satın alınarak iâşeyi getirtmek için 100 adet otomobilin İstanbul’dan gönderilmesini talep etmiştir.⁵²⁹ Benzer bir problemi yaşayan Ali İhsan Sabis Paşa ise Van’ın alınması görevini yolların karlı kaplı olması, nakliyenin çoğunlukla arabalı yapılması mecburiyeti nedeniyle yerine getiremediğini ifade etmiştir.⁵³⁰

Buraya kadar ifade ettiğimiz ulaşım da yol yetersizliğini özetleyecek en iyi ifadeler yine bu dönemde yaşayan Şevket Süreyya Aydemir tarafından yapılmıştır. Aydemir,

⁵²³ Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, s. 83.

⁵²⁴ Aydemir, Makedonya’dan Orta Asya’ya, s. 34.

⁵²⁵ Şensözen, I.Dünya Savaşı Yılları, s. 131.

⁵²⁶ Kaya, I. Dünya Savaşında Erzurum, s. 24.

⁵²⁷ Cezmi Eraslan, “Türkiye’nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XIII, Temmuz 1997, Sayı: 38, s. 626.

⁵²⁸ Aydemir, Makedonya’dan Orta Asya’ya, s. 33.

⁵²⁹ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12-11, lef. 2-3.

⁵³⁰ Sabis, Birinci Dünya Harbi, s. 195-196.

mekteplerde ve şiiirlerde okudukları Anadolu ile gördükleri Anadolu arasında farka dikkat çekmiş, Anadolu'yu dünya kabuğunun adeta ölmüş bir parçasına benzetmiştir.⁵³¹ Aydemir, yaşadığı hayal kırıklığını kendi neslinin yaşadığı hayal kırıklıkları içinde en baş döndüreni olarak nitelemiştir.⁵³² Kısacası yol ağları açısından Osmanlı İmparatorluğu, aksamı arasında bağlantısı olmayan ya da kopmuş, bütünlüğü olmayan bir ülke hali almış. Zonguldak'ın kömürünü Konya'ya, Ege'nin zeytinini Doğu bölgelerine nakletmekten aciz hale gelmiştir.⁵³³

Vilayat-ı Müstahlasa'da ulaşımında yaşanan diğer bir sorun da nakil vasıtaları sorunuydu. Bu sorun sadece ulaşımı felç etmemiş, aynı zamanda tarımsal üretimi de baltalamıştır. Özellikle savaş yıllarında ordu için taşıma işi hayati önemde olduğundan halkın elindeki yük taşıyabilecek hayvanların da alınması ve ulaşım vasıtalarının münhasır kalması zirai üretimin azlığında önemli rol oynamıştı.⁵³⁴

Bu olumsuz durum karşısında Ziraat ve Ticaret Nazırlığı, Vilayat-ı Müstahlasa ahalisinin ziraat ve nakliyatı kullandığı hayvanların askerî amaçlarla alıkonarak kullanılmasına devam edilmesini durumunda ahalinin gelecek senenin iaşesini temin edemeyerek aç kalacağı konusunda uyarıda bulunmuştur.⁵³⁵ Hükümet ise soruna çare olarak masrafları fevkalade tahsisattan karşılanacak az tamir gerektiren taşıma amaçlı 100, binek amaçlı ise 20 otomobilin Harbiye Nezareti için hazırlanacağını bildirmiştir.⁵³⁶

Hükümetin nakil vasıtası sorunun çözümü için kanuni tedbirler almasına rağmen sahada işlerin kanun gerektirdiği gibi yürüdüğünü söylemek mümkün değildir. Bu da yerel yöneticilerin başka arayışlara itmiştir. Yerel yöneticilerin bulduğu çözüm ise, yardım malzemelerinin mevcut yerlerinde satılarak parasının transferi şeklinde düşünülmüştür. Bu kapsamda Erzurum Vali Vekili Hurşid Bey, Amasya ve Tokat livalarından zahire naklinde imkan bulunmadığını belirterek söz konusu livalardaki zahirenin satılarak bedelinin Erzurum'a gönderilmesini Dahiliye Nezaretinden istemiş ve bu bedelle Diyarbakır, Elazığ ve Trabzon'dan Erzurum vilayeti ihtiyacı için gönderilen zahirenin karşılığını ödemeyi istemiştir.⁵³⁷ Bu isteği yerinde bulan Dahiliye Nezareti Amasya ve Tokat vilayetlerinde Erzurum vilayetinin ihtiyacı olan zahirenin nakil vasıtası yetersizliği

⁵³¹ Aydemir, Suyu Arayan Adam, s. 75.

⁵³² A.g.e. s. 65.

⁵³³ , Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 34.

⁵³⁴ Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya, s. 31.

⁵³⁵ BOA. BEO 4537/ 340221, lef. 1.

⁵³⁶ İkdâm, "Vilayati Mustahlasa Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname", 14/ 10/ 1919

⁵³⁷ BOA. DH. İUM. 20-2/2-49, lef. 94.

nedeniyle gönderilememesinden dolayı söz konusu zahirenin satılarak esmanının Erzurum'a irsalini istemiştir.⁵³⁸ Yine nezaret Sadarete gönderdiği yazıda Kars ambarlarından erzak, malzeme ve manifaturanın, nakli mümkün değilse Sarıkamış'a kadar trenle getirilerek orada satılarak elde edilen külli miktarın gönderilmesinin istendiğini bildirmiştir.⁵³⁹ Nezaret bazense nakil vasıtası sorunu iaşenin bölgelerine göç eden mültecilere elden vererek çözmeyi denemiştir. Nitekim Van'a bağlı Zibar ve İmadiye kazalarında 100 bin kilo zahirenin vasıtasızlık yüzünden nakledilemediğinden bu zahirenin bölgedeki Van mültecilerine verilerek muntazaman sevk edilmelerinin Musul vilayetine bildirilmiştir.⁵⁴⁰

Elbette bu nakil vasıtası problemlerini sadece Birinci Dünya Savaşı ve sonrası ortam şartlarına bağlamak doğru değildir. Nakil vasıtası problemi 1909 yılında Erzurum Valisi Celal Bey'in raporlarında yer alan ve bölgenin ithalat ve ihracatını etkileyen temel bir sorun olduğunu belirtmek gerekir.⁵⁴¹

5.4. Posta ve Telgraf Haberleşmeleri

Osmanlı Ülkesi'nde Posta Nezâreti, 1840 yılında kurulmuş, 1841 ve 1842 yıllarında ise Erzurum, Trabzon gibi şehirlerde posta müdürleri işbaşı yapmıştır. II. Abdülhamit Dönemi'nde yaklaşık 30.000 kilometreye ulaşan telgraf hatları, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce 50.000 km'yi bulmuştur. 1885-1910 yılları arasında, posta gelirleri 13 milyon kuruştan 34 milyona, 25 milyon kuruş olan telgraf gelirleri ise 48 milyona yükselmesi haberleşmede yaşanan gelişmenin sonuçları olmuştur.

Erzurum vilayetinde ise, 1904'te yılında Posta Baş Müdürlüğü 386.175 resmi gönderi, taahhütlü olarak 19.986 ve taahhütsüz (adi) olarak da 168.697 posta gönderisi (mürselat) gerçekleştirmiştir. Vilayetteki telgraf haberleşmesi, 1.437 km'lik mesafedeki 18.349 adet ahşap direk üzerinden gerçekleşiyordu. 1906'da Van-Bitlis ve Erzurum haberleşmesinin hızlandırılması için iki telli telgraf hattı çekilmesi bunun da askerin sevk edildiği mevkilere paralel olması kararlaştırılmıştı.⁵⁴²

Vital Cuinet 19. yüzyıl sonuna doğru bölgenin Telgraf hatları ile ilgili olarak 26 istasyonun olduğunu, üç istasyonun uluslararası, geriye kalan 23'ünün ise yurt içi servisi

⁵³⁸ BOA. DH. ŞFR. 101 / 19-23.

⁵³⁹ BOA. DH. İUM. 20-20 / 13-37, lef. 2.

⁵⁴⁰ BOA. DH. İUM-EK. 111-8, lef. 2.

⁵⁴¹ Öncü, 1908-1923 Yılları, s. 49-65.

⁵⁴² Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde, s. 151-154.

için olduğunu kaydetmiştir. 26 istasyondan 8 tanesi Van, 12 tanesi Erzurum, 5 tanesi Bitlis ve 1 tanesi de İran'dadır.⁵⁴³

Savaş ve işgal yılları sonrasında bile bölgedeki telgraf hatlarının oldukça sağlam bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Van'ın kurtarılışının sonrasında Van Valisi Haydar Bey'in, Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta yer alan "Her tarafa telgraf merkezi bulunduğundan makine başında bizzat idare edeceğim." ifadesinden anlamak mümkündür.⁵⁴⁴

II. Abdülhamid dönemi Erzurum'una haberleşme açısından bakıldığında ise, ihtiyaca cevap verir düzeyde, telgraf iletişiminin idari ve askeri yapıyı kapsadığı, günün şartlarını takip eder bir yapıda olduğu görülmektedir.⁵⁴⁵ Zaten 1914 Ağustosun'da seferberlik ilan edildiğinde Trabzon'dan İran'a uzanan bölgedeki eğri büğrü direklerle çekilmiş ve bir çok yerden de kopuk bu telgraf hatları dışında bölgede zirai, ticari ve sınai açıdan dışı dokunur hiçbir şey yoktur.⁵⁴⁶

Belgelerden anlaşıldığına göre Van'ın telgraf hatları konusunda yaşadığı sorunlar Erzurum'a nispeten daha azdır. Nitekim gerek Van Valisi Haydar Bey'in her taraftaki telgraf hatlarına dayanarak makine başından idare etme yönündeki iradesi gerekse de Van ve Bitlis'e gönderilen telgraf ve posta işlerinin aksamaması konusundaki Dahiliye Nezaretinin yazısına illerde telgraf konusunda herhangi bir aksamanın olmadığına bildirilmesi düşüncemizi desteklemektedir.⁵⁴⁷ Ancak Erzurum için benzer bir durum olmadığını söylemek mümkün değildir. Zira Albayrak gazetesinin 27 Kasım 1919 tarihli sayısında kar yağışının daha önce görülmediğini ve telgraf direklerini kırmaya yettiği ifade edilmiştir. Gazete Aşkale'ye kadar en az 30 yerde telgraf hattının kopmasının durumun anlaşılması için yeterli bir bilgi olduğunu da ifade etmiştir.⁵⁴⁸

Vilayat-ı Müstahlasa'nın haberleşmesinde yaşanan diğer bir sorun da posta meselesi idi. Zira postaların zamanında ulaşmaması haberleşme ve gerekli nakit ihtiyacını olumsuz yönde etkiliyordu. Erzurum'un posta ağı yol ağı gibi Trabzon'a bağlıydı. 1849 yılı

⁵⁴³ İsmail Mangaltepe, XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 74-75.

⁵⁴⁴ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 134.

⁵⁴⁵ Karataş, Sultan II. Abdülhamid Döneminde, s.154

⁵⁴⁶ Ögün, Kafkas Cephesinin, s. 11.

⁵⁴⁷ BOA. DH. İUM 16-1 / 1-27, lef. 4.

⁵⁴⁸ Albayrak, 27/ 11/ 1919.

şartlarına göre Trabzon-Erzurum arası posta ulaşımı için 54 saatlik bir zaman gerekmektedir.⁵⁴⁹

Osmanlı hükümetinin Vilayat-ı Müstahlasa'nın sorunlarını belirlemek amacıyla Fevzi Paşa başkanlığında Erzurum'a gelen tahkik heyeti, postaların düzenli gelmediğini, bunun bölge ahalisi ve ticareti üzerindeki olumsuz etkilerinin olduğunu tespit ederek raporlaştırmıştır.⁵⁵⁰ Nitekim 1919 Kasım ayına ait Albayrak gazetesi de yoğun kar yağışı nedeniyle şehrin iki günden ajans ve posta alamadığını, mahsur halde bulunduğunu haberleştirmiştir.⁵⁵¹ Posta o günün şartlarında halkın dış dünyayla bağlantısını da temsil ettiğinden bu konuda yaşanan gecikmeler halkın yaşamını ve ruh halini doğrudan etkilemiştir.⁵⁵² Ayrıca halkın ve özellikle de ticaret erbabının postaları alamaması insanların dünyadan bihaber yaşamalarına neden olmuştur.⁵⁵³ O günlerde Erzurum'da henüz bir matbaanın olmaması ise vilayet ahalisinin bilgi açlığını çekilmez hale getirmiştir.⁵⁵⁴

Posta ulaşımı sorunu ilerleyen aylarda da devam ettiğinden Albayrak gazetesi sorunu tekrar dile getirmiştir. Aralık 1919 tarihli Albayrak gazetesinde "Artık Postalardan İllallah" başlığıyla yayınlanan yazıda hükümetinin havale, paket, kıymet-i mukaddereli mektup muamelatının durdurulduğunu, bunun harpten dolayı perişan olan vilayet tüccarları için harp kadar tahrip edici sonuçlar doğurduğu belirtilmiştir. Gazete bu tutumun hükümetçilik ruhuyla telif edilemeyeceği vurgulanmıştır.⁵⁵⁵ Ocak ayında ise bu kez Erzurum'a gelmesi gereken postaların Bayburt'ta birikmesi nedeniyle gecikme yaşandığını belirten Albayrak gazetesi.⁵⁵⁶ Halkın şehre posta gelmesini Zümrüdü Anka'nın Erzurum'a gelmesiyle eş tuttuğunu ifade etmiştir. Gazete daha önce yaptığı gibi bu sorunun iktisadi ve sosyal olarak olumsuz neticelerini belirterek yetkililere durumun şikayet edildiğini belirtmiştir.⁵⁵⁷

Belirtmek gerekir ki sorunun temelinde sadece insan faktörü yoktur. Kış şartlarının ağır olması da posta ulaşımını doğrudan etkilemiştir. Bu etki hükümetin posta meselesine

⁵⁴⁹ Çadircı, Tanzimat Döneminde, s. 296.

⁵⁵⁰ Albayrak, 25/ 09/ 1919

⁵⁵¹ Albayrak, 27/ 11/ 1919.

⁵⁵² BOA. DH. İUM. 16-1 / 1-29, lef. 2.

⁵⁵³ BOA. DH.İ.UM. 19-10 / 1-23, lef. 2-1-2.

⁵⁵⁴ BOA. DH. ŞFR. 589 / 7, lef. 1.

⁵⁵⁵ Albayrak, 11/ 12/ 1919.

⁵⁵⁶ Albayrak, 01/ 01/ 1920.

⁵⁵⁷ Albayrak, 18/ 01/ 1920.

özüm bulmasını zorlaştırmıştır. Posta teşkilatı nakit para transferini de sağladığı için posta ulaşımının kesilmesi sorunlarının çözümü için ihtiyaç duyulan paranın da bölgeye gönderilmesini engellemiştir. Dahiliye Nezaretinin talebi üzerine konuyu gündemine alan Meclisi Vükela bölgenin yaşadığı acılar nedeniyle Maliye Nezaretinden bölgeye nakit para göndermesini istemiştir.⁵⁵⁸ Sadarette postaların bölgeye ulaşabilmesi ve birçok acı ve ızdıraba duçar olmuş bölge ahalisine yardım ulaştırmak için yolların açılarak ulaşımın sağlanmasını Dahiliye Nezaretinden talep etmiştir.⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ BOA. MV. 218 / 124, lef. 1.

⁵⁵⁹ BOA. DH. İUM. 20-9 / 2-61, lef. 6.

BÖLÜM VI: MİLLİ MÜCCADELE BAŞLARKEN ERZURUM VE VAN

6.1.Birinci Dünya Savaşına Kadar Ermeni Meselesi

Doğu Anadolu'nun Kafkasya, Uzak Doğu, Ortadoğu, Akdeniz bölgelerine geçişte stratejik önemi; 20.yüzyılın ulaşım ve iletişim imkanlarının artması nedeniyle daha da artmıştır. Ruslar Doğu Anadolu'yu sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştirmede iki yoldan biri olarak görürken;⁵⁶⁰ İngilizler ise Rusların Yakındoğu'da etkilerini artırmalarını istemekte, Akdeniz ve İran Körfezi için üs kazanmalarına mani olmaya çalışmıştır.⁵⁶¹ Yine Rusların, Balkanlar ve Doğu vilayetleri üzerinden kendi nüfuzunu kurma faaliyetlerine karşısında⁵⁶² İngiltere, Rusya'nın bölgeyi istediği zaman yazabileceği boş bir kağıt olarak tasavvur etmesinden rahatsızlık duymuştur.⁵⁶³

Bununla beraber büyük güçler, bölge üzerindeki rekabetlerini açıktan açığa göstermemiş, çeşitli unsurlar üzerinde bu mücadeleyi yürütmüştür. Doğu vilayetlerindeki mücadelenin yürütüldüğü unsurlardan biri ise Ermeniler olmuştur. Ermeniler, kendilerine topluluk ismi olarak “hayk”; ülke adı olarak da “hayastan” tabirini kullanmıştır. Belirtmek gerekir ki Ermenistan esasen bir millet ismi değil bir coğrafyanın adı olmuştur.⁵⁶⁴ Rus ve Türk hakimiyet alanlarında yaşamalarına karşın XIX. Yüzyıl başlarında, Ermenilik bir millet olarak, henüz Avrupalılırca bilinmiyordu. Vatansız, milliyetsiz ve bedbaht olarak Yahudilere benzetiliyorlardı.⁵⁶⁵

Rusların Ermenilerle yakınlaşması ise 1820'li yıllara dayanmaktadır. Bu dönemde İran'la yaptıkları savaşlarda Ermenilerden büyük oranda istifade edilirken, Ermeni din adamları da dini kullanarak fiili destek vermiştir. Bu yakınlaşma 1828'de Erzurum Valisi Galip Paşa tarafından hemen fark edilmiş ve Rus sınırındaki Ermenilerin iç bölgelere kaydırılmasını isteyerek basiretli bir teklifi üst makamlara iletmiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ Çevik, Milli Mücadelede' Van, s. 35.

⁵⁶¹ Hüsamettin Yıldırım, Rusların Van Üzerindeki Emelleri, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van,1990, s. 245-246.

⁵⁶² Tosun, Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s. 16-20.

⁵⁶³ Erdal Açıkse, Van ve Çevresinde yabancı Devletlerin Faaliyetleri ve Beklentileri, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van,1990,s.180-181

⁵⁶⁴ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Basım yeri yok 2001, s. 19.

⁵⁶⁵ Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2005, s. 104.

⁵⁶⁶ Tosun, Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması, s. 21-22.

Bu gelişmelere rağmen bir Ermeni Meselesinden bahsetmek için 1877-78 Osmanlı Rus Savaşını beklemek gerekmektedir. 1877 -78 Osmanlı Rus Savaşı sırasındaki Rus başarıları Ermenileri heyecanlandırmış, onların taşkınlıklar, düzen bozucu faaliyetler ve sabotajlarla halkı huzursuz etmesine çalışmıştır. Bu nedenle Müslüman ahali ile Ermeniler arasında sürtüşme ve tartışmalar ortaya çıkmıştır.⁵⁶⁷ Savaşın Ruslar tarafından kazanılmasından cesaret alan İstanbul Ermeni Patriği Nergiz Varcabetyan, Rus himayesinde bir Ermenistan kurulmasını Ruslardan istemiş, Akdeniz ve Ortadoğu hakimiyeti ve Erzurum-İskenderun üzerinden sıcak denizlere inme politikası açısından makul bu teklife Ruslarsa olumlu yaklaşmıştır. Bu kapsamda Ruslar, Berlin Antlaşmasının 61.maddesi üzerinden Ermeniler lehine ıslahatlar yapılmasını Osmanlı Devleti'nden istemiştir.⁵⁶⁸ Oysa Osmanlı Ermenilerinin sahip olduğu haklar, sosyal, iktisadi ve siyasi mevkiiler, Osmanlı Devleti sınırları dışındaki ne Ermenilere ve ne de diğer azınlıklara verilmiştir. Nitekim Erzurum'da Başkonsolosluk yapmış olan Rus General Mayewski de Ermenilerin her türlü hürriyetten istifade ettiklerini, Ermeni köylülerin çiftçilik ve sun'i sulamacılığı iyi bilmelerinden dolayı durumlarının Rus köylülerden daha iyi olduğunu da ifade etmiştir.⁵⁶⁹

Bu serbestiyet ve hürriyet ortamına rağmen Berlin Antlaşması ile ıslahat kararı yine de Ermenileri memnun etmemiş, talep edilen bağımsız Ermenistan hedefinden çok uzak bir kazanım olarak görülmüştür. Bunun üzerine Ermeniler, hayalini kurdukları "Ermeni Yurdu" için gizli örgütlenmeler kurmaya başlamıştır. Bunlardan en bilinenleri propaganda, tahrik, tedhiş yöntemlerini belirleyen Hınçak (İsviçre) ve hükümete karşı silahlı isyanı teşvik eden Taşnaksutyun (Tiflis) cemiyetleridir.⁵⁷⁰ Özellikle Berlin Antlaşması sonrası Taşnaksutyun cemiyetinin gönüllü birlikler oluşturması Türklerin düşmanlığını Türkiye Ermenilerinin üzerlerine çekilmesine ve Türkiye Ermenilerinin bundan çok büyük zarar görmelerine neden olmuştur.⁵⁷¹ Ayrıca yurt dışına yapılan Ermeni göçleri de Ermeni Meselesinin kaderinde tayin edici rol oynamıştır. Özellikle 1895'e gelindiğinde sayıları 5.000, 1896-1900 yıllarında 12.500 kişiye çıkacak Ermeni

⁵⁶⁷ Çevik, Milli Mücadelede' Van, s. 61-62.

⁵⁶⁸ Şekerkıran, Türk Sovyet Sınırı, s. 33-34.

⁵⁶⁹ Azmi Süslü, Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Ankara 2009, s. 34-35.

⁵⁷⁰ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s. 3-4.

⁵⁷¹ Chernichenkina, Rus İmparatorluk Kayıtlarında, s. 17.

göçmenler, Osmanlı topraklarındaki ırkdaşlarıyla ilgilenmiş, Amerikan toplumunu etkilemeye çalışmıştır.⁵⁷²

Berlin Antlaşması sonrasında istenilen bağımsızlığın gelmediğini gören Ermeniler, bu kez bölgeye bir dış müdahalenin yapılabilmesi için şartlar oluşturmaya çalışmıştır. Bu nedenle Ermeniler Anadolu’da sürekli isyan çıkarmış, böylece yörede güvenlik ve asayişin olmadığı algısını oluşturarak asayişin Avrupalılarca temini için bölgeye gelmelerini sağlamaya çalışmışlardır.⁵⁷³ Propaganda bu işin başarılmasında etkin olarak kullanılmış, böylece Türkiye aleyhinde var olan dini ve siyasi düşüncenin alevlenmesi hedeflenmiştir. Gerçekleşen hadiselerde hadiselerin tam olarak gerçeği yansıtmasına gerek durulmamıştır. Şayet Ermenilerin yaptıkları yanlışlıklar ve vahşet haberleri gelirse propaganda unsurları o haberleri “Ermenilerin kredisini düşürmek, Türk aleyhtarlığı davasını zayıflatmak” olarak görmüş ve duyurulmamasına uğraşmıştır.⁵⁷⁴ Propaganda siyasetine 1890 Erzurum, 1896 Van ve yine 1896 Osmanlı Bakası olaylarında çok fazla başvurulmuş, Avrupalıların müdahalesi için kullanılmıştır. Propagandalar istenen neticeyi tam olarak sağlamamış ise de Osmanlı Devleti’nin başını da oldukça ağrıtmıştır.⁵⁷⁵

İlerleyen yıllarda Ermeni Meselesi, her ülkenin Ermeniler üzerinden bölge politikalarını gerçekleştirmek için bir anahtara dönüşmüştür. Amerikalılar Congregational Church of Amerika adlı misyoner kuruluş üzerinden Katolik ve Gregoryan Ermenileri Ermeni mezheplerini Protestanlığa çevirmeye çalışmış, açtıkları okullardaki öğrencilerin masraflarını karşılamıştır.⁵⁷⁶ İngilizler ise, Osmanlı Devleti’nin Berlin Antlaşmasında söz verdiği ıslahatları gerçekleştirmesini bir baskı aracına dönüştürerek Avrupalı devletlerin bu amaçla ayrı ayrı nota vermelerini sağlamış, Ermeni ıslahat meselesinin bir uluslararası konu haline dönüştürmüştür.⁵⁷⁷ Bu adımlara karşı Osmanlı Devleti ise, ıslahat meselesini soğutma ve gündemden düşürme yönünde adımlar atmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı öncesinde konu tekrar gündeme getirilmiştir. Ruslar, İngilizlerin Almanya ile birlikte hareket ettiğini düşünmüş, bu amaçla Almanya’nın desteğini almaya çalışmıştır. Bu amaç

⁵⁷² Haluk Selvi, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1896-1900)”, II.Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 21-22 Haziran 2007, Erzurum 2007, s. 101-102.

⁵⁷³ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s.14.

⁵⁷⁴ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 2001, s. 64-67.

⁵⁷⁵ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yay, İstanbul 2006, s. 34-37.

⁵⁷⁶ Van Kütüğü, Van, 1993, s. 627-629.

⁵⁷⁷ Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 33.

doğrultusunda her iki devlet Doğu Anadolu’da iki yabancı müfettişin görev yapması konusunda anlaşmıştır. Müfettişlerin adliye, idare, polis ve jandarmayı denetleyebilmesini, yetersiz ve suçlu gördükleri görevlilerin görevden alınabilmesini planlamışlardır.⁵⁷⁸ Alınan bu kararlar İngiliz hükümetinin Ağustos 1878’de hazırladığı Ermeni ıslah programına benziyordu.⁵⁷⁹ Ruslar bölge üzerindeki nüfuzunu artırmak için bu adımları atarken diğer yandan olası başka güçlerin gelişine engel olmaya çalışmıştır. Ruslar ayrıca, Osmanlı Devleti’nden de Doğu Anadolu’da demiryolu yaptırırken Ruslar dışındaki devletlere ihale verilmemesini talep etmiştir.⁵⁸⁰

Sonuç olarak Ermeni Meselesi Ermeniler için bağımsız bir Ermenistan uğrunda batılı devletlerin kullanılması⁵⁸¹ manasına gelirken, İngiltere için Doğu Anadolu’nun Ruslarca “Balkanlaştırmasına” engel olma ve Rusya’nın Uzak Doğu’ya ilgisini yönelterek Rusları oyalanma ve ⁵⁸² Osmanlı topraklarındaki emellerini tesis etmek anlamına gelmiştir. ⁵⁸³ Ruslar içinse Ermeni Meselesi, Doğu Anadolu’ya ve daha sonra da İstanbul ile birlikte bütün Karadeniz kıyılarına hâkim olmak anlamına geliyordu.⁵⁸⁴

6.2. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Harbine girmeden önce Ermeni komiteleri ve patrikhane temsilcilerini İstanbul’da toplayarak bir Türk Rus harbi söz konusu olursa tutumlarının ne olacağı konusunda görüştüler. Ermenilerin dış tesirlere kapanmaları, Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmaları, askerlik görevini yapmaları başlıklarında mutabık kaldılar. Oysa bu Osmanlı Devleti’ne güven telkin etmekten öteye gitmeyecek göz boyayan bir toplantı idi.⁵⁸⁵

Nitekim Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı için seferberlik ilan ettiğinde Müslüman ahali askerlik şubelerine müracaat ederken Ermeniler kaçma fırsatları gözetmeye başladılar.

⁵⁷⁸ Zekeriya Türkmen, Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği (1913-1914), TTK Yay. Ankara 2006, s. 52-53.

⁵⁷⁹ Çevik, Milli Mücadelede’de Van, s. 65

⁵⁸⁰ Tosun, Erzurum’un Düşman İşgalinden Kurtarılması, s. 20.

⁵⁸¹ Akçora, Van ve Çevresinde, s. 61-62.

⁵⁸² Şenol Kantarcı, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Rol Oynayan Devletler, (1800-1890)” Tarihte Türkler Ve Ermeniler-Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Milliyetçilik, IX Cilt, TTK yay. Ankara 2014, s.212-213

⁵⁸³ Yener İslamoğlu, The Times Gazetesine Göre 1883-1895 Yıllarında Ermeni Meselesi, Sakarya 2008, s. 310.

⁵⁸⁴ Göyünç, Türkler ve Ermeniler, s. 103.

⁵⁸⁵ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt, s. 7.

Hatta işgal için gelmesini bekledikleri Rus ordusu için erzak stokladılar.⁵⁸⁶ Sınıra yakın Tiflis'te ise Ruslar, Antranik adında bir Ermeni komitacı etrafında Ermeni katliam alaylarını kurdurttu. Bu birliğe Osmanlı Mebusan Meclisi Erzurum Mebusu Karakin Pastırmacıyan da katıldı.⁵⁸⁷ Ruslardan silah sağladığı⁵⁸⁸ Amerika'daki Taşnakların ise, 47.000 ruble yardımda bulunduğu⁵⁸⁹ bu gönüllü birlikler esasen askerî açıdan ciddi bir kuvvet olarak nitelendirilemese de Ermeni halkının Rus Ordusuna sempati duyması amacıyla kurulmuştur.⁵⁹⁰ Doğu Anadolu'da Ermenilerin bu faaliyetlerini kolaylaştıran adımlar çoğunlukla yabancılarca atılmışsa da benzer adımların İttihat Terakki tarafından da atıldığını söylemek mümkündür. Nitekim İttihat Terakkinin, 1909'da Hamidiye Süvari Alaylarını lağvetme kararı tam da böyle bir adımdı ve doğudaki aşiret reislerinin Osmanlı yönetimine karşı küsmesine neden olmuştu. Tek başına her şeyin sebebi denmese de bu adım Ermenilerin emellerini gerçekleştirmesine önemli bir fırsat sağlamıştır.⁵⁹¹

Osmanlı Devleti savaşa girişinden kısa bir süre sonra (18 Eylül 1914), Bitlis Valisi Ermeni çetelerinin sınırlara yaklaştığı andan itibaren Rus ilerleyişini kolaylaştıracak bir isyan çıkarmayı kararlaştırdığı III. Ordu Komutanlığına bildirmiştir.⁵⁹² Nitekim haberin doğruluğu kısa süre sonra doğrulanmış, beklenen fırsatın geldiğini düşünen Ermeniler ayaklanma merkezi olan Van'a doğru çevre köylerden kabileler halinde gelerek Ruslardan gelecek hareket emrini beklemeye başlamıştır. Aralık ayında Başkale'yi ele geçiren Rus Ermeni birlikleri içerdeki çetelerle birleşmiş, Van'a ait yerleşim yerleri birer çetelerin eline geçmiştir. Bu ilerleyişin kolaylaşmasında Van'daki 3. Tümenin Erzurum'a alınması, yetersiz milis ve jandarma sayısının etkisi büyük olmuştur.⁵⁹³

Doğu Anadolu'daki Ermeniler hem Rusların işlerini kolaylaştırmış hem de Osmanlı ordusunun gerisinden çevrilmesinde etkili rol oynamışlardır. Ayrıca Ruslara istihbarat desteği de veren Ermeniler, Doğu Anadolu ile cepheler arasındaki bağlantının kopmasına

⁵⁸⁶ Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s. 28.

⁵⁸⁷ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt, s. 8.

⁵⁸⁸ Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van, 1990, s. 19-20.

⁵⁸⁹ Bulut, Milli Mücadelede'de Erzincan, s. 37.

⁵⁹⁰ Mehmet Perinçek, Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi, Kırmızı Kedi Yay. İstanbul 2012, s. 83.

⁵⁹¹ Türkmen, Vilayat-ı Şarkiye, s. 123.

⁵⁹² Akçora, Van ve Çevresinde (1896-1946), s. 74-75.

⁵⁹³ Akgümüş, Arşiv Belgelerine Göre, s. 50-55.

neden olarak cephelerdeki askerin bir kısmının bu bölgeye kaymasına ve cephelerin zayıflamasına etki etmişlerdir.⁵⁹⁴

Bu tür faaliyetler üzerine Dahiliye Nezaretinin 18 Ekim 1914 tarihindeki yazısında da önerilen Ermenilerin savaş bölgesi dışındaki yerlere gönderilmesi yönündeki düşüncenin⁵⁹⁵ hayata geçirilmesi için Osmanlı Hükümeti, 11 Nisan 1915'te harekete geçmiştir. Hükümet aldığı kararla, emirlerini silahlı yada silahsız engellemeye çalışanların meydana getirdiği sorunlarını kökünden halletmek üzere tekil ya da toplu olarak diğer yerlere gönderme ve oturtma yetkisini kullanmış, Osmanlı Ordusunun yan ve arkasındaki hassas bölgelerdeki Ermenileri Suriye'ye göç ettirmiştir.⁵⁹⁶

Tehcir olarak adlandırılan bu faaliyet günümüzde de devam eden birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Nitekim Alman tarihçi Hilmar Kaiser, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ilişkin tavır, politika ve tezlerinin yapılandırılmasında, Osmanlıların kendilerinden çok Alman tavsiyelerinin ve yönlendirmelerinin etkili olduğunu ifade etmiştir. Hilmar Kaiser, Osmanlı Hükümetinin yapılanları Almanya'nın tavsiyesiyle yaptığını ifade eden söylemleri sonrasında Osmanlı Devleti'nin cürümlerine karşı Almanya'nın mesafe koyduğunu kaydetmiştir.⁵⁹⁷ Aslında tehcirin bir benzerini Ruslar da kendi içlerindeki Müslüman nüfusa yapmıştır. Hatta tehcirle yetinmeyen Ruslar Türk ordusuyla iş birliği yaptığını iddia ettiği Müslüman tebaasının köylerini de yakmıştır. Ruslar bunu savaş şartlarının doğal sonucu olarak görmüştür.⁵⁹⁸ Ne var ki Osmanlı Devleti'nin yaptığı cürüm olarak görülürken Rusların yaptığı gündeme bile gelmemiştir.

Erzurum ahalisi bu sorunları yaşarken bölgenin hakimiyetini ele geçiren Ruslar ve onlarla birlikte hareket eden Ermeniler Türklerin boşalttıkları yerleşim yerleri üzerinde hak iddialarına girişecektir. Ermeniler bölgenin artık kendilerine terk edilmesini ve Ermeni Devleti'nin kurulmasını bekliyor, "Ermenistan'ın Muhtariyetinin bir an önce tanınmasını" istiyorlardı. Ruslarsa Ermenilerin taleplerinde çok uzak şekilde, "Ermenisiz bir Ermenistan" politikası takip ediyorlardı.

⁵⁹⁴ Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının, s. 24.

⁵⁹⁵ Refik Düzyol, Birinci Dünya Savaşında Bitlis, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 1995, s. 172.

⁵⁹⁶ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt s. 8-9.

⁵⁹⁷ Dinçer, Alman Belgelerinde, s. 388.

⁵⁹⁸ L.M.Bolhovitnov, Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915, Haz. Mehmet Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 15.

1916 yılına gelindiğinde Erzurum ve Van, Rus işgaline düşmüş, Van’da Ermeni bir kişi vali olarak tayin edilmişti. Ermeniler bölgenin artık kendilerine terk edilmesinin an meselesi olduğunu düşünüyorlardı. Hatta Sarıkamış felaketi sonrası “Gazeteciler Derneği” ve “Hayır Cemiyeti” Ermeniler adına Rus Çarı II. Nikola’ya gönderdikleri telgrafla “Ermenistan’ın Muhtariyetinin bir an önce tanınması” istiyorlardı. Bu isteğe cevap veren Rus Dış İşleri Bakanı Sazanof, Ermenisiz bir Ermenistan’ın Rusya’nın politikası olduğunu ve bölgeye Ermeniler yerine, Kazaklar ile (Rus köylüsü) Mujiklerin yerleştirileceğini belirtiyordu.⁵⁹⁹ Sazanof hem Türk vilayetlerinde hem de Rus Ermenistanı’nda Ermeni nüfus çoğunlukta görmemekte, Ermenileri Osmanlılardan ayrılan diğer azınlıklar gibi toprak sahibi bir ulus olarak düşünmemektedir.⁶⁰⁰ Bütün bu sebepler nedeniyle Ruslar işgal edilen toprakları Ermenilere devretme işini önce ağırdan almış, sonra da Kazakları buraya yerleştirmek suretiyle sözlerini tutmayacaklarını göstermiştir.⁶⁰¹ Rusların Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti kurulması fikrinden vazgeçmeleri, biraz da Rusya iç siyaseti ile ilgili bir durumdu. Zira Ruslar, Ermeni komitelerin aşıladığı Ermeni milliyetçiliği fikrinin kendi sınırları içinde zararlarını görmüştü.⁶⁰² Rusların bu hamlelerine karşı Ermenilerde de Ruslara karşı güvensizlik oluşmuştu. Osmanlı Devleti’nin eski Posta ve Telgraf Nazırı da olan Voskan Martikyan, Taşnak Cemiyeti üyelerine, Ermeni meselesini Rusların tek başına çözemeyeceğini, Ermeniler lehine bir çözümün ancak müttefik güçlerin müdahalesi ile çözülebileceğini söylüyordu.⁶⁰³ Başarı iki müttefiki yol ayırmasına getirmişti.

1917 yılında Rusya’da çıkan Bolşevik İhtilali, sadece Rusları değil Ermenilerin Doğu Anadolu’ya ilişkin emellerini de doğrudan etkilemiştir. Ruslar Osmanlı Devleti ile önce Erzincan Mütarekesini sonra da Brest – Litovsk antlaşmasını yaparak Doğu’daki savaşa son vermiştir. Ancak Rus yönetimine gelen Bolşevikler, gerek Erzincan Mütarekesi gerekse de Brest Litovsk Anlaşmasına rağmen Doğu Anadolu’yu terk etmeyi düşünmüyorlardı. Bolşevikler, iç kargaşayı geçici olarak görüyor, iç çatışma ortamının yatışmasından sonra tekrar bölgede hakim olana dek kontrolü Ermeniler eliyle yürütmeyi planlıyorlardı.⁶⁰⁴ Bu nedenle Ruslar doğu bölgelerini boşaltmakla beraber ellerindeki

⁵⁹⁹ Kırzioğlu, Van’ın Düşman İşgalinden Kurtuşunu Anarken, s. 101.

⁶⁰⁰ Mehmet Perinçek, Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA’ya Yeni Belgelerle), Kaynak Yay. İstanbul 2015, s. 212.

⁶⁰¹ Akçora, Van ve Çevresinde, s. 77.

⁶⁰² A.g.e., s. 68.

⁶⁰³ Chernichenkına, Rus İmparatorluk Kayıtlarında, s. 168.

⁶⁰⁴ Şekerkıran, Türk Sovyet Sınırı, s. 44

mevcut silahları Ermenilere veriyor ve onları kendi yerlerine bırakıyorlardı.⁶⁰⁵ Böylece Ruslar Brest Litovsk anlaşması sonrasında bir Ermenistan devleti için her şey hazırlanmış oluyordu.

Savaş başladığı sırada “kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür” sloganı çerçevesinde hareket eden Ermeniler⁶⁰⁶ kendilerine terk edilen Doğu Anadolu’da bir kez daha katliamlara başlayarak kendilerince tehcirin intikamını almaya başlamıştır.⁶⁰⁷ Oysa Avrupalı Devletlerinin bile Birinci Dünya Savaşından sonra tehcir sırasında Ermenilere karşı soykırım işlendiğine dair belge arama faaliyetleri bir netice vermemiştir. Nitekim soykırım suçuyla suçlamayı düşündükleri ve Malta’da tuttukları Osmanlı yöneticilerine 1919-1921 yılları arasında dava dahi açılammıştır.⁶⁰⁸

Ruslar her ne kadar bölgeyi Ermenilere bırakarak bölgesen çekilmeye karar vermişlerse de Ermenilerin değil Türk ordusuna Kürt çetelere bile karşı koyacak bir gücü bulunmuyordu. Zaten Rusların çekilmesiyle birlikte erzak ve iâşe sorunu baş göstermişti. Erzurum’daki peksimet ancak 2 haftalık kadarken, un stokları iki haftalık bile değildi. Doğu Anadolu’da devlet kurması hayal edilen 12.000 kişilik Ermeni birliği için açlık baş göstermişti. Kimse cephe gerisinde yiyecek bulamayan bu Ermeni birliğinin açlıktan ne kadar vahşileşebileceklerini tahmin bile edemiyordu.⁶⁰⁹

Ermenilerin her yanda yapmaya başladıkları katliamlar ve Rusların bu duruma sessiz kalması ise Türk Ordusunu bir hayli rahatsız ediyordu. Yapılan katliamlar, Türk ileri hareketini bir gereklilik haline getirmişti. Sonuçta harekete geçildi ve III.Ordu Komutanı Vehip Paşa’nın taarruz planı Enver Paşa tarafından birkaç düzeltmeye tabi tutularak onaylandı. Plan Bayburt Trabzon yolunun ele geçirilmesi ve mümkün olursa Erzurum’un işgal edilmesi şeklinde icra edilmesini öngörüyordu.⁶¹⁰

6.3.Türk Ordusunun İleri Harekâtı ve Tepkiler

Erzurum’da kalan Rus askerlerinin bile, Ermeni zulümlerini engelleyememeleri ve çeteler yüzünden ünlerinin lekeleneyeceğini düşünmeye başladıkları bir dönemde⁶¹¹ Vehip Paşa

⁶⁰⁵ Yavuz, Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri, s. 231.

⁶⁰⁶ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt, s. 9.

⁶⁰⁷ Şahin, İstanbul Basınında, s. 1.

⁶⁰⁸ Süslü, Ermeniler, s. 183.

⁶⁰⁹ Perinçek, Rus Devlet Arşivlerinden, s. 216.

⁶¹⁰ Bulut, Milli Mücadelede’de Erzincan, s. 45.

⁶¹¹ Eraslan, Türkiye’nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum, s. 627.

hazırlıklarını 12 Şubat 1918 tarihi itibarı ile tamamlayarak ileri harekate başlamıştır.⁶¹² Türk Ordusu ileri harekate başlarken Ermeniler de katliamlarını tüm hızıyla sürdürerek, özellikle Erzurum ovasındaki köylerde tek bir nüfusun bile hayatta kalmamasına çalışmıştır. Yalnız, Erzurum sokaklarındaki Müslüman ceset sayısının dört binden fazla olduğu kaydediliyordu.⁶¹³

Bu katliamlara dur demeyi amaçlayan Türk Ordusunun ilerleyişi ise, Avrupa ülkelerinde rahatsızlığa neden olmuştur. Nitekim ilerleyiş ile ilgili birçok olumsuz değerlendirme ve yorum ardı ardına gelmeye başlamıştır. Örneğin Sir Mark Sykes hazırladığı raporda Türklerin Ermeni katliamı iddialarının tam doğrulanamadığını, ancak Ermenilerin bazı faaliyetleri olmuşsa da bunun 1915 olayları ile kıyaslanamayacağını ifade ederken ⁶¹⁴ The Times gazetesi Kafkaslarda ilerleyen Türklerin, Hristiyanlara karşı katliamda bulunduğunu, Rum, Ermeni ve Amerikan misyonerlerini rastgele öldürdüklerini iddia etmiştir.⁶¹⁵ Özellikle The Times gazetesinin 1918-1919 yıllarındaki sayılarında Ermenilerin katliama uğradıkları yönünde yazı ve görsel materyaller haberleştirilmiştir.⁶¹⁶ İngiliz The Times gazetesinin Ermenileri koruma yönündeki bu tavrı İngiltere'nin devlet politikası ile ilgili bir durumdu. Öyle ki İngiliz hükümet üyeleri, Lord Milner ve Lord Cecil 22 Aralık 1917'de verdikleri bir memorandumda; Ermenileri korumanın İngiltere için hem İran, Kafkasya, Mezopotamya'nın korunması hem de İstanbul'dan Çin'e bir Turancı faaliyetin de engellenmesi manasına geldiğini ifade etmişlerdir.⁶¹⁷ Söz konusu Turancı faaliyet, İngilizlerin Rusların savaş dışı kalmasından sonra Kafkaslar ve Uzakdoğu politikalarında yaşadığı en büyük korkusu olmuştur. Zira Doğu Anadolu'nun tekrar Türklerin eline geçmesi ve Kafkasya'nın kilidinin Türklere açılması birçok yer altı ve yer üstü kaynağının Türk ve Alman ittifakının eline geçmesi demekti. İşte tam bu dönemde Ermeni Rus yaklaşması yerini İngiliz Ermeni yaklaşmasına bıraktı ve bu yaklaşma kısa sürede zirve noktasına ulaştı.⁶¹⁸ İngilizler başlangıçta Ermeni meselesini kaşıyarak Türk Rus yaklaşmasını engelleyip bu iki gücü birbirine düşürmüş, sonrasında

⁶¹² Özel, Milli Mücadelede Trabzon, s. 11-12.

⁶¹³ İpek, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz, s. 207.

⁶¹⁴ Dilara Uslu, "Ermeni Meselesine Batıdan Bakmak: Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yılında The Times Gazetesi'nde Ermeni Meselesi", Tarih Okulu Dergisi (TOD) Eylül 2013 Yıl 6, Sayı XV, s. 290-291.

⁶¹⁵ The Times, Imperial and Foreign News Items, 29/04/1918.

⁶¹⁶ Uslu, Ermeni Meselesine Batıdan Bakmak s. 298-299.

⁶¹⁷ Şekerkıran, Türk Sovyet Sınırı, s. 47.

⁶¹⁸ Tolga Başak, "Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 6-8 Mayıs 2015, Ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Cilt I Erzurum/Türkiye, s. 161-162.

da Rusların yerini kendileri alarak Ermenileri bir kez daha kendi çıkarlarının bir parçası haline getirmiştir.⁶¹⁹

Ermenilerin katledildiğine dair bu iddialara rağmen aslında Türk ordusunun ileri hareketinin amacı katliamlara son vermek, Erzurum ve Van halkının tekrar yurtlarına dönmesini sağlamaktan ibaretti. İleri hareket başarıya ulaşp da bölge işgalden kurtulduğunda Osmanlı hükümeti harekete geçmiş, önceliğini halkın sorunlarını bir an önce çözmeye, Ermeni vahşeti ile yakılıp yıkılan bölgenin tekrar ihya olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu dönemde katliama uğrayan bir Ermeni nüfustan söz etmek abesti zira Ermeni nüfusun çoğu Türk ordusunun ileri hareketi nedeniyle zaten bölgeyi terk etmişti.

6.4. Mütarekenin Doğu Anadolu’da Uygulanması ve Halkın Tepkisi

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı sonunda genel savunma güç ve kabiliyetini yitirmesini Osmanlı- Irak cephesi (30 Ekim 1918) ile Filistin cephesinin (19 Eylül-28 Ekim 1918) çökmesine bağlamak hatalı olacaktır. Oluşan durumun ana nedeni savunma takatının kalmaması, Osmanlı Devleti’nin kendisinden ziyade Makedon ve Bulgar cephelerindeki müttefik yenilgileri sonucu Trakya ve İstanbul’un saldırıya açık hale gelmesidir.⁶²⁰ Özellikle İstanbul’un saldırıya açık hale gelmesi üzerine Osmanlı Devlet yöneticilerinde telaş görülmüş, durumun tehlikesi karşısında hemen mütareke yolları aranmaya başlanmıştır. Ancak İtilaf devletleri baskıyı artırmak ve mütarekeye kadar birçok yeri ele geçirmek istediklerinden Osmanlı Devleti’nin çabaları sonuçsuz kalmıştır. Müttefiklerin bu isteksizliğinde hedeflenen yerlerin henüz tam olarak ele geçirilememiş olması etkili olmuştur. Sonunda 23 Ekim’de İngiltere’nin Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe’un mütareke için Osmanlı Devleti’nin bir heyet göndermesi isteğini içeren telgrafın İstanbul’a ulaşması ile mütareke için kapı açılmış oldu.⁶²¹

İstanbul hükümeti mütarekenin olumlu geçmesi için hızla harekete geçti. Savaş sırasında tehciye tabi tuttuğu Ermenilerin arkada kalacak mallarını koruyabilmek için çıkarılan 26 Eylül 1915’te tarihli kararnameyi yürürlükten kaldırdı. Buna göre, başka yerlere gönderilenlerin mal ve emlakı ile ilgili yapılan işlemler iptal edilerek hak sahiplerine mal ve emlakının iadesine, hisse devri işlemlerinin geçersiz sayılmasına, kullanım süresi boyunca kullanım bedeli ödenmesine, oluşan zararın kişiden bulunamazsa devletten

⁶¹⁹ L.M.Bolhovitnov, Resmi Ermeni Raporu 11/ 12/ 1915, s. 13.

⁶²⁰ Ahmet Ender Gökdemir, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1998, s. 28-29.

⁶²¹ Bulut, Milli Mücadelede’de Erzincan, s. 65-67.

tahsiline, tasfiye komisyonlarınca satılarak elde edilen miktarların tehcir edilenlere ödenmesine karar verildi.⁶²² Örneğin Van'ın geri alınmasından sonra müslümanlara ait evlerin yakıp yıkılmış olmasından dolayı, evlerine dönen mülteciler ayakta olan Ermeni evlerine yerleştirilmiş ve Ermeni tarlalarını ekmelerine izin verilmiştir. Ancak alınan kararlarla Ermenilere mal ve mülkleri geri verilmesi söz konusu olunca bu durum müslümanların açıkta kalmasına neden olmuştur.⁶²³ İtilaf devletleri ise konuyu (Ermeni mallarının iadesi) yakından takip etmiş, Ermenilerin zararlarının tazmini, eşyalarını iadesi konusunda Osmanlı hükümetini sıkıştırmıştır.⁶²⁴

İstanbul basınında ise geçmişin muhasebesini yapan ve mütareke öncesi durumu yumuşatma yönünde yazılar çıkmaya başlamıştır. İleri Gazetesinde Giridi Ahmed Saki adıyla yayınlanan bir yazıda Erzurum, Erzincan ve Trabzon Ermenilerinin yayınlarının incelendiği, İslam aleyhine yazılar yazıldığı, yaşanan olaylardan dolayı yaşanan kardeş kavgalarının iki tarafa da bir katkısı olmadığı gibi büyük zararlar verildiği belirtilmiştir. Ahmet Saki, tehcir sırasında yapılanların hiçbir Türk ve Müslümanca kabul edilmediğini ve katliamları cezalandırma konusunda adalet duygusunu kaybetmediğini ifade ettikten sonra Ermenilerin kardeşlik hukukuna göre hareket etmediğini belirterek sözü Ermenilerin cinayet ve faaliyetlerine getirmiştir. Ahmet Saki Bey, Ermenilerin bir sürü resmi belgeye rağmen yapılanları inkar ettiklerini, savaştan iki ay önceki kapı komşularına saldırdıklarını ve hayat memat meselesi olan savaş sırasında Ermenilerin Rusların tarafına geçtiklerini, Antranik ve Torkumların faaliyetlerini görmediğini ve bunların unutulmasının mümkün olmadığını hatırlatmış, Türklüğe- Ermeniliğe sürülen bu lekenin birlikte silinmesi çağrısında bulunmuştur.⁶²⁵

Ermenileri ilgilendiren konularla ilgili atılan bu adımlarla Mondros Mütarekesi öncesinde elini güçlendirmek isteyen Osmanlı Devleti, Mondros'ta yapılacak görüşmeye Hamidiye kahramanı olarak da bilinen Rauf Bey'i göndermiştir. Görüşmeler için Limni Adasının Mondros Limanı seçilmiş, savaşı sona erdiren anlaşma burada imzalanmıştır. Mütareke görüşmeleri sonunda mütarekeyi imzalayan Rauf Bey, yurda dönüşündeki gibi sevinçli bir dönüşü tahmin etmediğini belirterek, İngilizleri çok açık kalpli ve samimi olarak nitelemiştir. Rauf Bey, mütarekeyi yenen ve yenilen iki taraf olarak değil de savaşa son

⁶²² Atnur, Tehcirden Döner Rum, s. 179-186.

⁶²³ Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete, s. 137-138.

⁶²⁴ İbrahim Ethem Atnur, Tehcirden Döner Rum, s. 170.

⁶²⁵ İleri, 25/ 02/ 1919.

vermek isteyen iki denk gücün düşmanlığa son vermesi şeklinde tasvir etmiştir.⁶²⁶ Basına yansıyan bu konuşmalar ise ülkede çok büyük bir iyimserlik havasının ortaya çıkmasına neden olmuştu.

Mütareke, savaşa son veren bir özellik taşıması gerekirken bazı aksaklık ve tehlikeleri de beraberinde getirmiştir. Bunlar, İstanbul başkent olduğu halde deniz üssü olarak yararlanma bahanesiyle kontrol altına alınması, 1918 ortalarında ele geçirilmesine rağmen Elviye-i Selase ve Kuzey Kafkasya'nın boşaltılması, hiç Ermeni bulunmamasına rağmen Vilayat-ı Sitte'nin Ermenilere verilmesi, ordunun silahsızlandırılması ve işgaller için bahane niteliğinde olan 7.maddenin kabul edilmesi ve Orta Anadolu'ya yayılmayı sağlayacak Toros Tünellerinin işgaline izin verilmesidir.⁶²⁷ İşgaller için yarı gizli bu maddelerin yanında Mütareke metninde çok ilginç bir özellik de metinde sınır belirlemeyle ilgili hiçbir hükmün bulunmamasıdır. Bunun nedeni ise müttefiklerin Anadolu'nun işgal edilmesi yönünde kendilerini bağlayıcı bir taahhütte bulunmama isteğidir.⁶²⁸

İşte bu potansiyel tehlike ve sorun içeren maddelerin mütareke metnine öylesine konulmadığı kısa süre sonra anlaşılmıştır. Nitekim İtilaf güçleri mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Türkiye'yi işgale başlamıştır. İşgale ilk önce güney bölgesi olan Musul'dan başlanmıştır. 9 Kasım 1918'de Musul ve İskenderun, 17 Aralık'ta Mersin, 24 Aralık'ta Batum, 10 Ocak 1919'da Antep, 22 Ocak 1919'da Konya İstasyonu, 22 Şubat'ta Maraş, 27 Şubat'ta Bilecek, 9 Mart'ta Samsun, 24 Mart'ta Urfa, 28 Mart'ta Antalya, 3 Nisan'da Afyon, 13 Nisan 1919 'da da Kars işgal edilmiştir. Boğazlara 6-12 Kasım arasında el konulurken 7 Kasım'da ilk irtibat subaylarının geldiği İstanbul'a 13 Kasım'da 55 parçalık İtilaf donanması gelerek Dolmabahçe önlerinde demirlemiştir. Donanma 3500 askerin İstanbul'un çeşitli yerlerine yerleşmesini sağlamıştır.⁶²⁹ Mütareke, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin imzaladıklarına göre daha hafif gibi gözükmeyle beraber uygulaması yönüyle tam bir felakete dönüşmüştür.⁶³⁰ İtilaf güçlerinin bütün bu faaliyetlerine karşı Osmanlı hükümeti, yapılması düşünülen barış

⁶²⁶ Mehmet Okur, Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999, s. 31.

⁶²⁷ Mehmet Okur, Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de, s. 24.25.

⁶²⁸ Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi sayı: 39, Mayıs 2007, s. 430.

⁶²⁹ Bulut, Milli Mücadelede'de Erzincan, s. 75.

⁶³⁰ Gökdemir, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, s. 33.

konferansını düşünerek faaliyetlere tepkisiz kalmıştır.⁶³¹ Hükümetin tepkisizliği ise halkta Milli Mücadelenin oluşması için zemin oluşturmuştur.

İtilaf Devletleri, Doğu Anadolu’da kurulacak bir Ermeni Devleti üzerinden çıkarlarını gerçekleştirmek istemiş ve bu yönde mütarekeye maddeler eklemişlerdir. Bu maddeler İtilaf güçlerinin ve Ermeni esirlerinin kayıtsız şartsız bırakılarak İstanbul’da toplanmalarının sağlanması, İran’ın kuzeybatısı ile Maveray-ı Kafkasya’nın boşaltılması, Vilayat-ı Sitte’de iğtişaş zuhurunda, buraların İtilaf devlerince işgal edilebileceği şeklinde düzenlemiştir.⁶³² Mütarekenin 24. maddesinin İngilizce metninde Vilayat-ı Sitte ifadesinin “Six Armenian Vilayets” olarak kullanılması bölgenin bir karışıklıkta Ermenilere verileceğine işaret olarak yorumlanmıştır.⁶³³ Bu yorumu destekleyici örnek vermek gerekirse mütareke sonrası Musul’a yerleşen İngilizler Van’ın güneyine de yerleşebilmek için hem Ermeni çetelerini organize etmiş hem de aşiretleri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmıştır.⁶³⁴ İngilizler ayrıca, Osmanlı Ordusunun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan’dan çekilişini beklemeden 11 Kasım 1918’de Elviye-i Selâse’den de çekilmelerini, erzak ve malzemelerin kendilerine teslimini de istemiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti’nin itirazlarına rağmen mütarekenin 20.maddesini işletmiş, ordunun ve halkın açlık ve yokluk içinde kalmasına çalışmıştır. Bu gayret neticesinde doğu vilayetlerinin müdafaası zorlaşması ve isyanların başlaması planlanmıştır.⁶³⁵ Ancak Hilal-i Ahmer Cemiyeti İmdat heyetinin halka yardım faaliyetlerinde bulunması İtilaf Devletlerinin beklediği “iğtişaş”ı engellemiştir.⁶³⁶ Mustafa Kemal Paşa’nın da belirttiği gibi mütareke sadece düşmana teslim olmayı içermemiş, aynı zamanda düşmana işgal için yardım etmeyi de taahhüt etmiştir.⁶³⁷

Mütarekeden kısa bir süre sonra Paris’te, bir konferansla I. Dünya Savaşı’nın barış antlaşmalarını hazırlamak için toplantı kararı alındı. İstanbul’da yayınlanan İstiklal gazetesinin 3 Ocak 1919 tarihli “Barış Mukadderatı Önünde Wilson” başlıklı yazı Osmanlı tarafının Wilson ilkelerinden medet umar iyimserliğini içeriyor, Avrupalıların Amerika’dan aldıkları maddi yardımlar nedeniyle Wilson ilkelerini bir kenara

⁶³¹ Okur, Mondros Mütarekesi’nin Doğu Karadeniz’de, s. 155.

⁶³² Şahin, İstanbul Basınında, s. 2-3.

⁶³³ A.g.e, s. 3.

⁶³⁴ Çevik, 1918’den Sonra”, s. 54-55.

⁶³⁵ Selçuk Ural, İngiltere’nin Mondros Mütarekesi’nin 20. Maddesi’ne Aykırı Uygulamaları, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 44, Güz 2009, s. 716.

⁶³⁶ Şahin, İstanbul Basınında, s. 77.

⁶³⁷ Bulut, Milli Mücadelede’de Erzincan, s. 76-77.

atamayacakları umudunu taşıyordu.⁶³⁸ Zira Wilson ilkeleri galiplerin mağluplardan toprak almayacaklarını vaat ediyordu.

Paris Konferansında Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarına resmiyet kazandırmak isteyen Avrupa devletlerinin yanında kendi paylarını almak isteyen Ermeniler de bulunuyordu. Konferans devam ederken Ermeni delegasyonu verdiği memorandumla sınırları Osmanlı Devleti içinde olan bir Ermenistan devleti tanımlamıştır.⁶³⁹ Buna göre Çukurova, Kars, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Ardahan ile Trabzon'un bir bölümlünün Ermenilere bırakılması ve kurulacak Ermeni devletine 20 yıl manda yönetimiyle himaye sağlanmasını isteniyordu.⁶⁴⁰ İngiltere ve Fransa ise bu talebe olumlu yaklaşmış, Doğu'da herhangi bir askeri varlık olmayan Ermenilerin Türklerce Ermenileri katledeceklerini düşünüyor, manda destekli bir devlet sayesinde Ermenilerin bu katliamdan kurtulacaklarını savunuyordu.⁶⁴¹ Bu gelişmeler olurken Ermeni komiteler boş durmuyor, Osmanlı illerindeki Ermeni halkın mülklerini satmasını, Van ve Adana'da kurulacak Ermenistan'a göç etmesini teşvik ediyorlardı.⁶⁴²

Mütareke ile "Büyük Ermenistan" hayallerine yaklaştıklarını düşünen Ermeniler içinse en büyük mesele nüfus sorunu olmuştur. Mütarekenin 24. Maddesinden güç alan Ermeniler, Doğu Anadolu'nun kendilerine ait olduğunu iddia ederken nüfus çoğunluğunun da kendilerinde olduğunu savunuyorlardı. Ermeniler, I. Dünya Savaşı ile bölgeden dağıtılmasalar altı vilayet, Trabzon ve Kilikya'da toplam 1.400.000 Ermeni'nin, 943.000 Türk'ün mevcut olduğunu iddia ediyorlardı.⁶⁴³ Nüfus meselesinin sorun olacağını gören Osmanlı Devleti ise, Vilayat-ı Müstahlasa valiliklerine bir yazı göndererek sulh öncesi ve sonrası nüfus miktarlarını isteyerek bu konudaki iddialar için hazırlık içine girmiştir.⁶⁴⁴

Savaş öncesi verilere göre Erzurum'da 125.657; yabancı kayıtlara göre ise 134.967 Ermeni nüfus yaşamaktadır.⁶⁴⁵ Van vilayetinde ise nüfus kayıtlarının düzenli tutulmaması

⁶³⁸ Süleyman Ülger, Paris Barış Konferansı'nın İstanbul Basınına (Vakit, İstiklal, Sabah, Tarik gazeteleri) Yansımaları, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011, s. 16.

⁶³⁹ Haluk Selvi, "Mondros Mütarekesinden Sonra Vilayat-ı Şarkiyye'de Nüfus", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.17, sayı:50, 2001, s. 309.

⁶⁴⁰ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, s. 148.

⁶⁴¹ Hazel Kul, ABD Basınında Ermeni Meselesi, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014, s. 78-81.

⁶⁴² Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, s. 148

⁶⁴³ Selvi, "Mondros Mütarekesinden Sonra", s. 309.

⁶⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 94 / 204.

⁶⁴⁵ Selvi, "Mondros Mütarekesinden Sonra", s. 312.

nedeniyle Müslüman nüfus 201.950 ile 300.000 arasında, Ermeni nüfus ise 54,.00 ila 68,.00 arasında tahmin ediliyordu. Ermeniler ise Van'daki Ermeni nüfusunun 80.000 civarında olduğunu iddia ediyordu.⁶⁴⁶ Ağustos 1918 tarihinde Van vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda ise, nüfusunu 2/3'ünün Müslümanlardan oluştuğu belirtiliyordu.⁶⁴⁷

Paris Barış Konferans'ında ABD delegasyonundan Profesör David Magie'nin hazırladığı istatistiğe göre ise Ermeni nüfus Erzurum'da 205.000 iken Van'da 190.000'dir. Müslümanların sayısı ise Erzurum'da 540.000 iken Van'da 259.000'dir.⁶⁴⁸ Justin McCarthy de, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Anadolu'da 1.500.000 Ermeni'nin yaşadığını, 1923'te Cumhuriyet kurulduğunda toplam bu sayının 70.000'e indiğini belirtmiştir. McCarthy, Anadolu'daki Ermeni nüfusun azalışını farklı ülkelere yapılan göçlere ve Birinci Dünya Savaşı ile Türk İstiklal Harbi'ndeki hastalıklara bağlamıştır.⁶⁴⁹

Bütün bu veriler ışığında söylenebilir ki Ermenilerin nüfus konusundaki iddiaları gerçeklikten yoksun ve asılsızdır. Ermeniler bu sayısal durumu bildikleri içinde farklı stratejiler takip etmiştir. Bu stratejiler, Müslüman nüfusu bölgede sürekli katletmek, tehcir nedeniyle bir milyondan fazla Ermeni'nin öldüğünü iddia etmektir. Bu stratejiler olmadan zaten Ermeni nüfusun sayısal üstünlüğü ele almasının imkanı yoktu.

Ermeni nüfusunun yetersizliğini bilen Avrupalılar ise Ermeni nüfusunun bölgede artması için çaba göstermiştir. Nitekim İngilizlerin mütareke sonrasında Doğubayazıt'a 15.000 Ermeni muhacirin sevk edileceğini bildirmesine karşılık mutasarrıfın Doğubayazıt da bu kadar Ermeni muhacir olmadığını bildirmesi getirileceklerin Rusya Ermenileri olduğunu akla getirmekteydi.⁶⁵⁰

Paris Barış Konferansından ve diğer teşvik edici hamlelerin sonra Doğu vilayetlerinde Ermeni vali tasavvur edilmesi⁶⁵¹ Erivan Ermeni Hükümeti 28 Mayıs 1919 tarihinde Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmesi tansiyonu yükselten

⁶⁴⁶ A.g.e., s. 317.

⁶⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. 600 / 86, lef. 1-2.

⁶⁴⁸ Kul, ABD Basınında Ermeni Meselesi, s. 69-70.

⁶⁴⁹ Göyünç, Türkler ve Ermeniler, s. 72.

⁶⁵⁰ , Tehcirden Dönen Rum, s. 62.

⁶⁵¹ Atı Gazetesi, 06/ 02/ 1919.

gelişmelerdi. Özellikle Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, ve Sivas'ı bu devlete katılmış sayılması⁶⁵² askeri ve sivil tedbir ve tepkileri beraberinde getirmiştir.

6. Ordu komutanı Ali İhsan Sabis Paşa anılarında Doğu Anadolu'da halkın kendini savunabilmesi ve Ermeni isteklerine karşı sayısal üstünlüğün Türklerde olduğunu gösterilebilmesi için 6.Ordunun elindeki fazla silah ve cephaneyi Diyarbakır, Malatya, Elaziz ahalisine dağıtmak istediğini belirtir. Paşanın amacı Türk, Kürt ve Arap bütün yerli vatandaşlara bu silahları vererek milis güç oluşumunu sağlamaktır ancak bu isteğinde muvaffak olamamıştır.⁶⁵³

Sivil kanatta ise 4 Aralık 1918'de İstanbul merkez olmak üzere Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurulmuştur. Cemiyet, propaganda yoluyla bölgenin Ermenilere terk edilmeyeceğini ve Türk olduğunu vurgulayan yayınlar yapmıştır.⁶⁵⁴ Cevat Dursunoğlu ise, Erzurum Belediye Başkanı Zakir, belediye azası şeyh Eşref, Kılıçzade Şakir ve idare azası Tevfik Beylerle Vilayeti Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum şubesini açmıştır.⁶⁵⁵

Bu olumlu sivil girişimlere karşı İstanbul Hükümeti, önleyici adımlarla engel olmaya çalışmıştır. İstanbul hükümetinin bu tutumuna tepki ise basın yoluyla verilmiştir. Nitekim Albayrak gazetesi İzmir ve İstanbul'un işgallerinin yanı sıra Şarki Anadolu vilayetlerinde bir Ermenistan kurulması teşebbüsü karşısında halkın müdafaa-i hukuk teşebbüsünde bulunmasına hükümetin mani olmaya çalışmasının ülkeyi felakete götüreceği uyarısı yapmıştır.⁶⁵⁶

Yine basında Süleyman Nazif, Mondros Mütarekesinin Ermenistan kurulmasına imkan veren 24. Maddesine karşı Doğu Anadolu'nun önemini ifade eden bir yazı yayınlamış, Osmanlı Devletine vurulacak en büyük darbenin Vilayat-ı Şarkıye'nin Osmanlı Devletinden koparılması olacağını vurgulamıştır.⁶⁵⁷

Van vilayet ahalisi de İstanbul'u adeta telgraf yağmuruna tutarak bölgelerinde bir Ermeni devleti kurulmasının mümkün olmadığını belirtiyorlardı. Gönderilen telgraflarda halk,

⁶⁵² Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, s. 285.

⁶⁵³ Ali İhsan Sabis, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri, 5.Cilt, İstanbul 1993, s. 41.

⁶⁵⁴ Şahin, İstanbul Basınında, s. 4.

⁶⁵⁵ Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, s. 29-31.

⁶⁵⁶ Albayrak, 08/ 08/ 1919.

⁶⁵⁷ Hadisat, 05/ 12/ 1918.

Van vilayet ahalisinin büyük bölümünün Müslüman olduğunu, Ermeni nüfusun yüzde on düzeyinde bulunduğunu ve bu verilerin de Avrupalı devletlerce de tasdik edildiğini vurguluyordu. İlginç olan ise halkın gönderdiği telgraflarda Wilson prensiplerine atıf yapılarak çoğunlukta bulunan Müslümanların ekalliyette bulunan bir unsura tabi tutulmasının söz konusu prensiplerle örtüşmeyeceğini belirtilmesidir.⁶⁵⁸ Burada ayrıca belirtmek gerekir ki Musul işgal ile bölgede Ermeni Devleti'nin yanı sıra Kürt milliyetçiliğinin de İngilizlerce teşviki Van'ın Erzurum'dan farklı sorunlarla başa çıkmasını zorlaştırıyordu.⁶⁵⁹

Ülkenin farklı bölgelerindeki işgaller Van'da da Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesinin açılması için girişimde bulunulmasına neden olmuştu. Bu konuda Erzurum'daki 15. Kolordu ile Van'daki 11. Tümen arasında muhaberele gerçekleşmişse de bu teşkilatın kuruluşu ve kuranları ile ilgili sağlıklı bilgi maalesef yoktur. Ancak Sevr Antlaşması sonrası halkın büyük bir mitingle tepkisini gösterdiği, Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşa'ya halkın heyecanının aktarıldığı belirtilmektedir.⁶⁶⁰

Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması halkı yeterince tedirgin ederken bu tedirginliği artıran bir haber daha bölgeye ulaşmıştır. Ulaşan habere göre Damat Ferit Hükümeti, Kafkasya Ermenistanı'na bitişik olacak şekilde bir miktar arazinin terki ve Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin oralara yerleştirilmesini konferansta teklif etmiştir.⁶⁶¹ Bunun üzerine Albayrak gazetesinde bu girişimin sahibi Damat Ferit'i padişaha şikayet eden ve onun hükümet olarak kalmasının milletin namus ve faziletine karşı alay etme manasına geldiğini belirten bir yazı yayınlanarak halkın tepkisini basın yoluyla yansıtmıştır.⁶⁶²

Erzurum halkının bölgelerinde kurulması düşünülen Ermeni Devletine karşı tepkisi sadece sözlerde kalmamıştır. İlk toplantısını 23 Şubat 1919'da yapan Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, kışkırtılmış azınlıkların hareketlerine ve muhtemel işgal girişimlerine karşı konulabilmesi için Doğu Anadolu'da temsil edildiği yeni bir kongrenin

⁶⁵⁸ İleri, 01/ 04/ 1919.

⁶⁵⁹ Çevik, Milli Mücadelede Van, s. 145.

⁶⁶⁰ A.g.e, s. 180-181.

⁶⁶¹ Atnur, Tehcirden Dönen Rum, s. 78-79.

⁶⁶² Albayrak, 21/ 09/ 1919.

yapılması için 22 Mayıs 1919'da karar almıştır.⁶⁶³ Ana davasını bir Ermeni saldırısı karşısında son kişinin ölümüne kadar savaşmak ve Osmanlı camiasından ayrılmamak için her fedakarlığı göze almak⁶⁶⁴ şeklinde belirleyen Cemiyet, Sadarete gönderdiği bir telgrafla Doğunun Ermeni egemenliğine bırakılmayacağını ve buna izin vermeyeceklerini ifade etmiştir.⁶⁶⁵ Cemiyet çabasını şu üç noktada toplamıştır:

1) Bölgeden asla göç etmemek

2) Dini, ilmi ve iktisadi alanda teşkilatlanmak

3) Bölgenin her hangi bir bölgesinin saldırıya uğraması durumunda savunma için birleşmek.⁶⁶⁶

Cemiyet bu amaçlar etrafında toplumu birleştirmek için bir kongre tertip etmeye karar vermiştir. Temmuz 1919'da Erzurum'da toplanan Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kongresi ülkenin işgaline karşı bölge bölge başlayan karşı koyma hareketlerinin birleştirilmesi yönünde bir nüve özelliği göstermiştir. Kongrenin bu bölgenin mukadderatı üzerinde bağlayıcı kararlar alabilme ve özgürlüğünü muhafaza noktasında ki gayreti diğer bölgeler için bir hareket noktası haline gelmiştir.⁶⁶⁷ Zira kongre ile ülkenin bir bütün olduğu, Hristiyan azınlıklara düzeni bozacak hakların verilemeyeceği ve manda-himayenin kabul edilemeyeceği kararları alınmıştır. Böylece hem ülkedeki Ermeni iddialarına set çekilmiş hem de her bölgenin kurtuluş reçetesi yazılmıştır.⁶⁶⁸

Türk halkının bu çabalarına karşı Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurma konusunda azimli olan İngiltere ve Fransa, Paris Barış Konferansında himaye altında bir Ermenistan önerisinde bulunmuşlardı. Bu önerilerinin peşini bırakmayarak Amerika'nın bu himaye işini üslenmesi konusunda Amerika'ya baskı yapıyorlardı. Amerikan gazeteleri ise Amerika'nın Türkiye'nin bilcümle i aksamında bir vekalet kabul etmesinin düşük ihtimal olduğunu yazıyordu.⁶⁶⁹

Amerika Birleşik Devletleri, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurularak ABD mandasına alınması meselesini daha detaylı ele alarak, bölgeden bilgi ve izlenimler alma

⁶⁶³ Sarihan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, s. 267 ve 289-290.

⁶⁶⁴ Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt, s. 26.

⁶⁶⁵ Sarihan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, s. 301.

⁶⁶⁶ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 5.

⁶⁶⁷ Tayyip Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken TTK Basımevi, Ankara 1964, s. 9.

⁶⁶⁸ Atatürk, Nutuk, s. 65-66.

⁶⁶⁹ İkdam, 23/ 08/ 1919.

fikrini benimsemişti. Hazırlanacak bir rapor doğrultusunda ABD, bölgeyi mandasına almaya karar verecekti. Bu nedenle Ermenistan mandasının incelenmesi için 1 Ağustos 1919'da Başkan Wilson, General Harbord'u görevlendirdi.⁶⁷⁰ General Harbord, Erzurum'a gelerek gözlem ve incelemelerde bulundu. Ermenilerin faaliyetleri hakkında Müdafai Hukuk Cemiyeti üyesi Necati Bey'den ilmi bilgiler içeren bir sunum dinledi.⁶⁷¹ Yine Erzurum Belediye Başkanı Zakir Bey, Türk ve Ermeni mezarlıkları üzerinden karşılaştırma yaparak General Harbord'ı Ermeni nüfusunun azlığı konusunda iknaya çalışmıştır.⁶⁷² Daha sonraları Erzurum'da incelemelerde de bulunan General Harbord, Türk mahallelerinde Ermenilerin taş üstünde taş bırakmadıklarını, Ermenilerin kalabalık olduğu semtlerde ise her şeyin yerli yerinde olduğunu görmüştür.⁶⁷³ İncelemelerini tamamlayan Harbord, durumun Ermenilerin anlattığı gibi olmadığını, sayısal üstünlüğe savaş öncesinde de sahip olmadıklarını, bölgenin Amerika'ya 7 haftalık uzaklıkta olduğunu ve manda idaresi için mesafenin uzun olduğunu belirten bir rapor hazırlamıştır.⁶⁷⁴ Ermeni Çağadamard gazetesi ise General Harbord'ın düzenlenen bir Ermeni ziyafetinde Vilayat-ı Şarkiye'de Ermeniler bulunmadığına göre bir Ermeni devletinden bahsetmenin de abes olduğunu söylediğini yazmıştır.⁶⁷⁵ 1920 yılında Ermeni Patrikliğinin yayınladığı bir bildiride büyük Ermenistan hayalinden hala vazgeçilmediği görülüyordu. Davalarında bazı zayıflıkların bulunduğunu ancak hayallerinin birdenbire gerçekleşmeyeceği belirtilerek, Erzurum'un kendilerinin kalesi olduğunu iddia ediyorlardı.⁶⁷⁶

⁶⁷⁰ Kul, ABD Basınında Ermeni Meselesi, s. 78-81.

⁶⁷¹ İrade-i Milliye, 02/ 10/ 1919.

⁶⁷² Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, s. 84-85.

⁶⁷³ Metin Ayışığı, Kurtuluş Savaşı, s. 99.

⁶⁷⁴ Kul, ABD Basınında Ermeni Meselesi, s. 93

⁶⁷⁵ İrade-i Milliye, 12/ 12/ 1919.

⁶⁷⁶ Albayrak, 21 /05 /1919.

SONUÇ

Doğu Anadolu, jeostratejik açıdan tarih boyunca önemli bir bölge olmuştur. Hem doğal bir geçiş güzergâhı olmasında hem de birçok mahrumiyetin yaşanmasında doğal yapısı etkili olmuştur. Özellikle askeri ve ticari hareketlilikte bölgenin coğrafyası belirleyici rol oynamıştır. Bu belirleyici rol Erzurum ve Van gibi diğer Doğu Anadolu şehirlerinden farklı iki önemli şehrin ortaya çıkışını ve insanların sosyal ve ekonomik yönden toplanma merkezi olmasını sağlamıştır.

Türklerin Anadolu'ya göç ve yerleşmelerinden önce bölgede daha çok Ermeni ve Rum nüfus çoğunlukta idi. Urartulardan Abbasilere kadar geçen sürede bu durum devam etmiştir. Ancak Selçukluların Anadolu'ya akınları ve Malazgirt Savaşı sonrası nüfus yapısında değişim yaşanmaya başlamıştır. Türkmen ailelerin bölgeye yerleşmeleri Doğu Anadolu'da Müslüman nüfusun artışı, bölgedeki Ermeni ve Rum nüfusunun dengelenmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti döneminde de Müslüman nüfusun bölgede hakimiyeti söz konusudur. Birinci Dünya Savaşına gelindiğinde Ermeni nüfusun genel nüfus içindeki oranı Erzurum'a göre Van'da daha yüksektir.

Birinci Dünya Savaşı gerek Erzurum gerekse Van vilayetlerinde var olan şartların daha da ağırlaşmasına neden olmuştur. Zorlu coğrafi şartlar ve askeri isteklerin öncelikli olması şartların ağırlaşmasını etkilemiştir. Rus ileri harekâtı yoksa da Türk III. Ordusunun Sarıkamış üzerinden Rus ordusunu çevirme planı Erzurum Vilayeti'nde, dolaylı olarak da Van vilayetinde hareketlilik yaşanmasına neden olmuştur. Yapılacak çevirme harekâtı için Erzurum Vilayeti'ne asker kaydırılan yerlerden birisi de Van vilayeti idi. III. Ordu tarafından alınan bu karar hem Ermeni çetelerinin isyanını hem de Rusların Van'a doğru ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Van vilayet merkezi Mayıs 1915'te Rus işgaline uğradı. Halkın büyük kısmı Anadolu'nun iç kısmına doğru kaçarak mülteci durumuna düştü. Van vilayet merkezinin kaybının yapılacak Sarıkamış Harekâtı ile giderileceği düşünülüyorsa da Rus Ordusunu çevirme harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum Erzurum vilayetinin de Rus işgaline uğramasına, ahalinin kışın ağır şartlarında katliam korkusuyla iç kesimlere doğru kaçışına neden olmuştur. Sonuç olarak Erzurum ve Van vilayetlerinin kaderini Sarıkamış Harekâtı belirlemiştir. Harekâtın başarısızlığından haberi olmayan halkın işgallerden sadece bir iki gün önce durumdan haberdar olması halkın yaşayacağı problemleri artırmıştır. Özellikle de halkın

kış şartlarında mülteci durumuna düşmesi açlıktan ve soğuktan ölümlerin artmasında etkili olmuştur. Ruslar, Van'a Ermeni bir vali atarken, Erzurum'da mülkiye düzeyinde Naçalık denen bir sistem kurmuşlardır.

1917 Yılı Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki kaderinde belirleyici rol oynadı. Savaşın getirdiği zorluklar ve bıkmışlık Rusya'da Bolşeviklerin İhtilali ile sonuçlanmıştır. Yüzyıllardır süren Çarlık Rejimi yıkılmış, yeni yönetim savaştan çekilmek için önce ateşkes, sonra da barış antlaşmaları yapmıştır. Ancak Ruslar çekilme yönündeki kararı uygularken Ermenilere bölgenin hakimiyetini vermiş, Ermenilerin vahşetine sessiz kalmıştır. Türk III. Ordu birlikleri ise, bölgedeki Ermeni vahşetine kayıtsız kalmayarak hemen ileri harekate geçerek önce Erzurum sonra da Van vilayetini düşmandan kurtarmıştır. Bu başarı bölgede yaşayan Türk halkının ölümlerden kurtulmasını sağlayamamışsa da tamamen yok edilmelerini önlemiştir. Erzurum ve Van vilayetleri kurtarılmış ancak yerleşim yerleri harabeye dönmüştür. Erzurum vilayetinin nüfusu ölümler ve göçlerle %29 azalırken, Van vilayetinde sadece ölümler nüfusun %30'dan fazlasını yok etmiştir. Gerek Erzurum gerekse Van vilayetinde yönetim birimleri kurulana kadar idare askerlerce yürütülmüştür. Vali tayinleri hemen yapılmışsa da memurların bölgeye sevki ve göreve başlaması ulaşım ve mali nedenlerle çok gecikmiştir. İşlerin hızlanması için kurulan Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmîliği de bekleneni verememiştir.

Düşman işgalinden kurtarılan Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerinde savaş nedeniyle ekonomik yapının felç olduğu görülmüştür. Hükümet bu nedenle beş milyon liralık fevkalade tahsisat ile diğer kurtarılan vilayetler gibi Erzurum ve Van vilayetlerinin hızla eski canlı yaşamına dönmesi için çaba göstermiştir. Ancak devam eden savaş nedeniyle mali kaynak yetersizliği bölgeye para aktarılmasını engellemiştir. Zirai faaliyetlerin başlaması için gereken tohumluk, ya nakil vasıtası eksiliği nedeniyle bölgeye hiç gönderilememiş ya da ordu tarafından kendi ihtiyacı için kullanılmak üzere bölgeye gönderilmemiştir. Bu yüzden 1918 yılının yaz ve sonbahar aylarında ekim yapılması mümkün olmamış, zirai faaliyetlerin başlaması engellenmiştir. Bölgede ziraatın başlamasına bir darbeye Mondros Mütarekesinden gelmiştir. Mütareke gereği Kafkas Cephesinden kış şartlarında ve çok hızlı çekilmeye mecbur bırakılan Osmanlı Devleti bölge halkının yük hayvanlarını bu iş için toplamıştır. Vasıta yetersizliği, ordu ihtiyaçları ve mütareke hükümleri 1919 yılında da yeterli ekimin yapılamamasına neden olmuştur.

Osmanlı Hükümeti Almanya ve Avusturya'dan ziraat aletleri getirme, Ziraat Bankası kanalıyla kredi verme gibi adımlar attıysa da bu gayretlerin çoğu kağıt üzerinde kalmıştır. Sonuç olarak yeterli ekimin yapılamaması ihtiyaç duyulan üretimi engellemiş ve açlıktan ölümlerin yaşanmasına neden olmuştur.

Savaş Erzurum ve Van'da birçok ailenin dağılmasına, çocukların anne babasız kalmasına neden olmuştur. Savaş sonrası dönemde bazı yardım kuruluşlarının bu durumdaki çocukları yurt dışına çıkarttıkları bilinmektedir. Daüleytamlarla soruna çare arayan hükümete asker de kendi çocuk mekteplerini kurarak destek vermiştir. Özellikle Erzurum vilayetinde Kazım Karabekir'in bu amaçla kurduğu okullar hem eğitim hem de kimsesiz çocuklar konusunda takdire şayandır. Sağlık açısından ise savaş yıllarının getirdiği salgın hastalıklar ile temizlik kurallarına riayet edilmemesinden kaynaklı olarak gerek Erzurum gerekse Van vilayetlerinde sağlık sorunları çokça yaşanmıştır. Yeterli doktorun bulunmaması da bu durumda önemli rol oynamıştır.

Doğu Anadolu'nun arazisinden kaynaklı yol sorunları 20. yüzyılda da kendini hissettirmeye devam etmiştir. Demiryolu ağının bölgeye ulaştırılamaması, kışın yolların kapanması ve nakil vasıtası yetersizliği bölgenin makus talihinin değişmemesinde etkili olmuştur. Erzurum ve Van vilayetlerinin kurtarılmasından sonra da bu sorunlar yaşandığı için vilayetlerin sosyal ve ekonomik yaşamının eski canlılığına ulaşması mümkün olmamıştır. Telgraf hatlarının bir nebze olsun vilayetlerin ahalisine nefes aldırıldığı tespit edilmiştir. Özellikle halkın kendilerine ait sorunları İstanbul'a kadar arz etmede sorun yaşamadıkları görülmektedir. Ancak posta ulaşımı yol meselesi ile doğrudan ilgili olduğu için postaların zamanında iletilmesi ahalinin hep şikayetçi olduğu bir konu olmuş, bu şikayetler gazetelere yansımıştır.

Erzurum ve Van vilayetleri için dönemin en önemli sorunlarından birisi de mütareke sonrası bölgede uygulanması düşünülen "Büyük Ermenisyan Projesi"dir. Doğu Anadolu'da Türk hakimiyetinin tesis edildiği Selçuklular döneminden önce ve sonra bölgede yoğun bir Ermeni nüfusu olduğu bilinmektedir. Ancak Türkmen boylarının Malazgirt Savaşı sonrası bütün Anadolu'ya yerleşmeye başlaması ve Anadolu'da kurulan devlet ve beyliklerle Türk nüfus çoğunluk haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde bu gerçeğin farkında olan Ermeniler çıkardıkları ayaklanma ve baskınları sırasında Türk nüfusunun öldürülmesi yönünde özel bir gayret sarf etmiştir. Ermeniler savaş sonrası barış görüşmeleri başladığında bölgede sayısal üstünlüğün

kendilerinde olduğu iddiasını sürdürmüştür. Özellikle savaş sırasında Ruslarla olan askeri, lojistik ve istihbarat bağları nedeniyle Osmanlı Ordusu'nun güvenliğini tehlikeye atan Ermenilere karşı çıkarılan tehcir yasasını mevcut durumdaki Ermeni nüfusun az gözükmeye neden olarak göstermiştir. Oysa gerek Türk gerekse yabancı kaynaklarda farklı sayılarda Ermeni nüfus tespitleri varsa da bu tespitlerin ortak yönü Ermenilerin azınlıkta kalmış olmasıdır. Ancak bu gerçekler, İtilaf Devletlerini Mondros Mütarekesinin 20 ve 24. maddeleri vasıtasıyla Ermenilere hazır bir devlet oluşturma gayretinden uzaklaştırmamıştır. Hatta mütareke sonrası nüfus verilerinin tespiti için Osmanlı Devleti ile işgal güçleri arasında nüfus tespit savaşları yaşandığını da söylemek mümkündür. İşgal güçlerinin Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti ihdas çabaları ve İstanbul Hükümetinin ilgisiz tavırları bölge halkının milli ve manevi duygularını incitmiştir. Ermeni Devleti iddialarına karşı halkın milli bir uyanış ve direnişi, oluşturulan cemiyet ve yapılan protesto mitingleriyle gün yüzüne çıkmıştır. Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşaların askeri kanat olarak destekledikleri bu çalışmalar sayesinde Doğu Anadolu'da Mondros Mütarekesinin hükümlerinin uygulanması kısmen veya tamamen engellenmiştir.

1918-1920 yıllarını kapsayan tezimizin ana amacı söz konusu yıllarda Erzurum ve Van vilayetlerinde halkın sosyal ve ekonomik yaşamının nasıl olduğu sorusuna cevap aramaktır. Bu kapsamda gerek Erzurum'da gerekse de Van vilayetindeki canlı sosyal ve ekonomik yaşamın savaş ile birlikte tamamen denebilecek bir düzeyde yok olduğunu, işgal bittiğinde vilayetlerde yaşayan nüfusun 1/3'lük bir kısmının dahi bölgede kalmadığı tespit edilmiştir. Devletin bütün çabalarına rağmen savaş sonrası şartlar nedeniyle nakit ve iâşe problemlerinin geri dönüşleri ve vilayetler ahalisinin normal yaşama dönmesini sağlayamadığı bilgisine ulaşılmıştır. Mondros Mütarekesinin Erzurum ve Van'ı da içine alan bir bölgede Ermeni Devleti kurmayı amaçlamasına karşın bölge halkında sivil ve askeri destekle milli bir uyanışın ülkenin tamamını kurtaracak düzeyde başladığı tespit edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sosyal ve ekonomik yönüyle incelenmesi diğer Vilayat-ı Müstahlas vilayetleri ile Osmanlı Devleti'nin o günkü diğer sınırları içinde benzer şekilde yapılması tezimiz verilerinin karşılaştırılmasında oldukça yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bâb- 1 Âli Evrâk Odası (BEO)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İUM)

Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH. UMVM)

Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR)

İrade Dosya Usulü İdareler Tasnifi (İ. DUİT)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Sürelî Yayınlar

Albayrak Gazetesi

Ati Gazetesi

Düstur

Hadisat Gazetesi

İkdam Gazetesi

İleri Gazetesi

İrade-i Milliye

Sabah

Tanin Gazetesi

The Times

Kitaplar

AKÇORA, Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1946), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994

ALTINAY, Ahmet Refik, Kafkas Yollarında, Yayına Hazırlayan, Ahmet Tavan, İzmit 2012

ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970

- AYDEMİR, Şevket Süreya, Suyu Arayan Adam, Remzi Kitapevi, İstanbul 1979
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt III 1914-1922, Remzi Kitapevi, İstanbul 1972
- AYIŞIĞI, Metin, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri, TTK yay, Ankara 2004
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi III. Cilt Kısım IV, TTK yay Ankara 1991
- BOLHOVİTNOV, L.M., Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915, Haz. Mehmet Perinçek, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014
- CHERNICHENKINA, Natalia, Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917) 2.Cilt, Editör: Prof Dr. İbrahim Ethem Atnur, Yrd Doç Hüsrev Akın, Erzincan 2017
- ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 1997
- ÇAKMAK, Fevzi, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da (1935'te Akademi'de verilen Konferans) Ankara 1936
- ÇOLAK, Mustafa, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), TTK Yay. Ankara 2014
- DİNÇER, Serdar, Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler, İletişim Yay. İstanbul 2011
- DURSUNOĞLU, Cevat, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara 1946
- EKEN, Halit, Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları, Kapancızade Hamit Bey, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008
- GÖKBİLGİN, Tayyip, Milli Mücadele Başlarken TTK Basımevi, Ankara 1964
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998
- GÖYÜNÇ, Nejat, Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2005
- GÜRÜN, Kamuran, Ermeni Dosyası, Basım yeri yok 2001
- HALAÇOĞLU, Yusuf, Ermeni Tehciri, Babıali Kültür Yay, İstanbul, 2006
- İSLAMOĞLU, Yener, The Times Gazetesine Göre 1883-1895 Yıllarında Ermeni Meselesi, Sakarya 2008
- KANTARCI, Şenol, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında Rol Oynayan Devletler, (1800-1890)" Tarihte Türkler Ve Ermeniler-Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Milliyetçilik, IX Cilt, TTK yay. Ankara 2014

KARABEKİR, Kazım, Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik? Cilt 1 Emre yayınları, İstanbul 1995

KARABEKİR, Kazım, Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik? Cilt 2 Emre yayınları, İstanbul 1995

KARABEKİR, Kazım, Çocuk Davamız -1 Emre Yay. İstanbul 1995

KARABEKİR, Kazım, I. Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? ,Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Cilt 3, Emre Yay , İstanbul 1995

KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz I, Emre Yay. İstanbul 1995

KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz II, Emre Yay. İstanbul 1995

KIRANLAR, Safiye, Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923), TTK yay. Ankara 2013

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, Erzurum Belediye Tarihi-1 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930), Dergah Yayınları, İstanbul 2008

NİKOLSKİ, General, Sarıkamış Harekatı, Çev. Emekli Kaymakam (Yzb) Nazmi, Genelkurmay ATESE Yay. Ankara 1990

NOGALES, Rafael de, Osmanlı Ordusunda Dört Yıl, Çeviren Vedii İlmen, Yaba Yay. İstanbul 2008

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916) IV, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yay No:99,Yay Haz Recep Karacakaya vd, Ankara 2009

ÖĞÜN, Tuncay, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği , Ankara 1999

ÖĞÜN, Tuncay, Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923), Ankara 2004

ÖZEL, Sebahattin, Milli Mücadelede Trabzon, TTK yay. Ankara 1991

PERİNÇEK, Mehmet, Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle), Kaynak Yay. İstanbul 2015

PERİNÇEK, Mehmet, Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi, Kırmızı Kedi Yay. İstanbul 2012

SABİS, Ali İhsan, Birinci Dünya Harbi, 4 Cilt,Nehir Yay.İstanbul 1991

SABİS, Ali İhsan, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri 5.Cilt, İstanbul 1993

SARAY, Mehmet, Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, İstanbul 1998

SARIHAN, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü-1, TTK Basımevi, Ankara 1993

- SELVİ, Haluk, Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923) , Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000
- Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler, Yayına Haz. Gamze Gayeoğlu, Ankara 1982
- SÜSLÜ, Azmi, Ermeniler, Tehcir ve Sonrası, Ankara 2009
- ŞENSÖZEN, Vasfi, I.Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları, ,Yayına Haz. Saro Dadyan, Okyanus Yay. İstanbul 2013
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, Beş Şehir, Dergah Yay. İstanbul 2014
- TİPİ, Şeref, Pışıppa (1860–1926), Haz: Canerhan Tipi, İstanbul, 2006
- TOPRAK, Zafer, Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)Yurt Yay.Ankara 1982
- Türk İstiklal Savaşı, III. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921) Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995
- TÜRKMEN, Zekeriya, Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği (1913-1914), TTK Yay. Ankara 2006
- Van Kütüğü, Van, 1993
- YEL, Selma, Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri, Atatürk Araştırma Merkezi Ankara, 2002

Makaleler ve Tezler

- AKGÜMÜŞ, Dilek, Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011
- AKINCI, Emre, Birinci Dünya Savaşı’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun Finansmanı ve Savaşan Diğer Devletlerle Karşılaştırılması, İ.T.Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009
- ATNUR, İbrahim Ethem, Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi, Atatürk Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991
- BULUT, Hüseyin, Milli Mücadelede Erzincan, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997
- ÇAVDAR, Necati, Birinci Dünya Harbi Sonunda İstanbul’da Kömür Kıtlığı ve Buna Bağlı Sıkıntılara Çözüm Arayışları, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 30(89) Temmuz 2014

- ÇEVİK, Mehmet, Milli Mücadelede Van, Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1995
- DİLEK, Mehmet Sait, M. Yasin Taskesenlioğlu, Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları, Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 30 Sayı: 50, Ankara 2011
- DÜZYOL, Refik, Birinci Dünya Savaşında Bitlis, Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 1995
- ERASLAN Cezmi, Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: XIII Sayı: 38 Temmuz 1997
- GÖRÜR, Emek Demir, Vilayat- Sitte Islahatı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2018
- İPEK, Nedim, Birinci Dünya Savaşında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 12, Sayı 1
- KARATAŞ, Yakup, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı), Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010
- KARDAŞ, Abulaziz, I. Dünya Savaşı Döneminde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)" Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 10, Mart 2015
- KAYA, Erol, I. Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskanları, Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1993
- KONAK, İsmet, Türkiye'nin İç Savaş Döneminde (1918-1922) Sovyet Rusya İle İlişkileri, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2017
- MANGALTEPE, İsmail, XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van, İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005
- MÜDERRİSOĞLU, Alpekin, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990
- OKUR, Mehmet, Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü, Atatürk Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999
- ÖNCÜ, Ali Servet, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayeti'nin İdari, ve Sosyo Ekonomik Durumu, Atatürk Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2006
- SARI, Mustafa, Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar(Vaner) Bey, Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004

- SELVİ, Haluk, “Milli Mücadelede Van’da Valiler Sorunu”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Sayı: 136, Ocak - Şubat 2002
- SELVİ, Haluk, “Mondros Mütarekesinden Sonra Vilayat-ı Şarkıyye’de Nüfus”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.17. S.50, 2001
- ŞAHİN, Enis, İstanbul Basınında Vilayat-ı Şarkıye Meselesi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991
- ŞEKERKIRAN, Selami, Türk Sovyet Sınırı (1919-1946), Ankara Üniversitesi / Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü ,Doktora Tezi, Ankara 2008
- TAŞKIRAN, Cemalettin, 1915 Van İsyanı,
<http://www.haypedia.com/makale/Osmanlı%20Tarihi/0e6e82b3-56ec-4008-9584-e9d690781c43.pdf>
- TEKİR, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies XVI/32 (2016-Bahar/Spring)
- TOSUN, Ulvi Ufuk, “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)” , Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2015 19 (1): 1-20, Erzurum
- TOSUN, Ulvi Ufuk, Erzurum’un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12Mart 1918), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011
- UÇAR, Muharrem, Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010
- URAL, Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesinde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınında Yankıları”, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi, C.IV
- URAL, Selçuk, “Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007
- URAL, Selçuk, İngiltere’nin Mondros Mütarekesi’nin 20. Maddesi’ne Aykırı Uygulamaları, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 44, Güz 2009
- USLU, Dilara, “Ermeni Meselesine Batıdan Bakmak: Birinci Dünya Savaşı’nın Son Yılında The Times Gazetesi’nde Ermeni Meselesi”, Tarih Okulu Dergisi (TOD), Yıl 6, Sayı XV, Eylül 2013
- ÜLGER, Süleyman, Paris Barış Konferansı'nın İstanbul Basınına (Vakit, İstiklal, Sabah, Tarık gazeteleri) Yansımaları, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011

- YALÇIN, Hatice, Harp Ceridesi (I.Dünya Savaşında Kafkas Cephesi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2008
- YAVUZ, Nurcan, “Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 17 Sayı: 28 Yayın Tarihi: 1995
- YÜKSEL, Mevlüt, “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 37 Erzurum 2008

Bildiriler ve Elektronik Yayınlar

- AÇIKSES, Erdal, Van ve Çevresinde yabancı Devletlerin Faaliyetleri ve Beklentileri, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van,1990
- ASLAN, Nuriye Oran, “Birinci Dünya Harbinde Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Erzurum’daki Faaliyetleri”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslar arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003
- BAŞAK Tolga, “Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu”, II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 6-8 Mayıs 2015,Ed.Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Cilt I Erzurum/Türkiye
- ÇEVİK, Mehmet, "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van,1990
- Erzurum’un Kara Günleri-1, <http://www.erkurumhabergazetesi.com/39962-erkurumun-kara-gunleri-1-rus-iskali-altindaki-erkurum>, Erişim 02/02/2018
- KAYA, Erol, “I.Dünya Savaşında Erzurum Mültecileri”,23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslar arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz Aslan, Salim GÖKÇEN, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, Van’ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunu Anarken, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van,1990
- KONUKÇU, Enver, Van’ın Ruslar Tarafından İşgali, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van,1990
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Savaş ve Ermeni Terörünün Milli Mücadele Yıllarında Erzurum ve Havalisinde Bıraktığı Bir Dram: Yetim Türk Çocukları ve Bunların Eğitimi”,23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslar arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz ASLAN, Salim Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003

KUL, Hazel, ABD Basınında Ermeni Meselesi, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014
YILDIRIM, Hüsamettin, Rusların Van Üzerindeki Emelleri, Yakın
Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van,1990

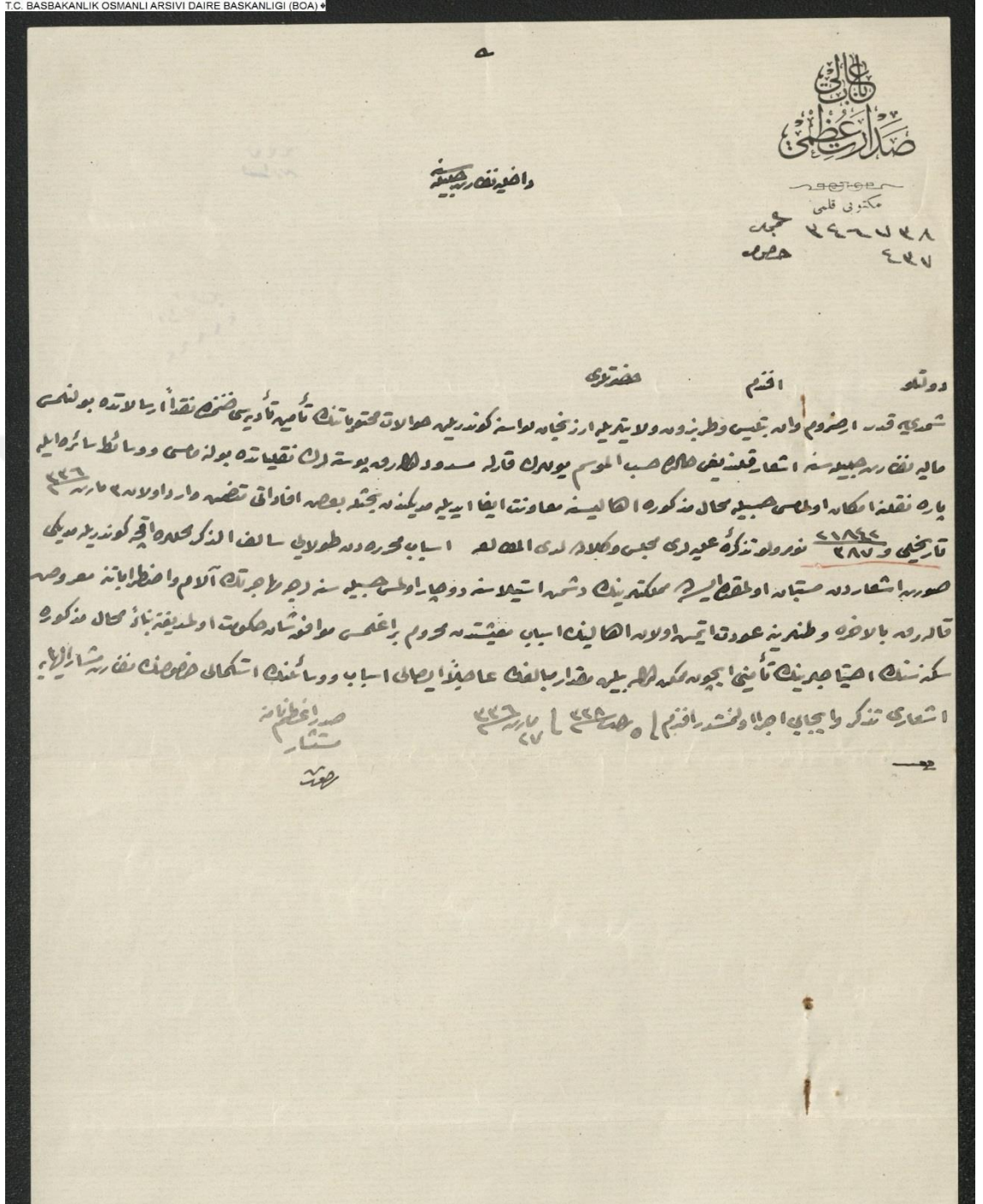
KURT Ali, “Kongre Sırasında Erzurum’da Sağlık”,23 Temmuz Erzurum Kongresi ve
Kurtuluşun Günümüze Erzurum, I. Uluslar arası Sempozyumu (23-25
Temmuz 2002) Yayına Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Atatürk Araştırma
Merkezi Başkanlığı, Ankara 2003

Osmanlı’dan Cumhuriyete Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Yay. Haz. Murat
Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin,
[https://kizilay.org.tr/Upload/Dokuman/Dosya/35057555_hilal-i-ahmer-icraat-
raporlari.pdf](https://kizilay.org.tr/Upload/Dokuman/Dosya/35057555_hilal-i-ahmer-icraat-raporlari.pdf) , Erişim 15/11/2017

SELVİ, Haluk, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1896-1900)”,
II.Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 21-22 Haziran 2007,
Erzurum 2007

EKLER

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

Ek 1: Yolların karla kaplı olması gibi bir bahaneyle Vilayat-ı Müstahlasa ahalisine yardım gönderilemesinin hükümetin şanına yakışmayacağı, bu nedenle ahaliye gereken yardım acilen yapılması yönünde Sadaretten Dahiliye Nezaretine gönderilen yazı

خاندان
امین

وان ولایتی مودود ۱۳۴۹ ساله نازیکه تقدیم نمودند

- ۱- درین محکم مرسوم فرموده که درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند.
- ۲- درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند.
- ۳- درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند.
- ۴- درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند.
- ۵- درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند.
- ۶- درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند.
- ۷- درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند و درین ساله مودود و نازیکه تقدیم نمودند.

۱۳۴۹ ساله

مقدور

DH.I.UM 2018/12-57

DH.I.UM.00020.18.00012.057.003

Ek 3 : Van ve Van merkezine bağlı olan köy, kasaba ve kazaların isgalden sonra Müslüman ve Ermenilere ait olan tarlaların drumuna ilişkin belge .

ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında Kars'ın Sarıkamış ilçesine bağlı Akören köyünde doğdu. İlkokulu Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde Kazım Karabekir ilkokulunda okudu. Bursa Merkez İmam Hatip Lisesi Ortaokul ve lise bölümlerini okudu ve 1996 yılında mezun oldu. 2001 yılında ise Konya Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu.

2002 yılında İstanbul Bağcılar Nene Hatun İlköğretim Okulunda sınıf öğretmeni olarak göreve başladı. 2007-2009 yılında Sakarya Kocaali Anadolu Lisesinde Tarih öğretmenliği yaptı. 2009 yılından beri Sakarya'nın Karasu ilçesindeki farklı liselerde Tarih öğretmenliğine devam etmektedir.

Evli ve iki çocuk babasıdır.